

‘जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण
विकास योजनांचे मूल्यमापन (२००२-२०१२)
(विशेष संदर्भ : पुणे व सातारा जिल्हा)’

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे
तात्त्विक व सामाजिक विद्याशाखांतर्गत ‘राज्यशास्त्र’ विषयातील
विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीसाठी सादर केलेला
शोधप्रबंध

* संशोधक *

प्रा. सुरेश शंकर मुळूक

(P.R.N. : ०२११३००७५६४)

* मार्गदर्शक *

प्रा. डॉ. दत्तात्रय वाबळे,

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,

साहेबराव शंकरराव ढमढेरे महाविद्यालय, तळेगाव ढमढेरे,

ता. शिरूर, जि. पुणे

नोव्हेंबर २०१८

मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्त्विक व सामाजिक शास्त्र विद्याशाखांतर्गत राज्यशास्त्र या विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) या पदवीसाठी प्रा. सुरेश शंकर मुळूक यांनी 'जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन (२००२-२०१२)(विशेष संदर्भ : पुणे व सातारा जिल्हा)' या विषयासाठी शोधप्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले आहे.

सदर शोधप्रबंधामध्ये त्यांनी नमूद केलेली माहिती व संशोधनात्मक विधाने ही माझ्या माहितीप्रमाणे बरोबर आहेत.

स्थळ : पुणे

दिनांक : नोव्हेंबर २०१८

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. दत्तात्रय वाबळे,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख,
साहेबराव शंकरराव ढमढेरे महाविद्यालय,
तळेगाव ढमढेरे, ता. शिरूर, जि. पुणे

संशोधकाचे प्रतिज्ञापत्र

मी प्रा. सुरेश शंकर मुळूक प्रतिज्ञापूर्वक नमूद करतो की, मी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्त्विक व सामाजिक विद्याशाखांतर्गत 'राज्यशास्त्र' विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.) पदवीसाठी सादर केलेला 'जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन (२००२-२०१२)(विशेष संदर्भ : पुणे व सातारा जिल्हा)' या विषयावरील हा शोधप्रबंध मी स्वतः संशोधित केलेला असून, हा शोधप्रबंध इतर कोणत्याही विद्यापीठात कोणत्याही पदवीसाठी सादर केलेला नाही.

स्थळ : पुणे

दिनांक : नोव्हेंबर २०१८

प्रा. सुरेश शंकर मुळूक

संशोधक विद्यार्थी

ऋणनिर्देश

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ अंतर्गत (पुणे) पीएच.डी. (राज्यशास्त्र) पदवी अभ्यासक्रमाचा भाग म्हणून 'जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन (२००२-२०१२) (विशेष संदर्भ : पुणे व सातारा जिल्हा)' हा शोधप्रबंध सादर करताना मला अतिशय आनंद होत आहे.

या संशोधन प्रकल्पासाठी विषय सुचवून व्यवस्थित मांडणी करण्यासाठी मला वेळोवेळी मार्गदर्शन व सहकार्य केले ते माझे गुरुवर्य डॉ. दत्तात्रय वाबळे यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. त्यांच्या योग्य मार्गदर्शनामुळे मी शोधप्रबंध वेळेत पूर्ण करू शकलो, याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचा 'राज्यशास्त्र विभाग' व विभागाचे प्रमुख 'डॉ. माणिक सोनावणे' यांनी वेळोवेळी मार्गदर्शन व सहकार्य केले याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे सामाजिक शास्त्र विभागाचे माजी अधिष्ठाता डॉ. विजय कारेकर व विद्यमान अधिष्ठाता डॉ. बी. डी. कुलकर्णी यांनीही वेळोवेळी प्रोत्साहन दिले, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

अभ्यासासाठी निवडलेल्या जिल्हा परिषद पुणे व जिल्हा परिषद सातारा तसेच पंचायत समिती वेल्हे व पंचायत समिती खेड आणि सातारा जिल्ह्यातील पंचायत समिती फलटण व पंचायत समिती खंडाळा येथील संबंधित विभागातील अधिकारी व कर्मचारी यांनी वेळोवेळी आवश्यक ती माहिती देऊन सहकार्य केले त्यामुळे त्यांचाही मी आभारी आहे.

संदर्भ ग्रंथासाठी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, गोखले इन्स्टिट्यूट, पुणे, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठामधील राज्यशास्त्र विभाग ग्रंथालय व जयकर

ग्रंथालय, तसेच अमृतेश्वर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालयाचे ग्रंथालय इ. संस्थांनी मला सहकार्य केले त्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे.

समाज शिक्षण मंडळ, विंझर या संस्थेचे मानद अध्यक्ष अॅड. नंदुकाका फडके, अध्यक्ष मा. प्रदीप काका फडके, कार्याध्यक्ष मा. भगवानराव लिम्हण, सचिव मा. अशोक भुरुक, उपाध्यक्ष मा. पडवळ साहेब, माझ्या महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. संजीव लाटे यांच्या विशेष प्रोत्साहनामुळे मी हे संशोधनकार्य पूर्ण करू शकलो, त्यामुळे त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानतो. या संशोधन कार्यासाठी वेळोवेळी सहकार्य करणारे माझे गुरुवर्य, प्रा. सौ. ऊर्मिला नाईक निंबाळकर, प्रा. आनंदराव कदम, प्राचार्य डॉ. जे. डी. टाकळकर, डॉ. शरद घोडके, प्रा. दादाराम खोकले तसेच माझे सहकारी मित्र प्रा. चंदन सोनाळे व महाविद्यालयाचे सर्व प्राध्यापक व शिक्षकेतर सहकारी यांचे मी आभार मानतो.

हे संशोधन कार्य माझे वडील श्री. शंकर लक्ष्मण मुळूक व आई कै. सौ. चंद्रभागा शंकर मुळूक यांच्या आशीर्वादामुळे मी पूर्ण करू शकलो, तसेच माझे भाऊ, बहीण यांच्या आशीर्वादामुळे हे काम करण्यास मला प्रोत्साहन मिळाले. तसेच पत्नी सौ. रोहिणी सुरेश मुळूक, मुलगी कु. दिव्या व चि. यश तसेच पुतणे आणि पुतण्या यांच्या सहकार्यामुळे हे संशोधन मी पूर्ण करू शकलो. या संशोधनात ज्यांनी प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षपणे मदत केली त्यांचे मी ऋण व्यक्त करतो.

प्रा. दीपक कांबळे यांनी या प्रबंधाचे टंकलेखन (डी.टी.पी.) आणि मुद्रितशोधन अत्यल्प वेळेत उत्कृष्टपणे करून दिले, त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे.

स्थळ : पुणे

दिनांक : नोव्हेंबर २०१८

प्रा. सुरेश शंकर मुळूक

संशोधक विद्यार्थी

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक	पृष्ठ क्र.
प्रकरण १	संशोधन विषयाची ओळख (अ) ग्रामीण विकास : स्वरूप (ब) महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण विकास योजना (क) ग्रामीण विकास धोरण व प्रशासन यंत्रणा	१ ते १३०
प्रकरण २	संशोधन विषयाच्या संबंधित साहित्याचा आढावा	१३१ ते १६०
प्रकरण ३	संशोधनाची कार्यपद्धती	१६१ ते १७४
प्रकरण ४	माहिती संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन (अ) महाराष्ट्र आणि पुणे सातारा जिल्हा- एक दृष्टिक्षेप (ब) माहिती विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	१७५ ते २३२
प्रकरण ५	संशोधनाचे सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी	२३३ ते २४३
	संदर्भ ग्रंथ सूची	२४४ ते २४९
	परिशिष्टे १) संशोधनासाठी निवडलेली गावे २) जिल्हापरिषदा विकास योजना लाभार्थ्यांची प्रश्नावली ३) नकाशे	२५० ते २६१

प्रकरण पहिले
संशोधन विषयाची ओळख
ग्रामीण विकास : स्वरूप, योजना आणि यंत्रणा

(अ) ग्रामीण विकास : स्वरूप

- (अ) १. प्रस्तावना
- (अ) २. विकासाची संकल्पना
- (अ) ३. विकासाचे उद्दिष्ट
- (अ) ४. विकासाचे आयाम
- (अ) ५. विकासाच्या समस्या
- (अ) ६. ग्रामीण विकासाची संकल्पना
- (अ) ७. ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेचा विकास
- (अ) ८. ग्रामीण विकासाची व्याप्ती
- (अ) ९. ग्रामीण विकासासंबंधी दृष्टिकोन
- (अ) १०. ग्रामीण विकासासंबंधी महनीय व्यक्तींचे विचार
 - (अ) १०.१. महात्मा गांधींचे ग्रामीण विकासासंबंधी विचार
 - (अ) १०.२. पं. नेहरूंचे ग्रामीण विकासासंबंधी विचार
 - (अ) १०.३. श्री. अण्णा हजारे यांचे ग्रामीण विकासासंबंधी विचार (राळेगण सिद्धी प्रारूप)
 - (अ) १०.४. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांचे ग्रामीण विकासासंबंधी 'पुरा' मॉडेल
 - (अ) १०.५. ग्रामीण विकास आणि पंचायतराजचे केरळरूप
- (अ) ११. पंचायतराज आणि ग्रामीण विकास
- (अ) १२. ग्रामीण विकास आणि पंचवार्षिक योजना

(ब) महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण विकास योजना

- (ब) १. प्रस्तावना
- (ब) २. महाराष्ट्र ग्रामीण विकास विभागाची संरचना

- (ब) ३. महाराष्ट्र : भौगोलिक माहिती (ग्रामीण भाग)
- (ब) ४. महाराष्ट्र राज्य पुरस्कृत योजना
- (ब) ५. महाराष्ट्र शासनाने राबविलेल्या ग्रामीण विकास योजना
- (ब) ६. जिल्हा परिषदेकडून राबविण्यात येणाऱ्या योजना
- (ब) ७. सारांश

(क) ग्रामीण विकास धोरण व प्रशासन यंत्रणा

(क) १. केंद्रीय ग्रामीण विकास प्रशासन यंत्रणा

- (क) १.१. केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालय
- (क) १.२. केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालयाची निर्मिती व विकास
- (क) १.३. केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालयाची रचना
- (क) १.४. केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालयाची कार्ये

(क) २. महाराष्ट्र ग्रामीण विकास व जलसंधारण खाते

- (क) २.१. महाराष्ट्र ग्रामीण विकास व जलसंधारण खात्याची रचना
- (क) २.२. ग्रामीण खात्याशी संबंधित कार्यालये
- (क) २.३. ग्रामीण विकास खात्याची कार्ये
- (क) २.४. ग्रामीण विकास खात्याची विभागीय पातळीवरील संरचना

(क) ३. पंचायतराज व्यवस्था

- (क) ३.१. जिल्हा परिषद
- (क) ३.२. पंचायत समिती
- (क) ३.३. ग्रामपंचायत

(क) ४. ग्रामीण विकास योजनांचा आढावा

- (क) ४.१. भारतीय संविधान आणि कल्याणकारी राज्य
- (क) ४.२. भारतीय संविधान आणि ग्रामीण विकास योजना
- (क) ४.३. स्वतंत्र भारतातील प्रमुख ग्रामीण विकास योजना कार्यक्रम
- (क) ४.४. भारतातील निवडक ग्रामीण विकास योजना

प्रस्तावना

‘जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन (विशेष संदर्भ-पुणे व सातारा जिल्हा २००२-२०१२)’ या शोधप्रबंधाचा अभ्यास करताना संशोधकाने या ‘संशोधन विषयाची ओळख’ या पहिल्याच प्रकरणाच्या अंतर्गत ‘ग्रामीण विकास : स्वरूप, योजना आणि यंत्रणा’मधून सदर संशोधन विषयाची ओळख करून दिली आहे. या अनुषंगाने ग्रामीण विकास म्हणजे काय, त्याचे स्वरूप कसे आहे, महाराष्ट्र शासनाच्या विविध विकास योजना, ग्रामीण विकास धोरण आणि प्रशासनाच्या यंत्रणा यांचा अभ्यास केला आहे.

सदर विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी ‘ग्रामीण विकास : स्वरूप, योजना आणि यंत्रणा’ या पहिल्या प्रकरणाचे (अ) ग्रामीण विकास : स्वरूप, (ब) महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण विकास योजना आणि (क) ग्रामीण विकास धोरण व प्रशासनाच्या यंत्रणा, असे तीन विभाग केले आहेत.

(अ) ग्रामीण विकास : स्वरूप

(अ) १. प्रस्तावना

‘विकास’ हा शब्द आपल्या रोजच्या ओळखीचा आहे व बराच वापरात आहे. आपला विकास व्हावा असे सर्वांनाच वाटते. ते आपल्या जीवनाचे उद्दिष्ट आहे. समाजाचे ते एक ध्येय समजले जाते. जीवन जगणे सुलभ होण्यासाठी व आयुष्य सुरक्षित असण्यासाठी असे आदर्श असणे आवश्यक मानले जाते. आपल्या भोवतीही विकास घडत असतोच. विकासाच्या उद्दिष्टानुसार मार्गक्रमणा होणे यातच आपले कल्याण आहे, अशी धारणा सर्वत्र आहे. या अर्थाने आपली सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक वाटचालही निर्देशित होते.

विकास म्हणजे प्रगती, असाही अर्थ घेतला जातो. किंबहुना दोन्ही कल्पना एकाच अर्थाच्या आहेत. विकासात प्रगती अभिप्रेत असते किंवा दोन्हीही महान आदर्श मानले जातात. समाज या आदर्शांच्या मागे जातो. जर आर्थिक विकास असाही त्याचा अर्थ असेल तर आर्थिक प्रगती त्यात अभिप्रेत असते. जर विकासाचा अर्थ सामाजिक विकास असेल, तर सामाजिक प्रगती अभिप्रेत असतेच. ढोबळपणे असा समज होणे साहजिक आहे. यासाठी आपणास ‘विकास’ या कल्पनेचा अर्थ स्पष्ट करून घेणे आवश्यक आहे. विकास केवळ आर्थिक प्रगती या अर्थानेच वापरला जात नाही. सर्वांगीण विकास या अर्थानेच तो आज वापरला जातो.^१

विकास या कल्पनेत माणसांच्या सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय पैलूंचा समावेश होतो. 'वृद्धी' हा शब्द विकास या व्यापक संकल्पनेतील एक छोटा भाग अथवा घटक आहे. विकास हा शब्द अधिकच आशयघन व व्यापक अर्थाने दृष्टिगोचर आहे.

(अ) २. विकासाची संकल्पना

विकास म्हणजे वाढ, प्रगती, बदल किंवा परिवर्तन होय. विकास किंवा परिवर्तन दोन प्रकारचे असते. एक सकारात्मक अथवा विधायक परिवर्तन, तर दुसरे नकारात्मक किंवा विनाशक, विघातक परिवर्तन. अर्थातच, समाजास सकारात्मक परिवर्तन अपेक्षित आहे. जे की मानवी सभ्यता आणि संस्कृतीमध्ये सुधारणा घडवून अखिल मानव जातीचा सर्वांगीण उत्कर्ष साधण्याचा प्रयत्न करते. विकास प्रक्रियेला अनेक पैलू किंवा आयाम आहेत, म्हणून ती बहुमुखी, बहुआयामी प्रक्रिया आहे, असेही म्हटले जाते. त्यामुळे विकास संकल्पनेने समस्त विश्व प्रभावित झाले आहे. त्यापासून कोणालाही परावोन्मुख होता येणार नाही. विकासाला अर्थशास्त्रज्ञ उत्पादन (Production) आणि उत्पन्न (Income) यांतील वाढ मानतात. समाजशास्त्रज्ञ सामाजिक परिवर्तन, राजकीय विश्लेषण लोकतांत्रिक मूल्यांचा विकास, स्थिर आणि सक्षम सरकार व व्यापक जनकल्याण, संगणकतज्ज्ञ माहिती तंत्रज्ञान आणि संगणक शिक्षणाला, तर व्यवस्थापनतज्ज्ञ कार्यकुशलता आणि कार्यक्षमता वाढीला विकास मानतात.

(अ) ३. विकासाची उद्दिष्टे (The Aim of Development)

विकासाच्या संज्ञेचा वरीलप्रमाणे अन्वयार्थ लावण्याचा विविध विचारवंतांनी प्रयत्न केला आहे. यावरून असा निष्कर्ष निघतो की, विकास संकल्पनेची एखादी साचेबद्ध व्याख्या करता येणार नाही. पण नेमके विकास कशाला म्हणायचे, याची स्थूलमानाने मांडणी करताना एवढेच म्हणता येईल की, विकासाची ध्येय आणि उद्दिष्टे जर निश्चित करता आली, ती परिपूर्ण झाली तर विकास झाला, असे म्हणावयास हरकत नाही. या अनुषंगाने डॉ. डी. सी. पन्त यांनी आपल्या 'भारत मे ग्रामीण विकास'^२ या ग्रंथात विकासाची ध्येय आणि उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे मांडली आहेत.

१. राष्ट्रीय नवनिर्माण

२. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ

३. जनतेचे राहणीमान उंचावणे
४. राष्ट्राला स्वावलंबी किंवा आत्मनिर्भर बनविणे.
५. राष्ट्रीय कार्यात जनतेचा सक्रिय सहभाग मिळवणे.
६. सर्वाना न्याय आणि सुरक्षितता प्रदान करणे.
७. राष्ट्राची सामाजिक आणि आर्थिक प्रगती करणे.
८. अधिकाधिक रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करणे.
९. राष्ट्रीय एकात्मता आणि भ्रातृभाव निर्माण करणे.
१०. नवनवीन संशोधन आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
११. राष्ट्राच्या विकासात आंतरराष्ट्रीय सहकार्य मिळवणे.
१२. राष्ट्रीय विकासासाठी उपयुक्त नियोजन करणे.
१३. प्रशासकीय सुधारणा करणे.
१४. सनदी सेवकांना आधुनिक व विकासात्मक प्रशिक्षण देणे.
१५. अंतर्गत शांतता व बाह्य आक्रमणापासून संरक्षण देणे.

साधारणपणे एखाद्या देशात कोणते परिवर्तन किंवा बदल झाले म्हणजेच विकास झाला असा प्रश्न उपस्थित केल्यास असे म्हणता येईल की, राष्ट्राची सभ्यता, संस्कृती आणि समाजाचे राहणीमान उंचावणे व परंपरागत समाजाचे आधुनिकतेकडे परिवर्तन करणे होय. थोडक्यात, विकास ही बहुमुखी संकल्पना असल्यामुळे विकासाचे स्थलकालसापेक्ष अनेक उद्देश असू शकतात.

(अ) ४. विकासाचे आयाम

विकासाची दिशा सदैव सामान्याकडून विशेषीकरणाकडे प्रवाहित झालेली दिसते. विकासाच्या दिशा सामाजिक आणि आर्थिक परिवर्तन, न्यायाचे सार्वत्रीकरण, शिक्षण, मानवी आरोग्य आणि सांस्कृतिक सुधारणा, सामाजिक आणि राजकीय संस्थांत सुधारणांसह मानवी जीवनात गुणात्मक आणि मूल्यात्मक वृद्धी करण्याकडे आहे. साधारणतः विकासाचे प्रमुख आणि महत्त्वाचे आयाम पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.^३

१. आर्थिक विकास (Economic Development)
२. सामाजिक विकास (Social Development)

३. राजकीय विकास (Political Development)

४. प्रशासकीय विकास (Administrative Development)

थोडक्यात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय व प्रशासकीय विकासाद्वारेच सर्वांगीण विकासाचा मार्ग प्रशस्त व सुकर होतो.

(अ) ५. विकासाच्या समस्या (Problems of Development)

विकास प्रशासनाद्वारे देशाचा आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, प्रशासकीय इत्यादी क्षेत्रांत विकास घडवून आणला जात असला आणि त्याद्वारे राष्ट्रीय नवनिर्माणाला चालना देऊन जनतेचे राहणीमान सुधारले जात असले, तरी विकासाची ही प्रक्रिया समस्यामुक्त नाही. भारतासारख्या विकसनशील देशात विकासाच्या समस्या पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

१. **मानवी वर्तनातील सामंजस्याचा अभाव** : भारतात सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक, भाषिक विविधता आहे. त्यामुळे संस्कृती, चालीरीती, प्रथा, परंपरा वेगवेगळ्या आहेत. त्यामुळे मानवी वर्तनात सामंजस्य दिसून येत नाही.

२. **राजकीय अस्थिरता** : भारतात अलीकडे अनेक प्रादेशिक पक्षांची निर्मिती झालेली आहे. त्यामुळे कोणत्याही एका राष्ट्रीय पक्षाला संसदेत बहुमत मिळत नाही. परिणामी नेहमी सरकारे बदलत राहतात, त्याबरोबरच राष्ट्रीय ध्येयधोरणेही बदलतात.

३. **असमतोल विकास** : भारतामध्ये भौगोलिक भिन्नतेमुळे काही प्रदेश सुजलाम् सुफलाम् आहेत तर काही उजाड माळराने आहेत. त्याचबरोबरच राजकीय इच्छाशक्ती आणि नेतृत्वाचा प्रभाव किंवा अभाव यामुळे देशाचा विकास असमतोलपणे होत आहे.

४. **वित्त किंवा पैशाचा अभाव** : विकसनशील देशातील वाढती लोकसंख्या विकासाची फळे खाऊन टाकत आहेत. भारतामध्ये राज्यकर्त्यांची इच्छा असूनही अपुऱ्या पैशामुळे अनेक समस्या सोडवता येत नाहीत.

५. **शिक्षणाचा अभाव** : शिक्षण हे विकासाचे बहुआयामी साधन मानले जाते. भारतामध्ये ब्रिटिशांनी निर्माण केलेली शिक्षणपद्धती अजुनही सुरू आहे. रोजगाराभिमुख आणि ग्रामीण विकासाला चालना देणाऱ्या शिक्षणपद्धतीचे सार्वत्रिकीकरण होत नाही, तोपर्यंत देशाचा सर्वांगीण विकास होणार नाही.

६. परंपरागत समाज : एखाद्या देशातील समाज जितका जास्त आधुनिक आणि विज्ञानवादी असतो, तितका त्या देशाचा जलदगतीने विकास होत असतो, तर परंपरागत समाज हा विकासातील अडथळा ठरत असतो.

७. नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव : भारतामध्ये आजही अनेक क्षेत्रांत पारंपरिक पद्धतीने कामे केली जातात. या कृषिप्रधान देशाची शेती आजही मोठ्या प्रमाणात पारंपरिक पद्धतीनेच केली जाते. अशा अनेक क्षेत्रांत अत्याधुनिक तंत्रज्ञान आत्मसात करण्याची गरज आहे.

“भारत हा खेड्यांचा देश आहे. आजही भारताच्या एकूण लोकसंख्येपैकी दोनतृतीयांश लोकसंख्या भारतातील सहा लाख खेड्यांत राहते. ६० वर्षांच्या नियोजित विकासातून उद्योगीकरण आणि शहरीकरणाला गती मिळाली आहे. त्या तुलनेत ग्रामीण भागाचा विकास झालेला दिसून येत नाही.”^४ यावरून देशाची विभागणी इंडिया (शहरी) आणि भारत (ग्रामीण) अशी झालेली दिसून येते.

भारताच्या विकासात लोकसंख्यावाढ, गरिबी, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, जातिवाद, प्रादेशिकवाद, भाषावाद इत्यादी अनेक समस्यांप्रमाणेच ग्रामीण अविकसितता ही एक गंभीर आणि देशाच्या सर्वांगीण विकासावर परिणाम घडवून आणणारी समस्या निर्माण झाली आहे. ग्रामीण विकास झाल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने भारताचा सर्वांगीण विकास झाला, असे म्हणता येणार नाही किंवा विकसित भारताचे स्वप्न साकार होणार नाही, म्हणून ग्रामीण विकासाचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

(अ) ६. ग्रामीण विकासाची संकल्पना

“भारत एक विकसनशील देश आहे. येथील जवळपास ७२ टक्के लोकसंख्या खेड्यात राहते, त्यामुळे देशाच्या विकासात ग्रामीण विकासाला महत्त्व प्राप्त होते. जर भारताला विकसित देश बनवायचे असेल तर ग्रामीण विकासाला प्राधान्याक्रम दिलाच पाहिजे. अनेक पंचवार्षिक योजनांत ग्रामीण विकासासंबंधी कार्यक्रमांना विशेष महत्त्व दिले आहे. सामुदायिक विकास आणि पंचायतराजच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासाचे अनेक कार्यक्रम राबवले जात आहेत.”^५ थोडक्यात “भारत गावांचा देश आहे आणि शेवटी ग्रामीण विकास हाच भारताचा विकास होऊ शकतो आणि हेच एक महत्त्वपूर्ण सर्वमान्य तसेच स्वयंसिद्ध तथ्य आहे, वास्तव आहे.”^६

“ग्रामीण विकास एक लवचिक संकल्पना आहे. तिचा लोक आपल्या बौद्धिक कुवतीनुसार आणि आवश्यकतेनुसार अर्थ लावतात. प्रत्यक्षात मात्र ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांसाठी ग्रामीण विकास कार्यक्रमांना प्राथमिकता देणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय. ग्रामीण विकास कार्यक्रमात कृषी विकास, ग्रामीण आरोग्य, शिक्षण, दळणवळण साधने यात सुधारणा, ग्रामीण गृहनिर्माण, राहणीमानाचा दर्जा उंचावणे, विविध ग्रामीण विकास योजनांची अंमलबजावणी करणे व त्याद्वारे लोकांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीत सुधारणा घडवून आणणे इत्यादी बाबींचा समावेश होतो.”^७ थोडक्यात, ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास अर्थात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय भौगोलिक व प्रशासकीय विकास म्हणजे ग्रामीण विकास होय.

‘ग्रामीण विकास ही एक अशी संकल्पना आहे की, तिला समजणे सहज सोपे आहे, परंतु परिभाषित करणे कठीण आहे.’^८ ग्रामीण विकास हा शब्द ग्रामीण आणि विकास या दोन शब्दांचा बनलेला आहे. त्याचा आशय गावाच्या समग्र विकासाशी संबंधित आहे. असा ‘एक समुदाय जो निश्चित संख्येने ग्रामीण क्षेत्रात राहतो, त्याला गाव असे म्हणतात. त्या गावाचा सर्वांगीण विकास म्हणजे ग्रामीण विकास होय.’

जागतिक बँकेच्या विकासनीती १९७५ नुसार, ‘ग्रामीण विकास एक अशी रणनीती आहे की जी ग्रामीण भागातील गरीब, निर्धन, अल्पभूधारक, सीमान्त शेतकरी, भूमिहीन, शेतमजूर यांच्या सामाजिक आर्थिक जीवनात सुधारणा घडवून आणतो.’^९

जी. पार्थसारखी यांच्या मते, “ग्रामीण विकासाचा संबंध मानवी आणि भौतिक साधनांचा सदुपयोग करून, गरिबांच्या राहणीमानात सुधारणा करणे व त्यांचा जीवनस्तर उंचावणे हा आहे. यासाठी पैसा आणि तंत्रज्ञान यांचा चांगला उपयोग व गरिबांची सक्रिय भागीदारी आवश्यक असते.”^{१०}

अँकर डेशमॉंड यांच्या मतानुसार, “ग्रामीण विकास प्रक्रिया, ग्रामीण क्षेत्रातील कृषी, व्यापार, पशुपालन, मत्स्यपालन ग्रामीण उद्योग आणि हातमाग यांसारख्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमात उपलब्ध मानवी आणि भौतिक साधनांचा, ग्रामीण जनतेचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी त्यांचा जीवनस्तर उंचावण्यासाठी, तसेच त्यांची सक्रिय भागीदारी, व्यूहरचना, नीती व कार्यक्रम यांचा समन्वय आहे.”^{११} विनोबा भावे यांच्या मतानुसार “गावाची लक्ष्मी पाच मार्गांनी शहराकडे जाते, ते मार्ग आहेत, ‘बाजार, विवाह, सावकार, सरकार व

व्यसन' हे पाच मार्ग अडवल्याशिवाय गावाची लक्ष्मी गावात थांबवता येणार नाही. गावाला गोकुळ बनवावे लागेल, तरच ग्रामीण अर्थव्यवस्था आदर्श गाव उभा करू शकेल.'^{१२}

उमा लैली यांच्या मते, "ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या अनेकानेक कमी उत्पन्न गटातील लोकांच्या जीवनस्तरात किंवा राहणीमानात सुधारणा घडवून आणणे तसेच त्यांच्या विकासक्रमाला आत्मनिर्भर बनविणे होय."^{१३}

वरील अनेक विचारवंतांच्या व्याख्यांवरून ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेविषयी पुढील निष्कर्ष मांडता येतील.

१. ग्रामीण म्हणजे 'ज्यांचा व्यवसाय, सामाजिक संघटन आणि राहणीमानाची शैली गैरशहरी आहे व मुख्य व्यवसाय शेती किंवा शेतीवर आधारित आहे.'

२. विकास म्हणजे तांत्रिक, औद्योगिक, वैज्ञानिक इत्यादी क्षेत्रांतील प्रगती किंवा वाढ होय. यावरून ग्रामीण विकास म्हणजे....

१. ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास होय.

२. शहरी क्षेत्राबाहेर राहणाऱ्या लोकांचा जीवनस्तर उंचावण्याचा व त्यांना किमान आधुनिक सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा सामूहिक प्रयत्न होय.

३. ही एक व्यापक संकल्पना असून, जी संपूर्ण समाजाचा समग्र विकास करण्याशी संबंधित आहे. यामध्ये आर्थिक विकास व सामाजिक न्यायाच्या योजना अधिक महत्त्वपूर्ण असतात.

४. ही अशी एक सतत चालणारी प्रक्रिया आहे की, जी अनेक क्षेत्र आणि विभागांकडून सामूहिक प्रयत्नांद्वारे संचलित केली जाते.

५. ग्रामीण विकासाचा केंद्रबिंदू निर्धनता निवारण, कृषिविकास, श्रमिक, शेतकरी, अल्पभूधारक शेतकरी यांच्या समस्यांवर केंद्रित झाला आहे.

६. ही संकल्पना समाजाच्या पारंपरिक प्रवृत्तीच्या ठिकाणी, एका सुनियोजित, वैज्ञानिक, समयानुकूल तसेच बहुआयामी प्रवृत्तीची स्थापना करते.

७. सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व भौतिक विकासाच्या उद्देशाने नियोजित पद्धतीने परिवर्तन घडवून आणणे, ही ग्रामीण विकास प्रशासनाची रणनीती आहे.

८. ग्राम व ग्रामवासीयांची सभ्यता आणि संस्कृती सुरक्षित ठेवून त्यांना आधुनिक

समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे आणि स्वाभिमानपूर्वक जीवन जगण्याचा स्तर प्राप्त करून देणे, हे ग्रामीण विकासाचे प्रमुख लक्ष्य आहे.

(अ) ७. ग्रामीण विकास संकल्पनेचा विकास (Development of Rural Development Concept)

भारतात 'ग्रामीण विकास' या संकल्पनेच्या सूत्रीकरणाला महात्मा गांधींच्या या विधानापासून सुरुवात झाली की, "भारत खेड्यांचा देश आहे. भारताचा आत्मा खेड्यांत निवास करतो, जोपर्यंत खेड्यांचा विकास होणार नाही तसेच ती पूर्वीसारखी स्वयंपूर्ण होणार नाहीत, तोपर्यंत देशाचा विकास होणार नाही."^{१४} ग्रामीण विकासासंबंधीच्या या धोरणाला अनुसरूनच प्रथम पंचवार्षिक योजनेत कृषी विकासाला सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले होते. परंतु पं. नेहरूंनी त्यानंतर औद्योगिक विकासावर भर दिला होता. पं. नेहरूंनंतर पंतप्रधान पदावर आलेल्या लालबहादूर शास्त्री यांनी 'जय जवान-जय किसान' हा नारा देऊन कृषी विकास म्हणजेच ग्रामीण विकासाला प्रतिष्ठा मिळवून दिली. श्रीमती इंदिरा गांधी यांनीही ग्रामीण विकासाचा मार्ग प्रशस्त केला. महान सर्वोदयी नेते श्री. जयप्रकाश नारायण यांच्या समग्र क्रांतीच्या आवाहनाने ग्रामीण विकास संकल्पनेला अप्रत्यक्षरूपाने बळ प्रदान झाले.

ग्रामीण अर्थतज्ज्ञ व माजी पंतप्रधान चरण सिंह यांच्या ग्रामीण विकासासंबंधी दृढविचारांनी १९७० च्या दशकात प्रशासकांना आणि राजनीतिज्ञांना ग्रामीण विकासासंबंधी विचार करण्यास आणि योजना बनविण्यास भाग पाडले होते. माजी पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी आपल्या कार्यकाळात ग्रामीण विकास आणि पंचायतराज व्यवस्थेच्या सुधारणेवर विशेष भर दिला होता. पंचायतराजसंबंधी झालेल्या ७३व्या घटनादुरुस्तीला त्यांच्याच कार्यकाळात सुरुवात झाली होती. पी. व्ही. नरसिंह राव यांनी ग्रामीण विकासासाठी ७३व्या घटनादुरुस्तीला मंजूरी मिळविली. अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या कार्यकाळात पंतप्रधान ग्रामसडक योजना; राष्ट्रीय पेयजल योजना इ. योजना ग्रामीण विकासासाठी राबविल्या गेल्या. डॉ. मनमोहन सिंह यांच्या कार्यकाळात माहिती अधिकार अधिनियम २००५, रोजगार हमी कायदा २००५ व इतर अनेक जुन्या आणि नवीन ग्रामीण विकासाच्या योजना व कार्यक्रम राबविले आहेत. अकरा पंचवार्षिक योजनांपैकी बहुतांश योजनांमध्ये ग्रामीण विकासाला प्राधान्य देण्यात आले आहे.

इ.स. २००० नंतर सामुदायिक विकास कार्यक्रमांतर्गत गावांच्या पायाभूत विकासाला प्राधान्यक्रम देऊन ग्रामीण समुदायामध्ये विकासासाठी जनजागृती केली जात असल्याचे दिसून येते.

(अ) ८. ग्रामीण विकासाची व्याप्ती (Scope of Rural Development)

‘ग्रामीण विकास एक विस्तृत आणि व्यापक विषय आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी त्याच्या व्याप्तीचे किंवा अभ्यास क्षेत्राचे चार भागांत वर्गीकरण करता येईल’.^{१५}

१. कृषी आणि साहाय्यक क्रिया (Agriculture and allied activities)

या अंतर्गत कृषी, पशुपालन, डेअरी उद्योग, कृषिव्यापार, मत्स्यपालन, कुक्कुटपालन, खाण व उत्खनन, पर्यावरण इत्यादींचा समावेश होतो.

२. ग्रामीण उद्योग (Rural industries)

या अंतर्गत खादी व हातमाग, हस्तकला, लोह, तांबे, पितळ, माती यांची भांडी तयार करणे, गूळ, खांडसरी उद्योग, तेलघाणा, शेतीसाठी औजारे निर्मिती यांचा समावेश होतो.

३. सामाजिक सेवा (Social Services)

या अंतर्गत शिक्षण, आरोग्य, आरोग्य तपासणी व उपचार, कुटुंब कल्याण, पाणीपुरवठा, वीजपुरवठा, जलनिस्सारण, साफसफाई, पर्यावरण संरक्षण इत्यादींचा समावेश होतो.

४. पायाभूत सुविधा (Infrastructure)

यामध्ये रस्ते, पर्यावरण संचार, बँकिंग, विमा, सहकारी संस्था इत्यादींचा समावेश होतो.

वरीलप्रमाणे ग्रामीण विकासाची प्रमुख चार क्षेत्रे आहेत. या चार क्षेत्रांचा विकास केला तर भारत देश एक ‘सुजलाम् सुफलाम्’ आणि वैभवशाली बनू शकतो. त्यामुळे गरिबी आणि दारिद्र्य कमी होईल आणि ग्रामीण विकासाची उद्दिष्टेही साध्य होतील.

(अ) ९. ग्रामीण विकासासंबंधी दृष्टिकोन (Approaches of rural Development)

ग्रामीण विकासासाठी आजपर्यंत भारत सरकारद्वारे अनेक प्रयत्न केले आहेत. त्यांचे ज्येष्ठ विचारवंत होशियार सिंग यांनी खालील दृष्टिकोनांमध्ये वर्गीकरण केले आहे.^{१६}

१. बहुउद्देशीय दृष्टिकोन (Multipurpose Approach)

भारतात ग्रामीण विकासाची संकल्पना बहुउद्देशीय दृष्टिकोनापासून सुरु झालेली आहे. उदा. १९५२ साली सुरु झालेला सामुदायिक विकास कार्यक्रम. या दृष्टिकोनात विशिष्ट क्षेत्रांचा विकास जनतेच्या सहकार्याने करण्यात येतो. ग्रामीण विकासाचे अनेक धागे एकमेकांत गुंतलेले असतात. हे या दृष्टिकोनाचे गृहीतक होते. म्हणून प्रथमतः शेतीचा विकास झाला पाहिजे. पुढे काही दिवसांतच असे लक्षात आले की बहुउद्देशीय दृष्टिकोन खूपच व्यापक आहे. समस्त ग्रामीण क्षेत्राचा एकदाच विकास घडवून आणणे शक्य नाही. ग्रामीण रस्ते बांधणी, सिंचन, वीज, दळणवळण आणि ग्रामीण उद्योग हीसुद्धा ग्रामीण विकासाची क्षेत्रे आहेत. यासाठी न्यूनतम दृष्टिकोन स्वीकारला गेला.

२. किमान (न्यूनतम) पॅकेज दृष्टिकोन - (Minimum Package Approach)

या दृष्टिकोनाचा उद्देश विशिष्ट क्षेत्राचा मर्यादित वेळेत सखोल विकास करणे हा होता. या दृष्टिकोनाचा उपयोग शेती उत्पादन वाढविण्यासाठी केला गेला. १९६०-६१ मध्ये सखोल जिल्हा कृषी कार्यक्रम सुरु केले गेले. या कार्यक्रमांतर्गत शेती विकासासाठी काही क्षेत्र निवडण्यात आली. याचा लाभ ग्रामीण क्षेत्रातील फक्त सधन शेतकऱ्यांना मिळाला. याची उपयुक्तता मर्यादित असल्यामुळे हा दृष्टिकोन मागे पडलेला दिसून येतो.

३. लक्ष्य समूह दृष्टिकोन (Target Group Approach)

लक्ष्य समूह दृष्टिकोनात एका विशिष्ट समूहाचा सखोल अभ्यास केला जातो. त्यानुसार योजनेच्या प्राधान्यक्रमात बदल केले जातात. जसे लहान शेतकरी, अल्पभूधारक, भूमीहीन शेतमजूर यांच्या समस्या सधन शेतकऱ्यांपेक्षा भिन्न असतात. गरिबातल्या गरीब लोकांच्या विकासासाठी ज्या योजना बनवल्या जातात, त्यालाच समूह लक्ष्य दृष्टिकोन असे म्हणतात. हा दृष्टिकोन - सेवार्थी - बहुमूल्य नमुना प्रस्तुत करतो. ज्यांचे अंतिम ध्येय लाभार्थ्यांना योजना आणि विकासाचो संपूर्ण उत्तरदायित्व हस्तांतरित करणे हे आहे.

४. क्षेत्र विकास दृष्टिकोन (Area Development Approach)

या दृष्टिकोनांतर्गत अविकसित क्षेत्रांच्या विकासावर भर दिला जातो. यामध्ये सूक्ष्म (लहान) क्षेत्राला विकासासाठी निवडले जाते. अशा कार्यासाठी देशाच्या मागास भागांना विकासासाठी निवडले जाते.

५. देशिक विकास दृष्टिकोन (Spacial Planing Approach)

ग्रामीण विकासासाठी योजना निर्माण आणि अंमलबजावणीची प्रक्रिया अधिकाधिक गावप्रधान असली पाहिजे. पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या आराखड्यात असे म्हटले होते की, आमच्या जवळ भौगोलिक, तांत्रिक, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि प्रशासकीय संघटनेची आवश्यक निश्चित आणि विस्तृत उपलब्धता आहे. याचा उपयोग करून शासनाने विकासाचा स्थानिक क्षेत्रासाठी योजना बनवल्या पाहिजेत. ग्रामीण विकासाचा संबंध राष्ट्रीय विकासाशी निगडित असला पाहिजे. भारतात नद्याजोड प्रकल्प आणि चतुष्पथ (स्वर्णचतुष्कोन) देशाच्या चारही टोकांना जोडणारा महामार्ग ही देशिक विकास दृष्टिकोनाची उदाहरणे आहेत. याकडे दुर्लक्ष करून स्वघात केला जात आहे.

६. एकात्मिक ग्रामीण विकास दृष्टिकोन (Integrated Rural Development Approach)

बहुदेशीय दृष्टिकोनाच्या विरुद्ध या दृष्टिकोनाचे क्षेत्र एकिकृत आहे. ही कार्यात्मक योजना आहे. या कार्यक्रमांतर्गत पुढील चार प्रकारचे विकास कार्यक्रम राबवले जातात.

१. कृषी व कृषिसंबंधित क्षेत्रे. उदा. पशुपालन, मत्स्यपालन, फळबागायत.
२. ग्रामीण लघुद्योगांना प्रोत्साहन व साह्य.
३. ग्रामीण विकासासाठी कुशल कारागीर आणि कलाकार यांना एकत्रित आणणे.
४. मजुरांना रोजगार उपलब्ध करून देणे व संघटित करणे.

सारांश, उपलब्ध साधनसामग्रीचा सदुपयोग करून प्रत्येक व्यक्तीला असे तयार करणे की, तो स्वतः स्वतःला उत्पादनकार्यात गुंतवून घेईल. सामाजिक दृष्टीने लाभदायक ठरेल आणि त्या मोबदल्यात मिळणाऱ्या उत्पन्नात आपल्या अत्यावश्यक गरजा पूर्ण करील.

भारताच्या संदर्भात एकीकृत ग्रामीण विकास दृष्टिकोनाचा अर्थ असा की, कोणत्याही भागाचा अथवा तेथील लोकांचा एकीकृत विकास तेथील स्थानिक साधने उदा. भौतिक, जैविक, मानवी इत्यादीचा जास्तीत जास्त विकास आणि उपभोग यांच्या माध्यमातून करणे हा आहे. आवश्यक त्या संस्था, संघटना आणि प्रवृत्तीच्याद्वारे आत्मिक परिवर्तन आणले जाऊ शकते. काही संघटित सेवा, जसे आर्थिक क्षेत्र, कृषी आणि ग्रामीण उद्योग यांच्या माध्यमातून सामाजिक रचना आणि आरोग्य सुधारू शकेल.

स्वच्छता, पौष्टिक आहार, आरोग्यदायी निवासस्थाने, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, साक्षरता इत्यादी सेवा देऊन एकात्मिक ग्रामीण विकासाची स्थिती निर्माण केली जाऊ शकते. शेवटी याचा उद्देशच ग्रामीण गरीब, निर्धन वर्गाचे जीवनमान उंचावणे हा आहे. या दृष्टिकोनात स्व-सेवा आणि समुदायाच्या योगदानाला विशेष महत्त्व आहे.

वरील सर्व दृष्टिकोनांच्या अभ्यासावरून स्पष्ट होते की, कोणताही एक दृष्टिकोन संपूर्ण ग्रामीण विकासासाठी प्रभावीपणे उपयोगाचा नाही. प्रत्येक दृष्टिकोनात काही कमतरता (त्रुटी) आहेत.

(अ) १०. ग्रामीण विकासासंबंधी महनीय व्यक्तींचे विचार

ग्रामीण विकासासंबंधी महात्मा गांधी, पं. जवाहरलाल नेहरू, श्री. अण्णा हजारे आणि डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या विचारांचा आढावा पुढीलप्रमाणे-

(अ) १०.१. महात्मा गांधींचे ग्रामीण विकासासंबंधी विचार

“भारत हा खेड्यांचा देश आहे, खेड्यातील जनतेचा विकास हाच भारताचा विकास आहे.”^{१०} अशी भूमिका महात्मा गांधींनी सुरुवातीपासूनच घेतली होती. त्यासाठी त्यांनी चंपारण्य आणि खेडा जिल्ह्यात ‘साराबंदी’चा सत्याग्रह केला होता. त्यांच्या ग्रामीण विकासासंबंधीच्या कृतीला येथेच सुरुवात झाल्याचे आणि विचाराला चालना मिळाल्याचे दिसून येते.

“भारत संपन्न व समृद्ध घडवायचा असेल तर खेड्याकडे चला. खेडी जोपर्यंत स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी व स्वयंशासित होत नाहीत, तोपर्यंत भारत समर्थपणे उभा राहू शकणार नाही. भारताची ८० टक्के लोकसंख्या खेड्यात राहते. खेड्याचे प्रश्न अधिक बिकट आहेत, ते सोडविल्याशिवाय, त्यांच्या भाकरीचा प्रश्न सोडविल्याशिवाय इतर विकासाला अर्थ नाही, हे महात्मा गांधींनी अनुभवाने जाणले होते.”^{१६} गांधीजींचे जीवन खऱ्या अर्थाने ग्रामीण विकासासाठीच व्यतीत होत होते. ते ग्रामीण जनतेच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, नैतिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक विकासासाठीच सदैव चिंतनशील आणि प्रयत्नशील असत. त्यांना असे नेहमी वाटत असे की, खेड्यांच्या आत्मनिर्भरतेशिवाय देशाची आत्मनिर्भरता शक्य नाही. त्यासाठी आम्हाला गावांच्या उत्कर्षासाठी शीघ्रगतीने प्रयत्न करावे लागतील. त्यासाठी त्यांनी ‘हिंद स्वराज्य’ हे पुस्तक लिहून त्यामध्ये अशा एका महान भारताची कल्पना केली होती की,

ज्यामध्ये 'स्वयंपूर्ण खेडे' हा राष्ट्रीय प्रणालीचा महत्त्वपूर्ण घटक असेल. त्यांना असे वाटत असे की, गावाच्या परिस्थितीतच राष्ट्राचे प्रतिबिंब दिसते. गांधीजींविषयी भारतन कुमारप्पा लिहितात की, "गांधीजी स्वतःला ग्रामवासी मानत असत आणि गावामध्येच राहत असत. गावाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी अनेक संस्था सुरू केल्या होत्या आणि ग्रामवासीयांची शारीरिक, आर्थिक, सामाजिक आणि नैतिक स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांनी भरपूर प्रयत्न केले होते."^{१९} गांधीजी लिहितात की, 'खेड्यांची सेवा केल्यानेच खऱ्या स्वराज्याची स्थापना होऊ शकेल, जर गावे नष्ट झाली तर हिंदुस्थान नष्ट होईल, तो हिंदुस्थानच राहणार नाही."^{२०} एक आदर्श गावाची कल्पना करताना गांधीजी लिहितात, "भारतीय आदर्श गावांची निर्मिती अशा तऱ्हेने केली पाहिजे, जे संपूर्णतः निरोगी असेल. त्यातील घरे आणि झोपडपट्टीत पुरेसा प्रकाश आणि खेळती हवा असेल. गावांची निर्मिती अशा वस्तूपासून व्हावी, ज्या वस्तू गावापासून पाच मैलाच्या आत उपलब्ध होऊ शकतील. घरांच्या मागेपुढे पुरेशी रिकामी जागा असावी. ज्यामध्ये झाडे व भाजीपाला घेता येईल आणि आवश्यक ते पाळीव प्राणी पाळता येतील, तसेच गावातील रस्ते आणि गल्लीमध्ये धूळ नसेल, आवश्यकतेनुसार गावात विहिरी व पाण्याचे स्रोत असतील. ज्या ठिकाणी गावातील सर्व लोक पाणी भरू शकतील, सर्वांसाठी प्रार्थना किंवा उपासना स्थळे असतील. सहकारी तत्त्वावरील गो-शाळा असतील. अशा प्राथमिक व माध्यमिक शाळा असतील ज्यामध्ये औद्योगिक प्रशिक्षणाची सोय असेल. गावपातळीवरील वाद ग्रामपंचायतीतच मिटविले जातील. गावाच्या आवश्यकतेनुसार अन्नधान्य, फळे, भाजीपाला, खादी, लाकूड वगैरे गावातच उत्पादित व्हावे, अशी माझी आदर्श गावाची कल्पना आहे."^{२१}

स्वातंत्र्यासंबंधी गांधीजी लिहितात की, "जेव्हा मला गावातील लोकांना गरिबीच्या अभिशापातून मुक्त करण्यात सफलता मिळेल, तेव्हाच मला आपण स्वतंत्र झालो असे वाटेल."^{२२} लोकशाहीच्या विकेंद्रीकरणाविषयी ते लिहितात, "प्रजातांत्रिक व्यवस्थेचे संचालन केंद्रात बसलेले २० लोक करणार नाहीत, तर प्रत्येक गावात निवास करत असलेल्या नागरिकांकडून झाले पाहिजे."^{२३} ग्रामीण विकासात पंचायतीराज आणि जनजागृतीचे महत्त्व स्पष्ट करताना गांधीजी लिहितात की, "पंचायतराजची स्थापना झाल्यावर जनमत ते कार्य करून दाखवेल, जे हिंसेने होऊ शकणार नाही. राजे, महाराजे, जमीनदार, भांडवलदार तोपर्यंत प्रभावशाली राहतील, जोपर्यंत सर्वसामान्य लोक आपल्या अधिकारासंबंधी अपरिचित असतील.

ज्या दिवशी लोक जमीनदारांच्या भांडवलदारांच्या वार्डट गोष्टींना विरोध करतील, त्या दिवशी भांडवलशाहीच्या समाप्तीला सुरुवात होऊन लोकशाहीला सुरुवात होईल.''^{२४}

ग्रामीण विकासात शिक्षण आणि राजकीय नेतृत्वाच्या भूमिकेविषयी गांधीजी लिहितात, "आम्हाला त्या हजारो, लाखो लोकांना, ज्यांचे हृदय सोन्याचे आहे आणि ज्यांना देशाविषयी प्रेम आहे, ज्यांना शिकावे असे वाटते आणि कोणीतरी त्यांचे नेतृत्व करावे असे वाटते, त्यांना आवश्यक ते शिक्षण दिले पाहिजे. त्यासाठी केवळ थोड्याशा बुद्धिवान आणि निष्ठावान कार्यकर्त्यांची गरज आहे. ते एकत्र आले तर राष्ट्राला हेतुपूर्वक काम करण्यासाठी संघटित केले जाऊ शकते, तसेच झुंडशाहीच्या, अराजकतेच्या ठिकाणी खऱ्या लोकशाही प्रजातंत्राचा विकास केला जाऊ शकतो.''^{२५} यावरून गांधीवादाच्या दृष्टिकोनातून गाव सर्वात उपयुक्त मानवी वस्ती आहे, जी नीतिनिर्माणाच्या कार्यात आणि स्थायी आर्थिक विकासाच्या कार्यात मदत करू शकते. गाव, सामुदायिक एकता, कृषी आणि उद्योग यांचा समग्र विकास सामाजिक सेवा, संस्कृती, मानवोत्कर्ष, स्वतंत्रता इत्यादींचे केंद्र आहे. गांधीजी फक्त कोरी कल्पनाच करत नव्हते, तर त्यांनी मानवतेसमोर जे लक्ष्य ठेवले होते, त्यानुसार त्यांना वाटत असे की, "भारत सर्व प्रकारचा प्रयोगांची प्रयोगशाळा बनावा.''^{२६}

गांधीजींनी ग्रामीण विकासाची जी परिकल्पना केली होती, ती एक आदर्श आणि विकासाची परिकल्पना होती. गावाच्या विकासासाठी ते ग्रामस्वराज्य आवश्यक मानत होते. त्यांची अशी दृढ धारणा होती की, "ग्रामस्वराज्य आज आमच्या देशाची सर्वात मोठी आवश्यकता आहे. जोपर्यंत गाव स्वतंत्र विकसित होणार नाही, तोपर्यंत देशाच्या स्वातंत्र्याला काहीही अर्थ नाही. आज भारतीय गावांची स्थिती अत्यंत दयनीय, गंभीर व विस्कळीत आहे. ग्रामीण उद्योग संपुष्टात येत आहेत. गावातील जनता सरकारची मदत आणि सहकार्यावर परावलंबी झाली आहे. सर्व बाजूंनी गाव झिजत आहे. कमजोर, दुर्बल गावांचा देश कमजोरच राहणार. सैन्य व शस्त्रास्त्रांच्या बळावर कोणताही देश मजबूत किंवा बलशाली बनू शकत नाही. गावाची सक्षमता हीच देशाची सक्षमता आहे आणि गावाला सक्षम, मजबूत बनविण्याचा एकमेव उपाय आहे ग्रामस्वराज्याची स्थापना करणे.''^{२७} यापुढे गांधीजी म्हणतात, "जर भारताला विनाशापासून वाचवायचे असेल तर शिडीच्या सर्वात खालच्या पायरीपासून (पायापासून) सुधारणेला सुरुवात करावी लागेल, जर इमारतीचा पाया कमकुवत असेल तर वरच्या (केंद्र)

आणि मधल्या (राज्य) मजल्यावर केलेले काम शेवटी पडून जाईल. त्यांच्या मते शहर आणि गाव यांच्या विकासातील परस्पर भिन्नता ही गावाच्या विकासातील मुख्य अडथळा आहे. गावाचे शोषण म्हणजे एक प्रकारची हिंसाच आहे.^{२८} गांधीजींना भारताची आर्थिक नीती अशाप्रकारे अपेक्षित होती की, त्यामध्ये विकासाचा क्रम गावापासून सुरू व्हावा. प्रत्येक गाव आत्मनिर्भर गणराज्य निर्माण व्हावे, ही त्यांची इच्छा होती. ते 'हरिजन'मध्ये एका लेखात लिहितात की, "स्वराज्याची माझी कल्पना अशी आहे की, प्रत्येक गाव स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण असे गणराज्य बनावे, केवळ अशा बाबतीत ते दुसऱ्या गावावर अवलंबून असेल, ज्या गोष्टी तेथे उपलब्ध होत नाहीत, परंतु त्या आवश्यक आहेत."^{२९} त्यांच्या मतानुसार आर्थिक आणि राजकीय सत्ता इतकी विकेंद्रित व्हावी की, त्यामुळे गाव गणराज्य जरी झाले नाही तर कमीत कमी स्वशासनाचा प्रथम, महत्त्वपूर्ण आणि प्रभावी घटक बनावे. शेती आणि खादी ग्रामोद्योगासंबंधी गांधी म्हणतात, "गावाने आपली ताकद लावून शेती उत्पादन केले पाहिजे. शेतीसाठी आवश्यक तो निधी ग्रामकोषाद्वारे उभा करावा, तसेच बाहेरूनही काही मदत घ्यावी."^{३०} गांधीजींनी अर्थतज्ज्ञांना असे आव्हान केले की, "पश्चिमेच्या अर्थशास्त्राला विसरून जा. आपले पूर्वग्रह सोडा आणि खेड्यात जाऊन तेथील परिस्थितीचे अवलोकन करा. लोकांमध्ये लोकजीवनाच्या गुण-दोषांची चौकशी करा. या ठोस आणि मूलभूत माहितीवर आधारित स्वतंत्र आणि लाभदायक अर्थशास्त्राची रचना करा. जे भारताच्या परिस्थितीला अनुकूल असेल आणि देशातील सामान्य लोकांचा उद्धार करील."^{३१}

शेतीबरोबरच खादीचा सिद्धान्त मांडताना गांधीजी लिहितात, "जर खादीचा प्रचार व प्रसार झाला तर त्याबरोबर ग्रामोद्योगाचे अनेक दरवाजे उघडतील. कारण, खादी आणि ग्राम उद्योग एकमेकांवर अवलंबून असतात."^{३२} खादीचे मुख्य साधन चरख्याला गांधीजी 'जीवनदाता सूर्य'^{३३} मानतात तसेच ते 'चरख्याला देशाच्या समृद्धीचे आणि स्वातंत्र्यलढ्याचे चिन्ह मानत असत."^{३४} त्यांच्या मते चरखाच गरिबी आणि बेकारी दूर करू शकतो. भारतात सर्वात मोठी समस्या बेकारीची आहे आणि लोकांना रोजगार देण्याची सर्वात अधिक क्षमता ग्रामोद्योगातच आहे. गांधीजी म्हणतात की, "पैशाचे अर्थशास्त्र आमच्या दृष्टिकोनाला अंधुक करत आहे."^{३५} जेव्हा अर्थशास्त्र आणि सार्वजनिक जीवनामध्ये ग्रामीण दृष्टिकोनाचा प्रवेश होईल, तेव्हा गावात बनलेली प्रत्येक वस्तू अधिकाधिक उपयोगात आणण्यासाठी लोकांचा कल

वाढेल. आज संपत्ती खेड्यातून शहरात आणि शहरातून विदेशात जात आहे. हा प्रवाह बदलण्याची नितांत गरज आहे. ज्यामुळे संपत्ती खेड्यातच राहिल आणि ग्रामवासी स्वावलंबी बनतील.’’^{३६} गांधीजी ग्रामस्वराज्याअंतर्गत अशा समाजाची निर्मिती करू इच्छित होते की, ज्यामध्ये एक शोषणविहीन सामाजिक, आर्थिक, समानता असेल विश्वस्तमंडळ (trusteeship) सिद्धान्ताच्या माध्यमातून गांधीजी आर्थिक समानता स्थापित करू इच्छित होते. यावरून गांधीजींना गावाच्या समग्र विकासासाठी राजकीय आणि आर्थिक विकासाबरोबर सामाजिक विकासही आवश्यक वाटत असे.

गांधीजींना आदर्श अशी समाजव्यवस्था अपेक्षित होती की, ‘‘ज्यामध्ये एक सर्वासाठी आणि सर्व एकासाठी तन-मन-धनाने सहकार्य करतील. अशा समाजव्यवस्थेला ते सर्वोदय समाजव्यवस्था म्हणत असत.’’^{३७} गांधीजींनी नेहरूंना १९४५ साली लिहिलेल्या पत्रात असे लिहिले आहे की, माझ्या आदर्श गावात बुद्धिमान व्यक्ती असतील. ते पशुप्रेमाने घाणीच्या साम्राज्यात, अंधकारमय वातावरणात राहणार नाहीत. पुरुष आणि महिला स्वतंत्र असतील. प्लेग, अतिसार, देवी हे आजार नसतील, कोणी बेकार नसेल, न कोणी ऐशोरामात राहिल, रेल्वे, डाक, तार इ. सुविधा सर्वांना असतील. गावाचे शोषण शहरे करणार नाहीत, तर शेती व उद्योगधंदे आणि गाव व शहर यांच्यात संपूर्ण समन्वय राहिल.’’^{३८}

३० जानेवारी १९४८ रोजी गांधीजींनी काँग्रेस महासमितीच्या विचारार्थ एक प्रस्ताव ठेवला होता. त्यामध्ये त्यांनी म्हटले होते की, ‘‘भारताला राजकीय स्वातंत्र्य तर मिळाले आहे. परंतु आणखी सामाजिक, आर्थिक आणि नैतिक स्वातंत्र्य मिळवणे बाकी आहे आणि तेही शहरांशिवाय म्हणजे भारतातील सात लाख गावांच्या संदर्भात. यावरून स्पष्ट होते की, गांधीजींचे लक्ष केवळ भौतिक विकास नव्हते, तर त्यांच्यासमोर संपूर्ण भारतीय जनतेच्या सर्वांगीण विकासाचा प्रश्न होता, ज्याची सुरवात गावापासून आणि गावातील शेवटच्या गरीब माणसाच्या उत्कर्षापासून व्हावी, असे त्यांना वाटत असे.’’^{३९} देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी ‘खेड्याकडे चला’ असा मंत्र महात्मा गांधींनी दिला. खेडी स्वयंपूर्ण बनली पाहिजेत, असाच त्यांचा आग्रह होता. सध्या गावकऱ्यांचे रोजगारासाठी शहराकडे वाहू लागलेले लोंढे आणि शहरात निर्माण झालेले विविध प्रश्न यातून ते लक्षात येते. त्यामुळे विविध विकास योजनांच्या माध्यमातून शासन गावागावांत पोहचत आहे. ग्रामसभेला दिलेले अनेक अधिकार, विविध

योजनांत गाव हाच मानलेला केंद्रबिंदू. सर्व शिक्षा अभियान, संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान, हागणदारीमुक्त गाव अभियान आणि आता महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव अभियान, हे त्याचेच द्योतक मानावे लागेल.''^{४०}

वरील स्पष्टीकरणावरून दिसून येते की, गांधीजींची ग्रामीण विकासाची संकल्पना वास्तववादी होती, त्यांचे धोरण सर्वांगीण आणि समतोल विकासासाठी होते. पुढे नियोजन, त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्था आणि १९९३ साली झालेली ७३वी घटना दुरुस्ती, या सर्व ग्रामीण विकासाच्या पाऊलखुणांचे मूळ गांधीजींच्या ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेत सापडते.

(अ) १०.२. पं. नेहरूंचे ग्रामीण विकासासंबंधी विचार

भारताच्या विकासामध्ये पं. नेहरूंचे फार मोठे योगदान आहे. त्यांना आधुनिक भारताचे शिल्पकार म्हटले जाते. महात्मा गांधींचे पंचायतराजचे स्वप्न साकार करून ग्रामीण विकासासाठी नेहरूंनी प्रयत्न केलेले दिसून येतात. परंतु, भारतीय अर्थव्यवस्थेचे परावलंबित्व शेजारील पाकिस्तान व चीन या राष्ट्रांबरोबर झालेली युद्धे यामुळे नेहरूंना ग्रामीण विकासापेक्षा औद्योगिक विकासावर अधिक लक्ष केंद्रित करावे लागले होते. नेहरूंना असे वाटत असे की, "अगोदर भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत केली पाहिजे. ज्यामुळे विदेशी मदतीचे परावलंबित्व संपुष्टात येईल. देशाच्या संरक्षणव्यवस्थेच्या दृष्टीनेही ते महत्त्वाचे आहे. याशिवाय देशाचा आर्थिक विकास होऊ शकणार नाही."'^{४१} नेहरूंच्या या विकास नीतीमुळे भारताने जगातील औद्योगिक राष्ट्रांमध्ये दहावे स्थान प्राप्त केले आहे. याबरोबरच नेहरूंनी ग्रामीण विकासासाठी खालील प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

१. संकरित बी : बियाणे, सामाजिक व रासायनिक खतांच्या तंत्रज्ञानाने कृषी उत्पन्नात प्रचंड वाढ झाली, ज्यामुळे भारत अन्नधान्यात स्वयंपूर्ण झाला आहे.
२. कृषी, सिंचन सुविधा, वीज उत्पादन, परिवहन आणि दळणवळणाच्या क्षेत्रांतील सुधारणा कृषी अर्थव्यवस्थेला पोषक ठरल्या आहेत.
३. विज्ञान तंत्रज्ञानाचा विकास व व्यवस्थापकीय घटकांची स्थापना व विकास झाला आहे.

ग्रामीण विकासासाठी स्थानिक स्वशासन संस्थांना महत्त्व देताना नेहरू लिहितात की, "स्थानिक स्वशासन लोकशाहीचा मुख्य आधार आहे आणि असायलाच पाहिजे. आम्हाला

अशी काही सवय लागली आहे की, आम्ही उच्च स्तरावर लोकशाहीचा विचार करतो. खालील म्हणजे ग्रामपातळीवर नाही. परंतु जर गावपातळीवर लोकशाहीचा पाया मजबूत झाला नाही तर लोकशाही यशस्वी होऊ शकणार नाही.''^{४२} पं. नेहरू लिहितात की, सत्ता किंवा सरकारचे केंद्रीकरण तर आवश्यक आहे, पण त्याहीपेक्षा विकेंद्रीकरण अत्यावश्यक आहे. जेव्हा आम्ही सत्तेचे विकेंद्रीकरण करतो, तेव्हा ग्रामपंचायतीपर्यंत पोहचू शकतो. जी एक लोकशाहीचे छोटे रूप आहे.''^{४३} लक्षात ठेवा की हे एक ऐतिहासिक पाऊल आहे. जसजसे पावले पडत गेली तसतसे इंग्रजी राजवट संपुष्टात येऊन स्वराज्य आले, राजेरजवाडेही प्रजातंत्रात सहभागी झाले. जहागीरदारांचा अस्त झाला. हळूहळू या देशाची कार्ये आणि अधिकार वाढत गेले. आता राज्याची सारी सत्ता जनतेच्या हातात आहे. पूर्वी राजा आणि प्रजा हे दोनच घटक होते. आता हे दोनच घटक राहिले नाहीत, तर राजा प्रजा झाला आणि आणि प्रजा राजा झाली आहे.''^{४४}

''२ ऑक्टोबर १९५९ रोजी महात्मा गांधींच्या जयंतीदिनी पं. नेहरू यांनी राजस्थानमधील नागौर येथे 'लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी त्रिस्तरीय पंचायतराज'ची स्थापना केली. या प्रसंगी उद्घाटनपर भाषणात ते म्हणाले की, ''माझा हा निश्चय झाला आहे की, सत्तेचे अधिकाधिक विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे आणि सत्ता गावांना सोपविली पाहिजे. या त्रिस्तरीय व्यवस्थेत ग्रामप्रशासनाचा आधारभूत घटक ग्रामपंचायत असेल; परंतु विकासकार्यासंबंधीचा मुख्य घटक पंचायत समिती असेल आणि जिल्हा परिषद समन्वय साधने व सल्ला देण्याचे कार्य करेल.''^{४५} पुढे ते म्हणतात की, ''आपल्या ग्रामसंस्था हजारो चुका करीत असल्या तरी त्यांना सत्तेचे खरे शस्त्र देऊ या.''^{४६} नेहरूंनी पंचायतराज संस्थांना, म्हणजे ग्रामवासीयांना चुकत चुकत शिकण्याची संधी दिली. नेहरूंवर गांधीजींचा आणि रशियातील समाजवादाचा प्रभाव होता, परंतु ''याउलट चीनने कृषिविकास आणि औद्योगिकीकरण यांचा बरोबरीने विकास केला आहे. चिनी लोक याला दोन पायांवर चालण्याचा सिद्धान्त असे म्हणतात. त्यामुळे आज चीन जगातील शक्तिशाली आणि बलाढ्य राष्ट्र बनले आहे. त्यांच्या सफलतेचे गमक रशियाचा साम्यवाद आणि गांधीवादी विचार यांचा संमिश्र स्वीकार यात दडले आहे. नेहरूंच्या ध्येयधोरणात अवजड उद्योगांच्या उभारणीला चालना दिली गेली, परंतु कृषी आणि कुटीर उद्योगासंबंधी बनविलेल्या योजना सफलतापूर्वक अमलात आणल्या गेल्या नाहीत.''^{४७}

यावरून नेहरूंची इच्छा असूनही त्यांच्या काळात अपेक्षेप्रमाणे भारताचा ग्रामीण विकास होऊ शकला नाही, असे दिसून येते.

(अ) १०.३. श्री. अण्णा हजारे यांचे ग्रामीण विकासासंबंधी विचार (राळेगणसिद्धी प्रारूप)

मानवी सभ्यतेच्या प्रत्येक युगात काही व्यक्ती विनाशात्मक किंवा नकारात्मक प्रवृत्तीच्या असतात, तर काही व्यक्ती व्यापक सार्वजनिक हित किंवा समाजकल्याणकारी विचाराने प्रेरित होऊन सकारात्मक कार्य करत असतात. त्यापैकी महात्मा गांधीजींची प्रेरणा घेऊन ग्रामीण विकासासाठी कार्य करणारे एक व्यक्तिमत्त्व म्हणजे श्री. अण्णा हजारे होय.

महाराष्ट्रातील अहमदनगर जिल्ह्यातील राळेगणसिद्धी हे गाव अण्णा हजारे यांची जन्मभूमी आणि कर्मभूमी आहे. त्यांची प्रेरणा, पुढाकार आणि मार्गदर्शनाखाली गावकऱ्यांनी अत्यंत दुरावस्थेतून समृद्धीपर्यंत वाटचाल केली आहे. त्यांनी प्रामुख्याने सामाजिक सुधारणा, जलसंधारण, भूसंधारण, वृक्षारोपण, चारासंरक्षण, प्रगत शेती, प्रगत पशुपालन, अन्नबँक, ग्रामोद्योगांचा विकास, बालविकास, शैक्षणिक विकास, आरोग्य, व्यसनाधीनता व कुटुंबकल्याणविषयक जनजागृती करून अभूतपूर्व विकास केला आहे. या संपूर्ण यशाच्या पाठीमागे तेथील नागरिकांचे सामुदायिक कार्य, राज्य सरकारचे सहकार्य आणि श्री. अण्णा हजारे यांनी स्वयंसेवी भावनेने केलेले कार्य, त्यांचे सरळ, सुहृदय आणि समर्पित व्यक्तिमत्त्व व प्रेरणादायी नेतृत्व, याबरोबरच आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर या सर्व घटकांचा सहभाग आहे. त्यामुळे राळेगणसिद्धी देश-विदेशांतील सामाजिक, राजकीय नेते, राज्यकर्ते प्रशासक आणि स्वयंसेवी संस्था यांच्या श्रद्धामिश्रित आकर्षणाचा केंद्रबिंदू बनले आहे.

ग्रामीण विकासासंबंधी पंचसूत्री

श्री. अण्णा हजारे यांनी ग्रामीण विकासासाठी खालील पाच सूत्रांची अंमलबजावणी करून राळेगणसिद्धी परिक्षेत्रात विकास घडवून आणला आहे.^{४८}

१. नसबंदी : राळेगणसिद्धीमध्ये सर्वाना कुटुंब नियोजन सक्तीचे असून, सर्व गावकऱ्यांनी त्याचा स्वीकार केला आहे. तेथील प्रत्येक दाम्पत्य दोन अपत्यांनंतर कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करून घेते, तसेच गावात सर्वाना आरोग्याची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली आहे. गावात

मातृत्व शिक्षण केंद्र सुरु करण्यात आले असून, तेथे दोन प्रशिक्षित दायी काम करतात. त्यामुळे सर्वांना कुटुंब नियोजन कार्यक्रमाचे महत्त्व पटले आहे.

२. नशाबंदी : १९७५ साली श्री. अण्णा हजारे सैन्यातून स्वेच्छा सेवानिवृत्ती घेऊन आले, त्या वेळी ग्रामस्थ अत्यंत बिकट परिस्थितीत जीवन जगत होते. गावातील २००० लोकसंख्येपैकी १५ ते २० टक्के लोकांनाच दोन वेळचे अन्न मिळत होते. ५० ते ६० टक्के लोक खासगी सावकारांकडून कर्ज घेऊन उदरनिर्वाह चालवत असत. शिक्षण आणि आरोग्याची दयनीय अवस्था होती. गरिबीने त्रस्त लोक त्या परिसरात ४० दारूच्या हातभट्ट्या चालवत असत. अशा स्थितीत अविवाहित अण्णांनी आपला नोकरीचा आलेला सारा पैसा यादव बाबा मंदिराच्या जीर्णोद्धारसाठी वापरला आणि तेथेच आपला मुक्काम ठोकला. या मंदिरात बसून त्यांनी लोकांचे प्रबोधन करायला सुरुवात केली. लोकांना आपापसांतील मतभेद विसरून, सद्भावपूर्ण चर्चा करून सर्वसंमत निर्णय घेण्यासाठी सामूहिक भावना निर्माण केली. अण्णांनी संकल्प, समर्पण आणि समाजकार्याने प्रभावित होऊन ध्येयवादी आणि निर्व्यसनी युवकांचा एक गट तयार केला आहे. त्यांच्या मदतीने अण्णांनी संपूर्ण गाव निर्व्यसनी केले आहे.

३. चराईबंदी : राळेगणसिद्धीच्या चहूबाजूने ५०० एकर डोंगरदऱ्याचा प्रदेश आहे. अण्णांनी ग्रामस्थांच्या मदतीने त्यामध्ये जवळपास चार लाख झाडे लावली आहेत. त्या झाडांच्या संवर्धनासाठी त्यावर गुरे चारण्यास पूर्णतः बंदी घातली आहे. परंतु चारा कापून नेण्यास सर्वांना परवानगी देण्यात आली आहे. वनीकरणामुळे हा परिसर निसर्गरम्य आणि मनोहर बनला आहे.

४. कुन्हाडबंदी : संपूर्ण राळेगणसिद्धी शिवारात पूर्णतः कुन्हाडबंदी लागू केली आहे. त्यामुळे जुने वठलेले आणि धोकादायक असेच वृक्ष तोडण्याची परवानगी देण्यात येते. कुन्हाडबंदीमुळे बेसमार वृक्षतोडीला लगाम बसला आहे.

५. श्रमदान : राळेगणसिद्धीमध्ये गावातील प्रत्येक व्यक्तीला महिन्यातून दोन दिवस स्वेच्छा श्रमदान अनिवार्य आहे. या श्रमदानात ग्रामस्वच्छता, वृक्षारोपण, नालाबांध, पर्वतरांगांवर समतल चर खोदणे, पाझर तलाव बांधणे, त्यांची दुरुस्ती करणे इत्यादी कामे केली जातात. गावकऱ्यांच्या श्रमदानातून १९७५ ते १९८२ या कालावधीत दोन पाझर तलाव, ३० नालाबांध, ८५ विहिरी आणि ८ बोअरवेल घेतले आहेत. ज्यामुळे ११०० एकर जमीन बारमाही बागायती

झाली आहे, तसेच जलसंधारणाच्या कामामुळे जमिनीतील पाण्याची पातळी वाढली आहे आणि भूसंधारणामुळे जमिनीची सुपीकता वाढली आहे.

या शिवाय गावात एक अन्नबँक, एक दूध डेअरी सुरु करण्यात आली आहे. दहावीपर्यंत शाळा, वसतिगृह, खेळाचे मैदान, शौचालये, बायोगॅस, निर्धूर चुली, दलित-सवर्ण एकता इत्यादी सुधारणा आल्या आहेत. गावात सामूहिक विवाह आयोजित केले जातात. महिलांचे बचत गट आहेत, सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे गावाचा कारभार संपूर्णतः लोकशाही पद्धतीने ग्रामसभेच्या माध्यमातून चालतो.

(अ) १०.४. डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांचे ग्रामीण विकासासंबंधी 'पुरा' मॉडेल :

'डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम भारताचे राष्ट्रपती असताना 'भारत व्हिजन २०२०'च्या संबंधी आग्रही असत. देशातील गरिबी दूर करण्यासाठी त्यांनी 'पुरा' अर्थात ग्रामीण क्षेत्रात शहरी सुविधा (Provision of Urban Amenties in Rural Areas) निर्माण करण्यासाठी 'पुरा' मॉडेलची मांडणी ५ फेब्रुवारी २००४ रोजी अन्नसुरक्षा शिखर संमेलनामध्ये आपल्या भाषणाद्वारे केली. भारतातील जवळपास २६ कोटी लोक दारिद्र्यरेषेखाली राहतात. त्यांचे उन्नयन करण्यासाठी आणि सकल देशीय उत्पादन ६ टक्क्यावरून १० टक्क्यांपर्यंत नेण्यासाठी त्यांनी 'पुरा' मॉडेलद्वारे खालील पाच क्षेत्रांचा विकास करण्यावर विशेष भर दिला.'^{४९}

१. कृषी आणि अन्नप्रक्रिया उद्योग- देशाला २०२० पर्यंत ३६०० लाख टन खाद्य अन्न उत्पादन करणे, शेतीच्या इतर क्षेत्रामध्ये प्रक्रिया उद्योग सुरु करून ग्रामीण जनतेला आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध करणे.

२. देशाच्या सर्व भागांत नियमित आणि पुरेशा दाबाने विद्युत पुरवठा करणे.

३. सर्वासाठी शिक्षण आणि आरोग्याच्या सुविधा निर्माण करणे.

४. सूचना आणि प्रसारण तंत्रज्ञानाचा विस्तार करणे, ज्यामुळे शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळेल आणि राष्ट्रीय संपत्ती निर्माण होईल.

५. देशात अंतराळ संशोधन, संरक्षण आणि कृषी तंत्रज्ञानाचा विकास करणे.

या सर्व क्षेत्रांत एक प्रयोग म्हणून विकास केला जाईल. ज्यामध्ये नद्या जोडणे, अविरत वीज, ग्रामीण क्षेत्रात शहरी सुविधा, माहिती आणि प्रसारण तंत्रज्ञान, ज्ञानाच्या रूपात उत्पादन आणि पर्यटनाच्या विकासासाठी परिवर्तित करणे.

‘पुरा’ मॉडेलचे स्वरूप –

‘पुरा’ मॉडेलच्या अंतर्गत चार प्रकारच्या संपर्क क्षेत्रात प्रगती केली जाईल. ज्यामध्ये भौतिक संपर्क, इलेक्ट्रॉनिक संपर्क, ज्ञान संपर्क आणि या तिन्हींच्या परिणामांतून आर्थिक संपर्काद्वारे गावांना समृद्ध बनविणे.

१. भौतिक संपर्क (Physical Connectivity)

या अंतर्गत १५ ते २५ गावांना पक्क्या रस्त्याने एकत्र जोडून त्यांच्या बाजूने एक रुंद रिंग रोड तयार करून तो राष्ट्रीय महामार्गाला जोडला जाईल. यामध्ये रस्त्याबरोबरच वीज आणि परिवहन या सुविधांचाही विकास केला जाईल.

२. डिजिटल संपर्क (Digital Connectivity)

या संपर्काचा उद्देश समूहातील गावांमधून दूरसंचार आणि माहिती तंत्रज्ञानासंबंधी सेवा पुरविणे हा आहे. उदा. सायबर कॅफे.

३. ज्ञानसंपर्क (Knowledge Connectivity)

या अंतर्गत रिंग रोडच्या बाजूला दर पाच ते सात कि.मी.च्या अंतरावर एक माध्यमिक आणि उच्च माध्यमिक शाळा आणि आरोग्य केंद्र स्थापन केले जाईल.

४. आर्थिक संपर्क (Economic Connectivity)

या अंतर्गत ‘पुरा’ गावांच्या समूहासाठी चांगली विपणन सुविधा निर्माण केली जाईल. ज्यामुळे आवश्यक असणाऱ्या सर्व वस्तू त्याच बाजारात उपलब्ध होतील आणि ग्रामवासी आपला उत्पादित माल तेथे विकू शकतील.

पूर क्षेत्राच्या विकासानुसार त्यांचे तीन प्रकारांत वर्गीकरण केले जाईल. भारतामध्ये २००३ पासून पाच हजार ‘पूरा’ गावे निर्माण केली जातील. एका ‘पूरा’ मॉडेलची लोकसंख्या वीस हजार असेल. एका ‘पूरा’ मॉडेलवर २०२० पर्यंत ५,००,००० कोटी रुपये खर्च केले जातील.

अशा प्रकारे भारतातील शहरी आणि ग्रामीण विकासातील तफावत कमी करण्यासाठी खेड्यातून शहराकडे लोकसंख्येचे होणारे स्थलांतर रोखण्यासाठी ग्रामीण संसाधनात वाढ करण्यासाठी आणि दुसऱ्या हरितक्रांतीसाठी ‘पुरा’ची मांडणी केली आहे.

(अ) १०.५. ग्रामीण विकास आणि पंचायतीराजचे केरळ प्रारूप.

भारतामध्ये पंचायतराज आणि ग्रामीण विकासाच्या बाबतीत सर्व राज्यांत एकसमानता दिसूत येत नाही. उदा. पंजाब, केरळ, महाराष्ट्र, गुजरात आणि कर्नाटक या राज्यांची कार्यशैली कोणत्याही स्थितीत बिहार आणि उत्तरप्रदेश यांच्याशी जुळत नाही, तर दुसऱ्या बाजूला राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि आंध्रप्रदेश ही प्रयोगशील राज्येही आहेत, की जी अनेक समस्यांचा सामना करत विकासात आघाडीवर राहतात. प्रस्तुत ठिकाणी केरळ मॉडेलचा अभ्यास केला आहे. केरळ अर्थात 'नारळ्यांच्या बागांचा प्रदेश.' भारताचे असे मनोहर आणि प्रयोगशाली राज्य जे शिक्षण आणि मानवविकास निर्देशांकातही आघाडीवर आहे. मागील दोन दशकांपासून महिला सशक्तीकरण, स्वास्थ्य, स्वच्छ पेयजल, मानवाधिकार आणि सत्तेच्या विकेंद्रीकरणात केरळ संपूर्ण भारतात प्रथम क्रमांकावर आहे.^{५०}

ग्रामीण विकास आणि पंचायतराजच्या क्षेत्रात लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि नियोजनाला प्रत्यक्ष व्यवहारात मूर्त रूप देण्याविषयी केरळची चर्चा संपूर्ण देशातच नाही, तर विदेशातही सुरु आहे. मागील काही वर्षांत असा एकही दिवस नाही की, ज्या दिवशी केरळमध्ये विकेंद्रित नियोजनाचे केरळ मॉडेल पाहण्यासाठी संशोधक, प्रशासक, प्रशिक्षक, लोकप्रतिनिधी आले नाहीत.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

केरळमधील पंचायतराज संस्थांना प्राचीन इतिहास आहे. प्राचीन काळात ब्राह्मणांचे 'गामम' नायरोंचे 'थारा' तसेच राजवाहो यांचे 'कारा' पंचायती समूह होते. ग्रामपातळीवर 'काजगोम्स' तसेच कुट्टम न्यायपंचायत आणि ग्रामसभेची भूमिका पार पाडत असत. याशिवाय ब्रिटिश आणि स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात इतर राज्यांप्रमाणे पंचायत संस्था निर्माण करण्यात आल्या आहेत.

ग्रामपंचायतीची रचना :

साधारणतः एका ग्रामपंचायतीत १० ते २० वार्ड असतात. एका वॉर्डातून एक सदस्य प्रौढ मतदाराकडून निवडला जातो. या सदस्यांमधून एकाची निवड सरपंच पदावर होते. केरळमध्ये पंचायत राज संस्थांना प्रशासकीय, वित्तीय आणि कार्यात्मक स्वायत्तता प्रदान केली आहे. वरिष्ठ संस्थांच्या नियंत्रणापासून ग्रामपंचायती मुक्त ठेवण्यात आल्या आहेत. प्रत्येक

ग्रामपंचायतीला सुसज्ज असे मिनी सचिवालय आहे. जेथे एक संगणक वाहन, टेलिफोन आणि जवळपास १० कर्मचारी कार्यरत आहेत. त्यांची भरती राज्य लोकसेवा आयोगामार्फत केली जाते, याशिवाय एक प्राथमिक आरोग्य केंद्र, अंगणवाडी, प्राथमिक व माध्यमिक शाळा, पशू औषधालय, कृषी भवन, ग्रंथालय, दूध डेअरी, मत्स्य उपनिरीक्षक, ग्रामविकास अधिकारी, सार्वजनिक बांधकामासाठी एक ओवरसियर हे असतात. ग्रामपंचायतीचा कारभार पाहण्यासाठी (१) वित्त समिती, (२) विकास समिती, (३) कल्याण समिती, (४) स्टेअरिंग समिती या चार समित्या असतात.

वित्त हे प्रशासकीय संस्थांचे प्राणतत्त्व असते. त्यामुळे केरळमध्ये ग्रामपंचायतीला खालील कर लावण्याचे व वसूल करण्याचे अधिकार दिले आहेत.

- (१) भूमी कर (खुली जमीन आणि घरावरील कर),
- (२) रोजगार कर,
- (३) जाहिरातीवरील कर,
- (४) मनोरंजन कर,
- (५) सेवा कर,
- (६) जमीन खरेदी-विक्री कर

या शिवाय ग्रामपंचायतींना राज्य सरकारकडून ठोस असे अनुदान मिळते. त्यांना घेण्याचाही अधिकार आहे

ग्रामसभा- केरळमध्ये ग्रामसभेस अधिकारसंपन्न बनविले आहे. ग्रामपंचायतीच्या सर्व विकासकार्यांना व केलेल्या सर्व खर्चालाही ग्रामसभेची मान्यता लागते. विविध करांची आकारणी आणि वसुली, विविध विकास योजनांच्या लाभार्थाची निवड सरपंचाला ग्रामसभेच्या संमतीनेच करावी लागते. ग्रामपंचायतीच्या त्रैमासिक कार्याचे अंकेक्षण आणि सामाजिक अंकेक्षण करण्याचा ग्रामसभेला अधिकार आहे. केरळमध्ये माहितीच्या अधिकाराची प्रभावी अंमलबजावणी सुरू असून गावचा कोणताही नागरिक ग्रामपंचायतीच्या दस्तऐवजाचे निरीक्षण आणि अवलोकन करू शकतो. आवश्यकता वाटल्यास छायाप्रतही घेऊ शकतो.

गल्ली-गल्लीमध्ये महिला सतर्कता आणि निरीक्षण समित्या स्थापन केल्या आहेत. नियमित ग्रामसभेशिवाय १० टक्के ग्रामस्थांनी मागणी केल्यास अतिरिक्त ग्रामसभाही बोलावली

जाते. १/१० सदस्य उपस्थित असल्यास ग्रामसभेची गणपूर्ती होते. गणपूर्ती न झाल्यास थोड्या वेळाने पुन्हा ग्रामसभा बोलाविली जाते. तेव्हा मात्र गणपूर्तीची अट नाही. मात्र किमान ५० लोक उपस्थित असावेत. ग्रामसभेला इतर गावांचेही लोक पूर्वसंमतीने उपस्थित राहू शकतात.

पंचायतराज संस्थांच्या निवडणुका राजकीय पक्षांच्या नावाने लढविल्या जातात; परंतु एकदा निवडणूक झाल्यानंतर विकासाच्या मुद्द्यावर ग्रामवासी एक होतात. एखाद्या ग्रामपंचायत सदस्याने दलबदल केला तर 'केरळ अधिकार विकेंद्रीकरण अधिनियम २०००' नुसार त्याचे सदस्यत्व रद्द केले जाते. राज्यातील आमदार व खासदार पंचायतराज संस्थांचे सदस्य नसतात, परंतु त्यांना बैठकीला आमंत्रित केले जाते.

ग्रामपंचायत अध्यक्ष (सरपंच)

सरपंच हे ग्रामपंचायतीचा सचिव आणि राजपत्रित अधिकारी यांच्याशिवाय इतर कर्मचाऱ्यांना बडतर्फ करू शकतात, तसेच सचिवाची बदली करण्याची सरकारकडे शिफारस करू शकतात. विशेष बाब अशी की, पंचायतीच्या सचिवाला विशेष अधिकार दिले आहेत. जर ग्रामसेवकाला ग्रामपंचायतीचा एखादा निर्णय, राज्याचा कायदा, नियम, धोरण किंवा सार्वजनिक हित यांच्याविरोधी वाटत असेल, तर तो पंचायतीकडे पुनर्विचार करण्यासाठी पाठवू शकतो. तरीही ग्रामपंचायत त्यांच्या सूचनेकडे दुर्लक्ष करत असेल तर ते प्रकरण राज्य सरकारकडे पाठवू शकतो. जर राज्यसरकारने १५ दिवसांच्या आत प्रत्युत्तर दिले नाही, तर ग्रामपंचायत आपला निर्णय लागू करू शकते.

केरळमधील पंचायतराजच्या संदर्भात चौकशी करणाऱ्या दोन त्रयस्थ संस्था महत्त्वपूर्ण आहेत.

१. अपील न्यायाधिकरण : जिल्हा सत्र न्यायाधीश दर्जाचे अपील न्यायाधिकरण पंचायतीराजशी संबंधित बाबींवर त्वरित सुनावणी करून निकाल देते.

२. ऑंबुडसमन : उच्च न्यायालयाच्या एका न्यायाधीशाच्या अध्यक्षतेखाली ऑंबुडसमन संस्था पंचायतीच्या भ्रष्टाचाराची चौकशी करते. तिचे जिल्हा न्यायाधीश दर्जाचे दोन न्यायाधीश, सचिव स्तरावरचे दोन अधिकारी व इतर दोन व्यक्ती सदस्य असतात. ही संस्था पंचायतीतील

भ्रष्टाचार, कुप्रशासन, अनियमितता इत्यादींशी संबंधित बाबींची चौकशी करते आणि योग्य ती कार्यवाही करण्यासाठी राज्य सरकारला शिफारशी करते.

विकेंद्रित नियोजन : केरळ सरकार राज्याच्या अंदाजपत्रकातील ३५-४० टक्के रक्कम पंचायत संस्थांना देते. त्यापैकी ग्रामपंचायती पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदा यांना ७० : २५ : ०५ या प्रमाणात अनुदान दिले जाते. दहाव्या पंचवार्षिक योजनेत विकेंद्रित नियोजनाचे तत्त्व स्वीकारले आहे. केरळमध्ये 'तळापासून नियोजनाची' संकल्पना ८०व्या दशकापासून स्वीकारलेली आहे. ७३व्या आणि ७४व्या घटनादुरुस्तीनंतर राज्यामध्ये राज्य वित्त आणि विकेंद्रीकरणावर एक समिती नेमून राज्यनियोजन मंडळाच्या अहवालानुसार सहभागी नियोजनाची प्रक्रिया अमलात आणली आहे. अशाप्रकारे जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार केरळमध्ये विकेंद्रित नियोजनाची प्रक्रिया जगातील एक आगळीवेगळी आणि सर्वात मोठी प्रक्रिया आहे. सुप्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्ते आणि विचारवंत न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या मते, "केरळमधील जनअभियानाने एका सामाजिक क्रांतीला जन्म दिला आहे. केरळमध्ये पुरेसे खाद्यान्न उत्पादन होत नाही. तेथे औद्योगिकीकरणही अपुरे आहे, लोकसंख्येची घनता भारतात सर्वाधिक आहे. जमिनीचे क्षेत्र कमी आहे. पुरेसे पिण्याचे पाणी उपलब्ध नाही. याबरोबरच आत्महत्यांचे प्रमाणही तेथे जास्त आहे. तरीही ग्रामीण विकासाच्या बाबतीत केरळ संपूर्ण देशात आघाडीवर आहे. पर्यटन व्यवसायाला मिळालेल्या चालनेमुळे केरळला विकासाचा नवा मार्ग सापडला आहे. केरळमध्ये येणाऱ्या प्रत्येक पर्यटकाच्या तोंडातून स्वाभाविकपणे शब्द बाहेर पडतात की, "अरे वा! हा तर भारतातील युरोप आहे."

(अ) ११. पंचायतराज आणि ग्रामीण विकास

भारतीय संविधानाच्या कलम ४० मध्ये ग्रामपंचायतीच्या सुसूत्र व्यवस्थेची तरतूद करण्यात आली आहे. या तरतुदीला अनुसरून १९५८ साली श्री. बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली 'लोकशाही विकेंद्रीकरण' समिती स्थापन करण्यात आली होती. भारतात बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार स्थापन केलेल्या 'त्रिस्तरीय पंचायतराज' व्यवस्थेने ग्रामीण विकासाचा पाया घातला गेला. त्यानुसार जिल्हापातळीवर जिल्हा परिषद, तालुका पातळीवर पंचायत समिती आणि गावपातळीवर ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यात

आली आहे. या पंचायतराज संस्थांमुळे ग्रामीण विकासाला संस्थात्मक आधार मिळाला आहे. पंचायतराज संस्थांमुळेच ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेला लोकतांत्रिक पद्धतीने प्रत्यक्षात आणणे शक्य होत आहे. महाराष्ट्रात जून १९६० मध्ये श्री. वसंतराव नाईक समिती, १९७० मध्ये श्री. ल. ना. बोगिरवार समिती, १९८० मध्ये श्री. बाबूराव काळे समिती, १९८४ मध्ये प्राचार्य पी. बी. पाटील समिती, या समित्यांच्या शिफारशीने पंचायतराजमध्ये वेळोवेळी सुधारणा घडवून आणल्या होत्या. परंतु, १९९३ साली संसदेने केलेल्या ७३व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतराजमध्ये क्रांतिकारी असे बदल घडवून ग्रामीण विकासाच्या क्रांतीला चालना दिली आहे. ७३व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण भागाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विकासाला गतिमान केले आहे. महिला आणि मागास प्रवर्गाला आरक्षण देऊन सत्तेच्या आणि निर्णयप्रक्रियेच्या मुख्य प्रवाहात आणले आहे, तसेच राज्य वित्त आयोग आणि राज्य निर्वाचन आयोगाची निर्मिती करून आर्थिक आणि राजकीय स्थैर्य आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

(अ) १२. ग्रामीण विकास आणि पंचवार्षिक योजना (Five year planing and rural development)

भारतात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर 'नियोजन आयोगामार्फत नियमित पंचवार्षिक योजनांच्या निर्मिती आणि अंमलबजावणीला एप्रिल १९५१ पासून सुरुवात होऊन २००७ सालापर्यंत १० पंचवार्षिक योजनांचे भारताच्या ग्रामीण विकासात महत्त्वाचे योगदान आहे. पंचवार्षिक योजनांतर्गत गावांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, निवास (घरे), पाणी, वीज, रस्ते, स्वयंरोजगार, कृषी योजना, सिंचन योजना, पशुपालन, कुटीर उद्योग, लघुद्योग, सहकार इत्यादी अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले गेले. विविध पंचवार्षिक योजनांचे ग्रामीण विकासातील योगदान पुढीलप्रमाणे आहे. '५१

१. पहिली पंचवार्षिक योजना (१९५१ ते १९५६)

'५५ मार्च १९५० रोजी गठीत नियोजन आयोगाच्या मार्गदर्शनाखाली प्रथम पंचवार्षिक योजना १ एप्रिल १९५० रोजी सुरु होऊन ३१ मार्च १९५६ रोजी पूर्ण झाली. या योजनाकाळात कृषी उत्पादन वाढण्यासाठी आणि ग्रामीण जनतेचा जीवनस्तर किंवा राहणीमान उंचावण्यासाठी सामुदायिक विकास कार्यक्रम सुरु करण्यात आले. या योजनेत समाजकल्याण,

ग्रामीण विकास, विद्युतीकरण यांना महत्त्व देण्यात आले. परंतु, या योजनेचा मुख्य भर कृषिविकास आणि कृषिसिंचन योजनांवरच होता. ^{५२}

२. दुसरी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९५६ ते ३१ मार्च १९६१)

महालानोबिस मॉडेलवर आधारित द्वितीय पंचवार्षिक योजना होती. या योजनेचा उद्देश द्रुतगतीने पायाभूत उद्योगांचा विकास करून त्याद्वारे रोजगाराच्या संधी वाढवणे आणि लोकांचे उत्पन्न आणि संपत्तीतील असमानता दूर करणे हा होता. गावामध्ये लघुद्योगाच्या विकासासाठी २०० कोटी रु. तरतूद करण्यात आली होती. ज्यामुळे गावातच रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतील व लोक दारिद्र्यरेषेच्या वर येतील. याशिवाय शिक्षणविस्तार, जमिनीचे पुनर्वितरण, तसेच श्रमसाहाय्यता समित्यांची स्थापना करून निर्धनता निवारणाचे प्रयत्न झाले होते. ^{५३}

३. तिसरी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९६१ ते ३१ मार्च १९६६)

या योजनेचा उद्देश आर्थिक आत्मनिर्भरता निर्माण करणे हा होता. या योजनाकाळात शेती आणि शेती सिंचनाला अधिक महत्त्व दिले गेले. शेतमजुरांसाठी कुटीर व लघुद्योगांचा विकास झोपडपट्टी, पाणी आणि कृषिउत्पादन वाढीवर विशेष भर देण्यात आला होता.

वार्षिक योजना- १९६६-६७, १९६७-६८, १९६८-६९ या काळात तीन वार्षिक योजना राबविण्यात आल्या. या काळाला अवकाशकाळ (सुट्टीचा) म्हणून ओळखले जाते. या वार्षिक योजनांचा उद्देश तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत राहिलेल्या कार्यांना पूर्ण करणे हा होता. ^{५४}

४. चौथी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९६६ ते ३१ मार्च १९६९) :

या योजनेचा उद्देश स्थिर आर्थिक विकास, समता आणि सामाजिक न्यायात वाढ करणे, लोकसंख्या नियंत्रण, बेरोजगारी कमी करणे आणि देशाला आत्मनिर्भर करणे हा होता. या योजना काळात सर्वाधिक प्राथमिकता कृषी आणि कृषिसिंचन विकास व आत्मनिर्भरता प्राप्त करण्याला दिली गेली होती. या योजनाकाळात ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम १९७१, पायलट गहन ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम १९७२, दुष्काळ प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम १९७४ इ. राबविण्यात आले. ^{५५}

५. पाचवी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९७४ ते ३१ मार्च १९७९) :

या योजनेचा मुख्य उद्देश गरिबीनिर्मूलन करून राष्ट्राला आत्मनिर्भर बनविणे, उत्पन्नाचे समान वाटप करणे, उत्पादक रोजगार वाढविणे, कृषी व लोकोपयोगी वस्तूचे उत्पादन

करणान्या उद्योगावर भर देणे, हा होता. या योजना काळात ग्रामीण विकासासाठी (१) प्राथमिक गरजा कार्यक्रम १९७४, (२) वीस सूत्री कार्यक्रम १९७५, (३) कामाच्या मोबदल्यात अन्न कार्यक्रम १९७७, (४) अन्तोदय कार्यक्रम १९७७, (५) मरुभूमी विकास कार्यक्रम १९७७. या योजनेला जनता नवी अनवरत योजना सुरु केली. या योजनेची उपलब्धी अन्नधान्य उत्पादनात वाढ ही होती.^{५६}

६. सहावी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९७४ ते ३१ मार्च १९७९) :

या योजनेचे मुख्य उद्देश निर्धनता निर्मूलन, बेरोजगारी निर्मूलन, गरिबांचे राहणीमान उंचावणे हे होते. यासाठी -

१. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (१९८०)
२. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम (१९८०)
३. ग्रामीण महिला आणि बालविकास कार्यक्रम (१९८२)
४. ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम (१९८३)
५. वीस सूत्री कार्यक्रम (१९८२)

या योजना राबविण्यात आल्या होत्या.^{५७}

७. सातवी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९८५ ते ३१ मार्च १९९०) :

या योजनेचे (१) अन्नधान्यात वाढ करणे, (२) रोजगारात वाढ करणे आणि (३) उत्पादकतेत वाढ करणे असे मुख्य तीन उद्देश होते. या योजना काळात कृषी, ग्रामीण विकास आणि सामाजिक सेवा यावर विशेष भर देण्यात आला होता. परंतु, आवश्यक तो निधी खर्च करूनही कृषी आणि ग्रामीण विकासात अपेक्षेप्रमाणे यश आले नाही. या योजना काळात निर्धनता आणि बेकारी संपुष्टात आणण्यासाठी सर्वाना घरे आणि आरोग्य लाभण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले. (१) इंदिरा आवास योजना १९८५, (२) ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम १९८६, (३) दशलक्ष विहिरी योजना १९८९, (४) जवाहर रोजगार योजना १९८३ इत्यादी योजना राबविल्या गेल्या.^{५८}

८. आठवी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९९२ ते ३१ मार्च १९९७) :

या दरम्यान दोन वार्षिक योजना राबविण्यात आल्या. या योजनेचे उद्देश होते- (१) रोजगार वृद्धी, (२) लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण, (३) शिक्षणाचे सार्वत्रीकरण, (४) आधारभूत

साधनांचा विकास इ. या योजना काळात ऊर्जा, प्राथमिक शिक्षण, आरोग्य आणि कृषिसंबंधी विकासाला प्राथमिकता दिली गेली. या काळात राबविलेल्या योजना कार्यक्रम असे- (१) खासदार मतदार संघ विकास कार्यक्रम १९९३, (२) सुनिश्चित रोजगार योजना १९९३, (३) स्वजल योजना १९९६ इत्यादी.^{५९}

९. नववी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल १९९७ ते ३१ मार्च २००२) :

या योजनेचा मुख्य उद्देश न्यायपूर्ण वितरण व्यवस्था आणि समतोल विकास हा होता. याशिवाय उत्पादक रोजगार वाढवणे, गरिबी निर्मूलनासाठी कृषी आणि ग्रामीण विकासाला प्राथमिकता देणे, सामाजिक सौहार्द आणि सर्व स्तरांवर लोकांचा सहभाग घेऊन पर्यावरण विकास, सामाजिक, आर्थिक परिवर्तन व विकासाचे प्रतिनिधी म्हणून महिला, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग, अल्पसंख्याक यांना सत्तेत सहभागी करून घेणे व सक्षम बनविणे, पंचायतराज संस्था, सहकारी संस्था, स्वयंसेवी संस्था यांना प्रोत्साहन देणे व त्यांचा विकास घडवून आत्मनिर्भर बनविणे हे इतर उद्देश होते. या काळात राबविलेल्या ग्रामीण विकासाच्या योजना पुढीलप्रमाणे होत्या-

१. स्वर्ण जयंती ग्रामस्वरोजगार योजना (१९९९)
२. जवाहर ग्रामसमृद्धी योजना (१९९९)
३. समग्र आवास योजना (१९९९)
४. प्रधानमंत्री ग्रामोद्योग योजना (२०००)
५. प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना (२०००)
६. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना (२०००)

याशिवाय ग्रामपंचायतींना ग्रामीण विकासासाठी ५०,००० रु. खर्चाच्या योजना बनविण्याचा व राबविण्याचा अधिकार देण्यात आला आणि १९९९ हे वर्ष 'ग्रामसथावर्ष' म्हणून घोषित केले.^{६०}

१०. दहावी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल २००२ ते ३१ मार्च २००७) :

या योजनेचे मुख्य उद्देश होते- (१) गरिबी कमी करणे, (२) साक्षरता वाढवणे, (३) उपयुक्त रोजगार उपलब्ध करणे, (४) गावात कायमस्वरूपी जलस्रोत निर्माण करणे. याशिवाय सभ्यता आणि सामाजिक न्यायप्रणाली विकसित करणे. कृषी विकास योजनांना केंद्रबिंदू मानून

उपयुक्त रोजगार निर्माण करणे. यासाठी ग्रामीण विकासाच्या पुढील योजना राबविण्यात आल्या. (१) स्वजलधारा योजना २००३, (२) प्युरा कार्यक्रम २००४, (३) राजीव गांधी ग्रामीण विद्युतीकरण योजना २००५, (४) राष्ट्रीय ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यक्रम २००५, (५) राष्ट्रीय रोजगार हमी कार्यक्रम २००५ इत्यादी.^{६१}

११. अकरावी पंचवार्षिक योजना (१ एप्रिल २००७ ते ३१ मार्च २०१२)

या योजनेचा मुख्य उद्देश 'तीव्र गतीने आणि अधिक सातत्यपूर्ण विकास' हा आहे. सामाजिक न्याय आणि विकासाला गती देण्यासाठी, सार्वजनिक आणि खासगी क्षेत्राच्या भागिदारीतून पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहनपर नीती स्वीकारण्यात येईल, यासाठी पुढील ध्येये साध्य करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले जातील. (१) २०१२ पर्यंत विकासदर १० टक्क्यापर्यंत नेणे, (२) कृषी क्षेत्राच्या त्रुटी दूर करणे, शेतकऱ्यांची उत्पादकता आणि उत्पन्न वाढवणे, (३) सिंचनावर आवश्यक तो खर्च करणे, (४) जलस्रोतांचा कुशलतेने उपयोग करणे, (५) उच्च कृषी विकास कार्य, (६) रोजगार निर्मिती, (७) सर्व जिल्ह्यांत रोजगार हमी योजना सुरू करणे, (८) शाळेत मध्यान्ह भोजन योजना सुरू करणे, (९) सर्व शिक्षा अभियान राबविणे, (१०) भारत निर्माण योजना राबविणे.^{६२}

भारतात २००७ पर्यंत १० पंचवार्षिक योजना राबवून ग्रामीण विकास घडवून आणण्याचे प्रयत्न केले गेले आहे. अपेक्षेप्रमाणे यश मिळाले नसले तरी गावात रचनात्मक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी शाळा, रस्ते, पाणी, वीज, आरोग्यसेवा इत्यादी पायाभूत सुविधा पोहचविण्यात चांगली सफलता मिळाली आहे. स्वातंत्र्यापूर्वीची ग्रामीण भारताची सामाजिक, आर्थिक स्थिती आणि आजची स्थिती यांची तुलना केल्यास आपण विकासात खूप मागे नाहीत, असे दिसून येते. परंतु, विकास योजना आणि कार्यक्रम लोकाभिमुख व लोकप्रिय करण्याची, त्यामध्ये पारदर्शकता आणण्याची आणि ग्रामीण विकासासाठी पूरक प्रशासन व्यवस्था निर्मितीची नितांत गरज आहे, असे वाटते.

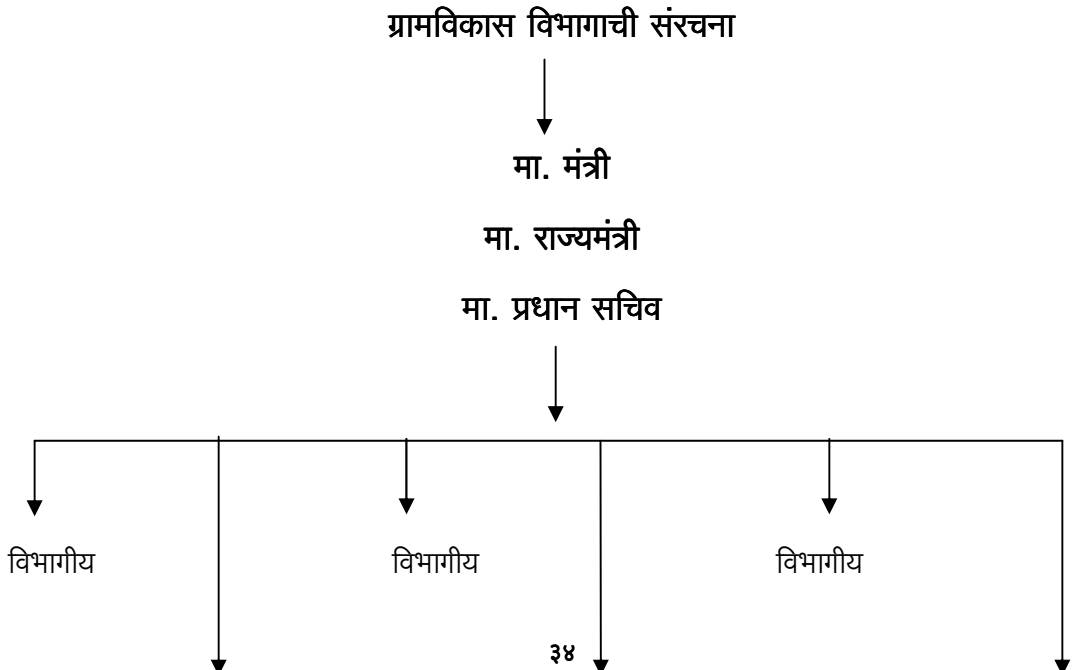
(ब) महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण विकास योजना

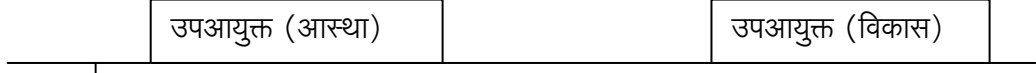
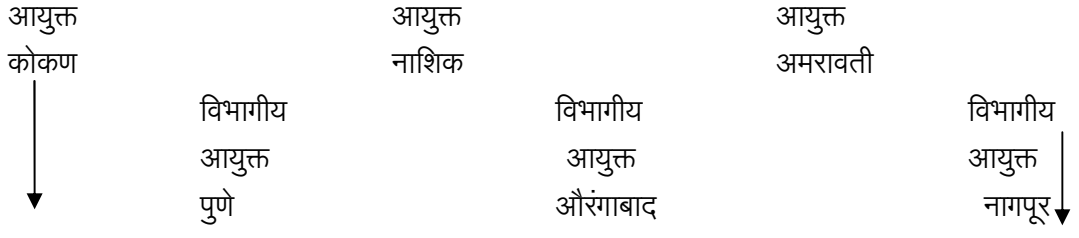
(ब) १. प्रस्तावना

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. त्यामुळे देशाच्या विकासामध्ये ग्रामीण भागाचा विकास महत्वाचा ठरतो. त्यामुळे स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने ग्रामीण भागाच्या विकासाला चालना दिली. तसेच नियोजनबद्ध आर्थिक विकासासाठी १९५२ पासून पंचवार्षिक योजना राबविण्यात आल्या. प्रायोगिक तत्त्व १९५२ साली सामूहिक विकास योजना राबविण्यात आली. १९५३ साली तिचा विस्तार करण्यात आला. १९५४ साली योजनांच्या अंमलबजावणीचे मूल्यमापन करण्यात आले. भारत सरकारने राबविलेल्या विकास कार्यक्रमांमध्ये लोकसहभाग नसल्याने यशस्वी अंमलबजावणी झाली नाही. त्यामुळे बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार १९६० पासून स्थानिक स्वराज्य संस्था निर्माण करण्यात आल्या. या संस्थांच्या माध्यमातून केंद्र व राज्य शासनाच्या विकास योजनांची अंमलबजावणी केली जाते.

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये केंद्र व राज्य शासनाच्या माध्यमातून राबविण्यात आलेल्या ग्रामीण विकास योजनांची चर्चा केली आहे, तसेच जिल्हा परिषदेच्या विभागांची माहिती देऊन याद्वारे राबविण्यात आलेल्या विकास योजनांचा आढावा घेतला आहे.

(ब) २. महाराष्ट्र ग्रामविकास विभागाची संरचना

- १) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग
- २) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, पुणे, सातारा, सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर
- ३) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर
- ४) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, औरंगाबाद, दालना, परभणी, हिंगोली, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद, लातूर
- ५) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, बुलढाणा, अकोला, वाशिम, अमरावती, यवतमाळ,
- ६) मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, वर्धा, नागपूर, भंडारा, गोंजिया, चंद्रपूर, गडचिरोली. ^{६३}

तालुका गटविकास अधिकारी

ग्रामसेवक

(४) अधिकारी / कर्मचारी वृंद

मंत्रालयीन प्रशासकीय विभाग^{६५}

पदाचे नाव	मंजूर पदे
राजपत्रित वर्ग - १	४२
राजपत्रित वर्ग - २	५४
अराजपत्रित वर्ग - ३	२७९
अराजपत्रित वर्ग - ४	५९
एकूण	४३४

क्षेत्रीय स्तरावरील पदे
महाराष्ट्र विकास सेवा गट अ आणि गट ब पदांचा तपशील^{६६}

पदाचे नाव	मंजूर पदे
गट अ अधिकारी	३८२
गट ब अधिकारी	५२१
एकूण	९०३

पदाचे नाव	मंजूर पदे
जिल्हा परिषद वर्ग ३ कर्मचारी	३,३१,६६६
जिल्हा परिषद वर्ग ४ कर्मचारी	२६,४३९
ग्रामविकास अधिकारी व ग्रामसेवक	२३,३६८
ग्रामपंचायत कर्मचारी	५५,०००
उपबेरीज	४,३६,४७३

अंगणवाडी सेविका (मानसेवी)	९२,४४७
अंगणवाडी मदतनीस (मानसेवी)	८९,५०४
एकूण	६,९८,४२४

५.४. महाराष्ट्र राज्य पुरस्कृत योजना -४

१. यशवंत ग्रामसमृद्धी योजना
२. ग्रामपंचायती जनसुविधासाठी विशेष अनुदान
३. जिल्हा परिषद व पंचायत समिती इमारत बांधकामाकरिता साहाय्यक अनुदान
४. मा. लोकप्रातिनिधींनी सुचविलेल्या ग्रामीण भागातील गावांतर्गत रस्ते, गटारे व अन्य मूलभूत सुविधांचा विशेष कार्यक्रम.
५. तीर्थक्षेत्र विकास कार्यक्रम
६. ग्रामपंचायतीच्या रस्त्यांवर सौर पथदिवे
७. रस्त्यावरील विजेच्या वीजबिलांची रक्कम देण्यासाठी ग्रामपंचायतीना १०० टक्के अनुदान
८. पर्यावरण संतुलित समृद्ध ग्राम विकास योजना

(ब) ५. महाराष्ट्र शासनाने राबविलेल्या ग्रामीण विकास योजना :

१) महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना

महाराष्ट्र हे संविधानाच्या ४१व्या कलमाला अनुसरून गरजू मजुरांना काम उपलब्ध करून देणारे देशातील पहिले राज्य आहे. केंद्र सरकारने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा २००५ संमत करण्यापूर्वीच महाराष्ट्रात रोजगार हमी कायदा अस्तित्वात आला होता. महाराष्ट्रात १९७२ साली प्रचंड दुष्काळ पडला, त्या वेळी रोजगार देऊन जगविण्याचे काम या योजनेने केले. श्री. वि. स. पागे यांच्या प्रेरणेने आणि संकल्पनेनुसार १९६५ ते १९७४ या काळात ही योजना महाराष्ट्रात प्रायोगिक तत्त्वावर राबविण्यात आली. या योजनेला मिळालेले यश पाहून महाराष्ट्र विधिमंडळाने या योजनेस २० डिसेंबर १९७४ रोजी मंजूरी दिली. २६ जानेवारी १९७८

रोजी महाराष्ट्र शासनाने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा २००५ संमत करून संपूर्ण देशभर लागू केला आहे. केंद्रीय कायद्याशी पूरक फेरबदल करून राज्यात त्यांची अंमलबजावणी सुरु केली. केंद्राने एका वर्षात १०० दिवसांच्या, तर महाराष्ट्राने ३६५ दिवसांच्या कामाची हमी दिली आहे.

या योजनेचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील अकुशल मजुरांना रोजगार उपलब्ध करून देणे आणि या कामाच्या माध्यमातून ग्रामीण विकास साधणे आहे.

या योजनेच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी खालीलप्रमाणे-

१. मृद व जलसंधारण आणि रस्ते-ग्रामसेवक, तलाठी, तहसीलदार
२. जवाहर विहिरी - ग्रामसेवक, गटविकास अधिकारी
३. फळबाग - कृषी साहाय्यक व तालुका कृषी अधिकारी
४. वृक्ष - लागवड साहाय्यक, लागवड अधिकारी व सामाजिक वनीकरण
५. रेशीम उत्पादन - सहसंचालक रेशीम उद्योग

पाझर तलाव, शेततळे, साठवण तलाव, लघू तलाव, सलग समतल चर, समतल बांध, कालवे, नाला बंडिंग इत्यादी मृद व जलसंधारणाची तसेच जवाहर विहीर, रस्ते, फळबाग लागवड, रेशीम उत्पादन, वृक्ष लागवड, रस्ते विकास, ग्रामीण रस्ते, जोड रस्ते, वाड्या, तांडे, आदिवासी पाडे व रस्त्यांना मूळ गावाशी जोडणारे रस्ते, शेत रस्ते, स्मशानभूमीकडे वनराई व गॅबियन बंधारे इत्यादी कामे योजनेतून करता येतील.

या योजनेत लाभार्थ्यांसाठी खालील सवलती मिळतात

१. अर्ज केल्यानंतर १५ दिवसांत काम किंवा निम्मा रोजगार भत्ता.
२. कामाच्या ठिकाणी पिण्याच्या पाण्याची व प्रथमोपचाराची व्यवस्था.
३. मजुराच्या अपघाती मृत्यूनंतर वारसास ५०,००० रु. व अपंगत्व आल्यास योग्य अनुदान
४. मजुरांनी आणलेल्या औजारे / हत्यारांना धार लावण्याचे पैसे
५. कामावरील मजुरांच्या ३ वर्षांपर्यंतच्या मुलासाठी पाळणा, दाई व निवान्याची व्यवस्था, एका वर्षात किमान ७५ दिवस केल्यास तिला बाळंतपणासाठी १५ दिवस रजा व तेवढ्या दिवसांची मजुरी सानुग्रह अनुदान रूपाने दिली जाते.

६. कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यास १७ दिवस व ७ दिवस रजा व सानुग्रह अनुदान
७. राहत्या घरापासून ८ कि.मी. पेक्षा जास्त अंतर असल्यास छावणी किंवा प्रवासभत्ता
८. मजुराचे वय १८ वर्षे असावे. अपवादात्मक परिस्थितीत १५ वर्षे असावे.^{६७}

२. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना क्र. १.

महाराष्ट्र शासनाने २९ नोव्हेंबर २००५ रोजी ही योजना राबविली आहे. या योजनेद्वारे ४५,०२० घरे महाराष्ट्रात बांधण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. राज्यातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील बेघर कुटुंबासाठी आणि दारिद्र्यरेषेवरील दुर्बल / बेघर / अल्पभूधारक गरजू कुटुंबासाठी घरे बांधून देणे हा मुख्य उद्देश आहे. ६० लाभार्थी अनु. जाती-जमातीचेच असावेत, ते उपलब्ध नसतील तर अन्य प्रवर्गातील लाभार्थी निवडावेत. लाभार्थीचे नाव दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाच्या यादीत असावे. लाभार्थ्याच्या ५०० चौरस फूट जागेतील २०० चौ. फूट बांधकाम करण्यासाठी २८,५०० रु. अनुदान दिले जाते. प्रकल्प संचालक, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा हे अंमलबजावणी करतात.^{६८}

३. राजीव गांधी ग्रामीण निवारा योजना क्र. २

महाराष्ट्र शासनाने २९ नोव्हेंबर २००५ साली ही योजना राबविण्याचा निर्णय घेतला आहे. या योजनेद्वारे ४५,०२० घरे महाराष्ट्रात बांधण्याचा निर्णय घेण्यात आला. राज्यातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेवरील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल/ बेघर/ अल्पभूधारक गरजू कुटुंबासाठी घरकुल बांधण्यासाठी ९०,००० रु. बिनव्याजी कर्ज, २० वर्षांच्या मुदतीने वित्तीय संस्था / बँका यांच्यामार्फत देणे हा उद्देश आहे. लाभार्थी दरहा ८३६ रु. परतफेड करेल व व्याज सरकार भरेल.^{६९}

१. यशवंत ग्रामसमृद्धी योजना :

गावपातळीवर ज्यांच्यासाठी योजना राबवायची आहे, त्यांचा सहभाग घेऊन त्यांना निर्णयप्रक्रियेत प्रक्रिया करून घेण्यासाठी ही योजना सन २००२-०३ या वित्तीय वर्षात महाराष्ट्र शासनाने सुरु केली होती. यामुळे लोकशाही विकेंद्रीकरणास हातभार लागला आहे.

१) गावाच्या विकासकामामध्ये लोकांचा सहभाग लोकवर्गणीच्या माध्यमातून होऊन ती कामे ग्रामपंचायतीने लोकांच्या सहकार्याने करणे.

२) नियोजन व विकास प्रक्रियेत लोकांचा सहभाग घेणे.

- ३) राज्यातील विकासकामांची माहिती तळापर्यंत पोहचविणे.
- ४) गावपातळीवर खरोखर गरज आहे अशीच कामे करणे
- ५) ग्रामसभेचे महत्त्व वाढविणे.
- ६) सार्वजनिक मालमत्तेची देखरेख व जबाबदारी लोकांवर सोपविणे, हे या योजनेचे उद्देश आहेत.

विकासकामासाठी १५ टक्के व दलित वर्तीमधून १० टक्के लोकवर्गणी जमा केल्यास शासनाकडून एका वित्तीय वर्षात १० लाख रुपयांपर्यंत निधी मिळेल. सरपंच व ग्रामसेवक यांच्या संयुक्त नावे राष्ट्रीयीकृत बँकेत सर्व रक्कम जमा होऊन खर्च करता येईल. तो पैसा ४० : ४० : २० या प्रमाणात उपलब्ध होईल.

या योजनेअंतर्गत जी कामे सुरु करावयाची आहेत, त्यांना ग्रामसभेत मंजूरी घेणे अनिवार्य आहे. य ग्रामसभेस किमान ४० टक्के सभासद उपस्थित असणे आवश्यक असते. त्यांनीच आपल्यामधून या कामाच्या नियंत्रणासाठी एक समिती स्थापन करावी. या योजनेतून पुढील कामे करता येतील.-

- १) पंचायतराज संस्थांच्या शाळांसाठी इमारती, क्रीडांगणे व आवाराच्या भिंती बांधणे
- २) ग्रामपंचायत कार्यालय
- ३) अंगणवाडी इमारत
- ४) बस थांबा शेड
- ५) दहन व दफनभूमी
- ६) वाचनालय, व्यायामशाळा, सार्वजनिक ग्रंथालय
- ७) रस्त्यावरील विद्युतीकरण
- ८) पाळणाघरे, डे-केअर सेंटर, होड्या व वाहतूक साधनांची खरेदी, जुन्या इमारतीची देखभाल व दुरुस्ती
- ९) ग्रामसभेत मंजूर केलेली अन्य कामे तसेच या योजनेतून पुढील कामे करता येणार नाहीत.

स्मारके, शिल्पे, कमानी प्रवेशद्वार, पुतळे, नाट्यगृह, सांस्कृतिक केंद्र, मंदिर, मस्जिद, चर्च व इतर धार्मिक स्थळांची बांधकामे, सभामंडप, वैयक्तिक लाभाची कामे खासगी शाळा व महाविद्यालयाची इमारत बांधता येणार नाहीत.

योजनेचा लाभ घेण्यासाठी ग्रामसभेत मंजूर केलेला ठराव अनुदानाच्या मागणीसाठी गटविकास अधिकारी यांचेकडे लोकवर्गणी बँकेत भरल्याच्या सत्य प्रतिसहित सादर करावा. त्याची छाननी ते मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषदेकडे पाठवतील. त्यांच्या मंजुरीनंतर ग्रामपंचायतीला ४० : ४० : २० या प्रमाणात विकासकामांसाठी निधी मिळेल. या योजनेत ठेकेदाराचा शिरकाव होऊ नये, तर लोकांनी देखरेख व नियंत्रण करणे अपेक्षित आहे. या योजनेचे मूल्यमापन करण्यासाठी ग्राम, तालुका, जिल्हा व राज्यपातळीवर मूल्यमापन समित्या स्थापन केल्या जातात.

५) यशवंत पुरस्कार योजना :

प्रशासनात गुणवत्ता निर्माण करण्यासाठी राज्यशासनाने सर्व ग्रामीण स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी यशवंत पुरस्कार योजना सुरू केले आहेत. राज्यस्तरावर व्यवस्थापन व विकास कार्यात उत्कृष्ट काम करणाऱ्या पहिल्या तीन जिल्हा परिषदांना अनुक्रमे ५, ३, २ लाख रुपये बक्षीस देण्यात येईल, तसेच उत्कृष्ट पंचायत समित्यांना अनुक्रमे ३, २, १ लाख रुपये बक्षीस देण्यात येईल, तर पहिल्या तीन ग्रामपंचायतींना राज्यस्तरावर अनुक्रमे ७५, ५० व ३० हजार रु. चा पुरस्कार देण्यात येईल. विभागीय स्तरावर प्रथम व द्वितीय पुरस्कार पंचायत समित्यांना अनुक्रमे १ लाख व पन्नास हजार रुपये बक्षीस मिळेल, तर पहिल्या तीन ग्रामपंचायतींना अनुक्रमे ५०, ४० व ३० हजार रु. चा पुरस्कार देण्यात येईल. या पुरस्कारासाठी राज्यशासनाने जिल्हा विभाग व राज्यस्तरावर प्रत्येकी एका समितीचे गठन केले आहे.

६) मर्जिन मनी योजना (ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम) :

ही योजना महाराष्ट्र खादी ग्रामोद्योग मंडळाच्या वतीने राबविण्यात येते. या योजनेचा मुख्य उद्देश २० हजारांपेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावात ग्रामीण उद्योगांना चालना देणे व ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती करणे हा आहे. या योजनेअंतर्गत ग्रामोद्योगाच्या उभारणीसाठी वैयक्तिक प्रकल्प उद्योगासाठी १० लाखांपर्यंत बँकेपर्यंत कर्ज दिले जाते. संस्था / सोसायटीकरिता २५ लाखांपर्यंत कर्ज दिले जाते. यापैकी २५ टक्के रक्कम बिनव्याजी खादी आयोगाकडून दिली जाते. परंतु उर्वरित ७५ टक्के कर्ज फिटल्यानंतरच २५ टक्के रकमेचे अनुदानात रूपांतर करण्यात येते. मागासवर्गीय, अपंग, माजी सैनिक, महिला यांना हाच मर्जिन मनी ३० टक्के अनुदान रूपाने कर्ज फेडीनंतर मिळते. लाभार्थी १) व्यक्ती, संस्था, सोसायटी,

उद्योग यांचे स्थान ग्रामीण भागात असावे. २) उद्योगातील भांडवली गुंतवणूक (प्रतिकामगार ५०,००० रु. पेक्षा) कमी असावी. ३) अर्जदार ग्रामोद्योगातील उद्योग करणारा असावा. ४) अर्जदाराचे वय १८ ते ४५ वर्षे असावे. ५) उद्योगातील प्रशिक्षण व अनुभव घेतलेला असावा. लाभार्थीसाठी आवश्यक कागदपत्रे (दोन प्रतीत), १) अर्ज व दोन पासपोर्ट फोटो, २) ग्रामपंचायतीचे रहिवासी व नाहरकत प्रमाणपत्र, ३) रेशनकार्डची झेरॉक्स, तलाठी / ग्रामसेवकाचा गावाच्या लोकसंख्येचा दाखला, ४) जागेचा '८' अ चा उतारा किंवा २० रु.चे मुद्रांकावर भाडेपत्र/संमतीपत्र, ५) अनुभवाच्या, प्रशिक्षणाच्या प्रमाणपत्राची झेरॉक्स प्रत, ६) कर्जतारणासाठी शेतीचा ७/१२ उतारा. ७) जमीनदाराचे संमतीपत्र. ८) आवश्यक मशिनरी, हत्यारे इत्यादीचे अधिकृत, विक्रेत्याचे कोटेशन. ९) शेड बांधकामासाठी आराखडा, अंदाजपत्रक, इस्टिमेट व परवानापत्र. १०) टी. सी. व मागासवर्गीयांसाठी जातीचा दाखला. ११) वीज आवश्यक असल्यास विद्युत मंडळाचे पत्र. १२) संबंधित विभागाचा परवाना. १३) प्रकल्प किमतीच्या ५ ते १० टक्के गुंतवणूक करण्याचे संमतीपत्र. १४) संबंधित तालुक्याच्या ग्रामोद्योग बलुतेदार संस्थेचा दाखला. संबंधित गाव दत्तक घेतलेल्या बँकेचे शाखाधिकारी व तालुका ग्रामोद्योग बलुतेदार संस्था यांच्याशी संपर्क साधावा.

७) संपूर्ण स्वच्छता अभियान (महाराष्ट्र ग्रामीण आरोग्य अभियान) :

अस्वच्छता हेच रोगराईचे प्रमुख कारण आहे. अस्वच्छतेमुळे वैयक्तिक आणि कौटुंबिक व सार्वजनिक आरोग्य धोक्यात येऊ शकते. ग्रामीण भागात पाण्याचे स्रोत आणि परिसर स्वच्छता नसल्यास आजाराच्या प्रमाणात लक्षणीय वाढ होऊ शकते. ८० टक्के अस्वच्छ पाणी व परिसर अस्वच्छतेमुळे होतात. म्हणून शासनाने २००५-१२ या कालावधीत स्वच्छता अभियान हाती घेतले आहे. या योजनेचे उद्देश खालीलप्रमाणे आहेत.-

- १) ग्रामीण भागातील जनतेचे राहणीमान उंचावणे,
- २) स्वच्छतेला व्यापक रूप देणे,
- ३) ग्रामीण भागातील शाळा, अंगणवाड्यामध्ये स्वच्छतेच्या सोयी उपलब्ध करून देणे,
- ४) विद्यार्थ्यांमध्ये आरोग्य व शिक्षणाबाबत जागरूकता निर्माण करणे,
- ५) स्वच्छतेच्या क्षेत्रात कमी खर्चाच्या आणि उपयुक्त तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देणे,
- ६) शुष्क शौचालये, फ्लश शौचालयात बदलणे,

- ७) मनुष्याद्वारे मैला वाहून नेण्याची प्रथा समाप्त करणे,
 ८) घराघरांत शौचालय बांधण्यासाठी जनतेला प्रवृत्त करणे. उघड्यावरील शौचाची प्रथा संपृष्टात आणणे.
 ९) पाणीपुरवठ्याच्या स्वच्छतेसाठी जागृती करणे व पाणीस्रोत प्रदूषणविरहित करणे,
 १०) व्यक्तिगत आणि परिसर स्वच्छतेच्या माध्यमातून प्रदूषण थांबविणे व पर्यावरणाचा समतोल राखणे.
 ११) शौचालयाद्वारे स्त्रियांना प्रतिष्ठा मिळवून देणे,
 १२) सांडपाण्याची, घनकचऱ्याची योग्य विल्हेवाट लावण्यासाठी गावागावांत जागृती करणे,
 १३) बचत गट, स्वयंसेवी संस्था, पतपेढी, बँका यांना स्वच्छता कार्यक्रमाची देखभाल कार्य करण्यासाठी उद्युक्त करणे. यासाठी पैसा देण्यासाठी जनतेस प्रवृत्त करणे.

वरील उद्देश साध्य करण्यासाठी पंचायतराज संस्थांना व इतर समाजसंस्थांना योग्य व परिणामकारक आरोग्य सुविधांसाठी पुढीलप्रमाणे निधीचा वापर करण्याची मुभा केंद्रीय आरोग्य व कुटुंबकल्याण मंत्रालय भारत सरकारने दिली आहे. याची अंमलबजावणी महाराष्ट्राच्या सार्वजनिक आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयानेही सुरु केली आहे.

अ) गाव उपकेंद्र पातळी -

- १) आरोग्य व आरोग्य रक्षक समिती - प्रत्येक गावासाठी दरवर्षी १०,००० रु.
 २) एकत्रित आरोग्य कामकाजासाठी प्रत्येक उपकेंद्राला दरवर्षी - १०,००० रु.

ब) प्राथमिक आरोग्य केंद्रे

- १) देखभालीसाठी दरवर्षी - ५०,००० रु.
 २) एकत्रित आरोग्य कामकाज प्रतिवर्षी - २५,००० रु.
 ३) रोगी कल्याण समिती प्रतिवर्षी - १,००,००० रु.

क) सामाजिक आरोग्य केंद्र

- १) देखभालीसाठी प्रतिवर्षी - १,००,००० रु
 २) स्थानिक आरोग्य कामकाज प्रतिवर्षी - ५०,००० रु.

ड) जिल्हा रुग्णालये

प्रत्येक जिल्हा रुग्णालयात रोगी कल्याण समितीला प्रतिवर्षी ५०,००० रु. या शिवाय 'आशा' (Acerdited Social health ativist) पायाभूत सुविधांत वाढ, आवश्यक औषधासाठी निधीची उपलब्धता, निदान साधने, इमारती, दूरध्वनी, मोबाईल, मेडिकल, युनिटस. रुग्णवाहिका आणि प्रत्येक गावात १००० लोकसंख्येमागे एका 'आशा'ची नियुक्ती केली जात आहे.

८) संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान :

ग्रामीण भागात स्वच्छताविषयक आणि रोगराई नियंत्रणाचे अनेक कार्यक्रम यशस्वी न झाल्यामुळे मा. आर. आर. पाटील (ग्रामीण विकासमंत्री, महाराष्ट्र शासन) यांच्या पुढाकाराने २०००-०१ पासून संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान तथा राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छ, ग्राम स्पर्धा, सुरु केली गेली, तसेच २०००-०१ पासून महात्मा गांधी स्वच्छ पंचायत समिती व जिल्हा परिषद स्पर्धा सुरु केली आहे.

उद्दिष्टे - १) ग्रामपंचायतींनी स्वयंप्रेरणेने गावात स्वच्छता राखावी.

२) ग्रामीण भागातील जनतेने आरोग्य सुधारणे.

३) जनतेला स्वच्छतेचे महत्त्व पटवून देणे.

४) उघड्यावरील शौच विधीची प्रथा बंद करून जनतेला शौचालय बांधण्यासाठी व वापरण्यासाठी प्रवृत्त करणे.

या अभियानात राज्यातील सर्व ग्रामपंचायती सहभागी होऊ शकतात. त्यासाठी ग्रामपंचायतीने २ ऑक्टोबर ते २६ जानेवारी या कालावधीत या अभियानात भाग घेत असल्याबाबतचे पत्र जिल्हा परिषदेच्या मुख्य कार्यकारी अधिकाऱ्यांना सादर करावे लागते. अभियानाची सुरुवात १ ऑक्टोबर रोजी महिला ग्रामसभा व २ ऑक्टोबर रोजी ग्रामसभा घेऊन होते, ते ३१ डिसेंबर पर्यंत म्हणजे तीन महिने चालते. अभियानातील ग्रामपंचायतीचा तपासणी करून अ, ब, क अशी प्रतवारी करण्यात येते. फक्त अ वर्ग असणाऱ्या ग्रामपंचायतींचाच पुरस्कारासाठी विचार करण्यात येतो. उत्कृष्ट काम करणाऱ्या ग्रामपंचायतींना पुढील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे बक्षिसे दिली जातात, तसेच महात्मा गांधी स्वच्छ पंचायत समिती व जिल्हा परिषद पुरस्कार पुढीलप्रमाणे दिले जातात-

- १) निर्मलग्राम पुरस्कार प्राप्त प्रत्येक पंचायत समितीला ४ लाख रुपये.
- २) निर्मलग्राम पुरस्कार प्राप्त प्रत्येक जिल्हा परिषदेस २० लाख रुपये.
- ३) संबंधित वर्षात ज्या जिल्हा परिषदेतील जास्तीच्या गावांना निर्मलग्राम पुरस्कार प्राप्त झाले, त्या जिल्हा परिषदेस १० लाख रुपये. याशिवाय जिल्हा स्तरावर स्वच्छता अभियानावर चांगले लेख, बातमी, वार्तापत्र लिहिणाऱ्या तीन पत्रकारांना यशवंतराव चव्हाण स्मृती पुरस्कार देऊन गौरविले जाते.

तक्ता क्र.(ब). १

उत्कृष्ट काम करणाऱ्या ग्रामपंचायतींना दिले जाणारे पुरस्कार दर्शविणारा तक्ता

स्तर	गुणानुक्रम	रा.सं.तुकडोजी महाराज पुरस्कार	साने गुरुजी स्वच्छ शाळा पुरस्कार	सा.फुले स्वच्छ अंगणवाडी पुरस्कार
पंचायत समिती स्तर	प्रथम	२५,००० रु.	१०,००० रु.	५,००० रु.
	द्वितीय	१५,००० रु.		
	तृतीय	१०,००० रु.		
जिल्हा परिषद स्तर	प्रथम	५,००,००० रु.	५०,००० रु.	२५,००० रु.
	द्वितीय	३,००,००० रु.		
	तृतीय	२,००,००० रु.		
विभागीय स्तर	प्रथम	१०,००,००० रु.	१,००,००० रु.	५०,००० रु.
	द्वितीय	८,००,००० रु.		
	तृतीय	६,००,००० रु.		
राज्य स्तर	प्रथम	२५,००,००० रु.	३,००,००० रु.	१,००,००० रु.
	द्वितीय	२०,००,००० रु.		
	तृतीय	१५,००,००० रु.		

९) आमच्या गावात आम्ही सरकार :

ग्रामसंस्थांमध्ये सामाजिक उत्तरदायित्वाच्या जाणिवेचा विकास करण्यासाठी 'आमच्या गावात आम्ही सरकार' हे अभियान राबविण्यात येत आहे. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता

अभियानाच्या धर्तीवर स्पर्धा घेऊन काही ग्रामपंचायतीची निवड करून त्यांच्या क्षमतेत वाढ करण्यात येते. अशा ग्रामपंचायतीस आदर्श ग्रामपंचायतीचा दर्जा प्राप्त करून देणे, हा या अभियानाचा मुख्य उद्देश आहे.

पात्रतेचे निकष - १) संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात एक वेळेस जिल्हात प्रथम क्रमांक मिळवलेली ग्रामपंचायत. २) जलस्वराज्य प्रकल्पात निवड झालेली ग्रामपंचायत. ३) हगणदारी मुक्त ग्रामपंचायत. ४) किमान एक पाणलोट क्षेत्र पूर्ण विकसित केलेली ग्रामपंचायत. ५) शिवकालीन पाणी साठवण योजनेत सहभाग, लेखपरीक्षण व भूकायद्याची अंमलबजावणी व सर्व पाणी स्रोतांचे बळकटीकरण. ६) आदर्श गाव योजनेत समाविष्ट असलेली ग्रामपंचायत. ७) यशवंत ग्रामसमृद्धी योजनेत सहभाग व कार्यपूर्ती १५ टक्के लोकवर्गणी भरल्यास ५०,००० रु. क्षमतावाढीसाठी व सर्वेकष विकास आराखडा राबविण्यासाठी १०,००,००० रुपयांपर्यंत प्रोत्साहन निधी दिला जातो. या योजनेत सहभागी होण्यासाठी पथक प्रमुख, जलस्वराज्य प्रकल्प यांच्याशी संपर्क साधावा.

१०) महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव मोहीम (अभियान) :

महाराष्ट्राचे मा. गृहमंत्री श्री. आर. आर. पाटील यांच्या पुढाकाराने व चंद्रकांत दळवी यांच्या नेतृत्वाखालील अभ्यासगटाने या मोहिमेचा आराखडा तयार केला आणि मंत्रिमंडळाच्या मंजूरीनंतर १५ ऑगस्ट २००७ पासून गावपातळीवर ही मोहीम सुरू झाली आहे. या योजनेचे उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.- १) गावातील तंटे सोडविण्यासाठी लोकसहभागातून पद्धती निर्माण व्हावी, गावात तंटे निर्माण होऊ नयेत व झालेले तंटे गावातच मिटवले जावेत, हा मुख्य उद्देश आहे. २) गावपातळीवरच दिवाणी व महसुली वाद मिटवणे. त्यातून पुढे घडणारे फौजदारी गुन्हे टाळणे व पर्यायाने पोलीस प्रशासन आणि न्यायव्यवस्थेवरील भार कमी करणे. ३) गावातील जनतेत सामाजिक, राजकीय सामंजस्य व सुरक्षिततेचे वातावरण निर्माण करणे व त्याद्वारे जातीय व धार्मिक सलोखा निर्माण करणे. मोहिमेच्या अंमलबजावणीसाठी ग्रामपातळीवर सर्वसमावेशक अशी तंटामुक्त गाव समिती स्थापन करण्यात येते. तिचे सदस्य व अध्यक्ष ग्रामसभेत निवडले जातात. गावातील अशा व्यक्ती ज्यांचा समाजामध्ये प्रभाव आहे, त्यांचीच निवड अपेक्षित आहे. समितीचे समन्वयक/नियंत्रक म्हणून पोलीस पाटील किंवा ग्रामसेवक

कामासाठी ८० गुण व तंटे मिटवण्यासाठी १२० गुण असे एकूण २० गुण ठेवले आहेत. प्रतिबंधात्मक उपाय योजनेसाठी ८० गुणांपैकी किमान ५६ गुण मिळणे आवश्यक असते.

- १) सार्वजनिक सण, उत्सव रचनात्मक पद्धतीने व शांततेने साजरे करणे. - २० गुण
- २) जातीय व धार्मिक सलोखा निर्माण करणे - १० गुण
- ३) सार्वजनिक व खासगी मालमत्तेची संरक्षण करणे व विद्वेषीकरण थांबविणे - १० गुण
- ४) गावात ग्रामसुरक्षा यंत्रणा कार्यान्वित करणे. - १० गुण
- ५) अवैध धंद्यांना प्रतिबंध करणे व त्यांच्या निर्मूलनाचे प्रयत्न करणे - १५ गुण
- ६) सामाजिक सुरक्षेसाठी कार्यक्रम राबविणे - ०५ गुण
- ७) राजकीय सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी उपक्रम घेणे - ०५ गुण
- ८) गावातील अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा रोखणे - ०५ गुण
- ९) वैयक्तिक व सार्वजनिक समारंभात ध्वनिक्षेपकाचा मर्यादित वापर करणे - ०५ गुण
- १०) नावीन्यपूर्ण उपक्रम राबविणे - ०५ गुण

तंटे मिटवणे - १२० गुण, १ दाखला असलेले तंटे मिटवणे १०० गुण, यापैकी किमान ७० गुण मिळणे आवश्यक. नव्याने निर्माण होणार तंटे मिटवणे. २० गुणांपैकी १४ गुण आवश्यक, १५ ऑगस्टपूर्वी पुरस्कार प्रदान केला जातो.

११) असंघटित कामगारांसाठी जनश्री विमा योजना :

महाराष्ट्रातील १८ ते ६० वयोगटातील दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तींना विमा संरक्षण देण्यासाठी ही योजना असंघटित कामगार म्हणजे विटा कामगार, ऊसतोड कामगार, बांधकाम मजूर, दगड खाणीतील कामगार, विणकर, यंत्रमाग कामगार, शेतकरी, मच्छीमार, शेतमजूर, कचरा गोळा करणारे, घरकामगार, रिक्षाचालक, वर्तमानपत्र विकणारे कामगार यांच्यासाठी राज्यशासनाने १२ ऑगस्ट २००४ पासून ही योजना सुरू केली आहे.

दारिद्र्यरेषेखालील किंवा किंचित वर असलेल्या व्यक्ती या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी २०० रु. वार्षिक प्रिमियम भरावा लागतो. त्यापैकी १०० रु. केंद्र शासन व ५० रु. राज्यशासन भरते. उर्वरित ५० रु. व्यक्तीने भरावेत. त्यांना १) नैसर्गिक मृत्यू झाल्यास वारसदारास ३०,००० रु. मिळतात, तर २) अपघातामुळे मृत्यू झाल्यास वारसदारास ७५,००० रु. मिळतात, तर ३) अपघातामुळे कायम अपंगत्व आल्यास वारसदारास ७५,००० रु. मिळतात.

४) अपघातामुळे दोन डोळे किंवा दोन्ही हात किंवा दोन्ही पाय गमावल्यास ७५,००० रु. मिळतात. ५) अपघातामुळे एक डोळा, एक हात किंवा एक पाय गमावल्यास ३७,५०० रु. मिळतात. ६) विमाधारकाच्या मृत्यूनंतर त्याच्या दोन पाल्यांना कोणतेही अंशदान (बिनखर्च) न देता ९ वी ते १२ वी करिता दर तीन महिन्याला प्रत्येकी ३०० रु. शिष्यवृत्ती दिली जाते. अधिक माहितीसाठी कामगार कल्याण अधिकारी, कामगार संघटना, विमा एजंट्स किंवा विमा कंपनीच्या कार्यालयाशी संपर्क साधावा.

१२) शेतकरी व्यक्तिगत अपघात विमा योजना

महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील महसूल विभागाकडील ७/१२ नोंदीप्रमाणे राज्यातील १५ ते ७० वयोगटातील सुमारे १ कोटी ६ लाख शेतकऱ्यांसाठी २००५-०६ सालापासून व्यक्तिगत अपघात व अपंगत्व विमा योजना सुरु केली आहे. शेतकऱ्यांना त्वरित लाभ मिळण्यासाठी सन २००६-०७ पासून एकात्मिक ग्रामीण विकास यंत्रणेकडील (IRD) परवानाधारक विमा कंपनी नॅशनल इन्शुरन्स कंपनी (कोकण), ओरिएंटल इन्शुरन्स कंपनी (पुणे, नाशिक, अमरावती, नागपूर) रिलायन्स जनरल इन्शुरन्स कंपनी (औरंगाबाद) यांच्या मदतीने ही योजना राबविण्यात येत आहे. या योजनेचा उद्देश अपघातग्रस्त शेतकऱ्यास किंवा त्याच्या कुटुंबीयांस त्वरित आर्थिक मदत/लाभ देणे हा आहे. अपघातामध्ये रस्त्यावरील अपघात, रेल्वे अपघात, पाण्यात बुडून, जंतुनाशकामुळे किंवा विषबाधा, विजेचा शॉक, वीज पडून अपघात, खून, उंचावरून पडणे, सर्पदंश, विंचू दंश, नक्षलवाद्याकडून हत्या, जनावरांच्या हल्ल्यात मृत्यू किंवा अपंगत्व, दंगल व अन्य अपघात यांचा समावेश होतो. विमा संरक्षण नसलेले मृत्यू (प्रपत्र क्र.) म्हणजे पूर्वीचे अपंगत्व, आत्महत्या, गुन्हा किंवा कायद्याचे उल्लंघन करताना झालेला अपघात, अंमली पदार्थ सेवनाने मृत्यू, नैसर्गिकरीत्या, भ्रमिष्टपणा, बाळंतपणातील मृत्यू, शरीरांतर्गत रक्तस्राव, मोटार शर्यतीतील अपघात, युद्ध, सैन्यातील नोकरी, जवळच्या लाभधारकाकडून झालेला खून इ. लाभधारकांसाठी पात्रता व अवश्यक कागदपत्रे : - प्रपत्र 'ब' नुसार

१) महसूल नोंदीनुसार शेतकरी, २) शेतकरी म्हणून नावे असलेला ७/१२ व '८-अ' चा नमुना उतारा, ३) शेतकऱ्याचे वारसांचे तलाठ्याकडील गाव नमुना नं ६ 'क'चा उतारा ४) शेतकऱ्याचा वयाचा दाखला रेशनकार्ड/ निवडणूक ओळखपत्र, ग्रामपंचायत प्रमाणपत्र, प्रपत्र 'ब' नुसार- १) शेतकऱ्याचा अपघाती मृत्यू झाल्यास १,००,००० रु. मिळतील. २)

अपघाताने २ डोळे अथवा २ अवयव निकामी झाल्यास १,००,००० रु. ३) अपघाताने १ अवयव निकामी झाल्यास ५०,००० रु. विमा प्रिमियम किंवा हप्त्या हा प्रतिशेतकरी गरज नाही. यासाठी ...

१) अपघात घडल्यानंतर संबंधित शेतकरी किंवा नातेवाईक यांनी विमा लाभ प्रस्ताव (क्लेम फॉर्म) भरून अवश्यक कागदपत्रांसह तालुका कृषी अधिकाऱ्याकडे द्यावा.

२) त्याच्यामार्फत विमा प्रस्ताव जिल्हा कृषी अधिकाऱ्याकडे व विमा कंपनीकडे पाठवावा.

३) लाभार्थीचे नावे बँकेत खाते असावे व त्याचा क्रमांक कंपनीस कळवावा.

४) विवादास्पद प्रकरणात अंतिम निर्णय जिल्हाधिकाऱ्याच्या अध्यक्षतेखालील समिती घेईल.

१३) पाणलोट पुनर्भरण प्रकल्प :

ज्येष्ठ समाजसेवक आण्णा हजारे यांच्या पुढाकाराने राळेगणसिद्धी (ता. पारनेर, जि. अहमदनगर) येथे शेतकऱ्यांच्या सहभागातून हा प्रकल्प राबवला जात आहे. त्याचे उद्देश असे आहेत- १) गावातील ५०० एकर कोरडवाहू जमीन ओलिताखाली आणणे व शेतकऱ्यांना समृद्ध करणे. २) कुकडी कालव्यातील अतिरिक्त पाण्याने शिवारातील अनेक पाझर तलाव, सिमेंट तलाव, नालाबांध भरणे व पाणीपातळी उंचावणे. ३) शासनावर विसंबून न राहता शेतकऱ्यांच्या खर्चाने वीजबिल भरून योजना चालवणे. ४) शेतीचे पाणीप्रश्न सोडविण्यासाठी आदर्श योजना तयार करून चालवून दाखवणे.^{८०}

१४) संत तुकाराम वनग्राम योजना :

महाराष्ट्र शासनाने संत तुकडोजी महाराज स्वच्छ ग्राम स्पर्धेच्या धर्तीवर संत तुकाराम वनग्राम योजना सुरू केली आहे. या स्पर्धेत ज्या संयुक्त वन व्यवस्थापन समित्या सहभागी होतील, त्यातून जिल्हा स्तरावर उत्कृष्ट ठरणान्या पहिल्या तीन समित्यांना संत तुकाराम वन व्यवस्थापन समिती पुरस्कार देण्यात येतो. याचे उद्देश पुढीलप्रमाणे- १) स्थानिक जनतेच्या सहभागातून वनव्यवस्थापन व संरक्षण करणे. २) अवैध वृक्षतोडीस आळा घालणे. ३) वनामध्ये होणारे अतिक्रमण रोखणे. ४) अवैध चराईस प्रतिबंध करणे. ५) जनतेत वनांच्या महत्त्वाबाबत जनजागृती करणे. बक्षिसाचे स्वरूप खालीलप्रमाणे आहे.

बक्षीस	जिल्हा स्तर	राज्य स्तर
प्रथम क्र.	२५,००० रु.	१०,००,००० रु.
द्वितीय क्र.	१५,००० रु.	५,००,००० रु.
तृतीय क्र.	७,००० रु.	३,००,००० रु.

बक्षिसाचा विनियोग फक्त वन विकास कामासाठीच करावयाचा आहे. अधिक माहितीसाठी उपवनसंरक्षण, विभागीय वन अधिकारी, उपसंचालक, सहसंचालक, सामाजिक वनीकरण विभाग, तालुका किंवा कृषी अधिकारी यांच्याशी संपर्क साधावा.^{८१}

१५. फळबाग लागवड कार्यक्रम :

राज्यात कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण अधिक आहे. त्यातून मिळणारे उत्पन्न हे कुटुंबाचे पोषण करू शकत नाही. त्यातच जर मान्सूनने दगा दिला तर शेतकऱ्यांची अवस्था अधिकच बिकट होते. परंतु जर कोरडवाहू जमिनीवर फळझाडांची लागवड केली तर त्यातून शेतकऱ्यांना उत्पन्नाचे पर्यायी साधन मिळू शकते. शेतकऱ्याला आर्थिक उत्पन्न मिळवून देण्यात फळझाडे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. राज्यात मोठ्या प्रमाणावर पडीक जमीन असून ती फळबागांखाली आणणे व त्यातून शेतकऱ्याचे आर्थिक परिवर्तन करण्याच्या दृष्टीने २१ जून १९९० सालापासून रोजगार हमी योजनेतून फळबाग लागवडीचा कार्यक्रम संपूर्ण महाराष्ट्रात सुरू करण्यात आला.

या योजनेअंतर्गत आंबा, काजू, सीताफळ, बोर, आवळा, चिंच, फणस, कोकम, जांभूळ, चारोळी, कवट या कोरडवाहू फळझाडांची, तसेच नारळ, संत्री, मोसंबी, चिक्कू, डाळिंब, पेरू, लिंबू, अंजीर, तेलझाड, सुपारी, रबर या बागायती झाडांची नारळाच्या बागेत आंतरपिके म्हणून मिरी, लवंग, दालचिनी, जायफळ ही मसाला पिके, तसेच भात खाचराच्या बांधावर आंबा, काजू, नारळ, पेरू, आवळा, सीताफळ तसेच जांभा जमिनीवर आंबा तसेच सुगंधी वनस्पतीची लागवड करण्यात येते. जट्टेफासारखा जैवइंधन देणाऱ्या झाडाची लागवडदेखील या योजनेतून करण्यात येते. आइरन, अर्जुन, अशोक, बेल, गुगळ, लोघ, रक्तचंदन, बेहडा, बिठबा, डिकेमाली, हिरडा, रिठा, करंज, वावडिंग, पानपिंपरी या औषधी

वनस्पतींची लागवड करता येते. तसेच बांधावर बांबूचीही लागवड करता येईल. जट्टोफा बियांच्या खरेदीबाबत व उत्पन्नाबाबत शासनाची कोणतीही जबाबदारी राहणार नाही. ^{८२}

उद्देश -

- १) कोरडवाहू शेतीचे उत्पादन वाढविणे व पडीक जमीन लागवडीखाली आणून शेतकऱ्याचे उत्पन्न वाढवणे.
- २) राज्याचे वनक्षेत्र २.४२ टक्क्यावरून १४.१६ टक्के आहे. त्यात वाढ घडवून आणणे.
- ३) पर्यावरणाचे संतुलन राखणे.

लाभार्थी -

- १) ज्यांच्या नावावर जमीन आहे असे सर्व शेतकरी, विश्वस्त कायद्यातील संस्था, सहकारी संस्था इ.
- २) शेतकऱ्याने विनंती अर्जसोबत जमिनीचे ७/१२ व ८ अ चा उतारा योजना यशस्वीपणे राबविणार असल्याचे करारपत्र जोडावे, क्षेत्र कमीत कमी ०.०२ हेक्टर म्हणजे २० गुंठे व जास्तीत जास्त ४ हेक्टर / १० एकर योजनेअंतर्गत फळझाडे किंवा औषधी वनस्पतींची लागवड करावी.

१६) सांस्कृतिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या संस्थांना राज्यशासनाचे अनुदान :

सांस्कृतिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या अव्यवसायिक संस्थांना राज्य शासनाने विशेष उपक्रम किंवा साधनसामग्री खरेदी करण्यासाठी सांस्कृतिक कार्य संचालनालयाच्या वतीने अनुदान दिले जाते. या योजनेचे नियम व अर्जासाठी तसेच अधिक माहितीसाठी सांस्कृतिक कार्य संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, जुने सचिवालय, विस्तार भवन, एलफिस्टन महाविद्यालय, जहांगिर आर्ट गॅलरी जवळ, एम. जी. रोड, मुंबई-३२ येथे संपर्क साधावा. ^{८३} किंवा www.maharashtra.gov.in या वेबसाइटवर citizen पहा.

१७) हृदयरोग, कॅन्सर, किडनीने पीडित रुग्णास जिल्हा परिषद स्वीय साहाय्य निधी

महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदांकडून ग्रामीण भागात राहणाऱ्या नागरिकांस वरील दुर्धर आजारात किमान ५,००० रु. साहाय्य दिले जाते. प्रत्येक जिल्हा परिषदेची ही रक्कम कमी - जास्त असू शकते. या योजनेचा उद्देश हृदयरोग, कॅन्सर, किडनी हे दुर्धर आजार आहेत. त्यावर शस्त्रक्रिया व औषध उपचारासाठी येणारा खर्च प्रचंड असतो. त्यातील काही भाग

मदतरूपाने देणे व संबंधितास आर्थिक व मानसिक दिलासा देणे हा आहे. या योजनेच्या लाभासाठी गरजूनी पुढील कागदपत्रांची पूर्तता करावी.^{६४}

- १) जिल्हा परिषद अध्यक्षच्या नावे मदतीचा अर्ज.
- २) शासकीय किंवा शासनमान्य यादीतील रुग्णालयाच्या खर्चाचे अंदाजपत्रक.
- ३) तलाठ्याचे रहिवाशी प्रमाणपत्र व रेशन कार्डाची झेरॉक्स
- ४) रुग्णालयात रुग्णाचे पैसे भरल्याची पावती

१८) हृदय शस्त्रक्रियेसाठी मुख्यमंत्री साहाय्यता निधी :

या याजनेअंतर्गत महाराष्ट्रातील कोणत्याही गरजू नागरिकाला हृदय शस्त्रक्रियेसाठी मुख्यमंत्री साहाय्यता निधीतून मदत दिली जाते. त्यासाठी पुढील कागदपत्रांची पूर्तता करावी.

- १) हृदय शस्त्रक्रियेसाठी आर्थिक मदतीच्या अवाहनाचा अर्ज, २) वैद्यकीय प्रमाणपत्र, ३) तो राहत असलेल्या विधानसभा मतदार संघातील आमदाराचे शिफारसपत्र, ४) आमदाराचे वैयक्तिक पाठपुरावा केल्यास लवकर मदत मिळते. मा. मुख्यमंत्री साहाय्यता निधी, महाराष्ट्र शासन^{६५} या पत्त्यावर गरजूनी संपर्क साधावा.

१९) जीवनदायी आरोग्य योजना :

महाराष्ट्रात युती शासनाच्या कालखंडात दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांसाठी ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. रुग्णांना मेंदू, किडनी, कर्करोग, हृदयरोग या आजारांच्या शस्त्रक्रियेसाठी १,५०,००० रुपयांपर्यंत मदतनिधी दिला जातो. मदतीसाठी ससून, रूबी हॉल, दीनदयाल, घाटघर पुणे., भोईटे रुग्णालय, सोलापूर., गिरीजा रुग्णालय, सातारा, ही मान्यताप्राप्त रुग्णालये आहेत.^{६६} या योजनेच्या लाभासाठी गरजूनी पुढील कागदपत्रांची पूर्तता करावी. पिवळे रेशनकार्ड, रहिवाशी दाखला, २०,००० रु. च्या आतील तहसीलदार यांच्या सहीचा उत्पन्नाचा दाखला, आजार असल्याचे प्रतिज्ञापत्र व दोन छायाचित्रे तातडीच्या वेळी रुग्णास थेट रुग्णालयात भरती होता येते. गरजूनी संबंधित जिल्ह्याचे जिल्हा शल्यचिकित्सक यांच्याशी संपर्क साधावा.

२०) सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण पारितोषिक योजना -

महाराष्ट्र शासन कुटुंबकल्याण कार्यक्रमांतर्गत ही योजना राबवते. दारिद्र्य रेषेखालील जोडप्यांना मुलगा नसताना त्यांनी एक किंवा दोन मुलींच्या जन्मानंतर कुटुंब

नियोजन शस्त्रक्रिया करून घेतल्यास त्यांच्या मुलीकरिता विशेष प्रोत्साहनात्मक योजनेअंतर्गत भारतीय युनिट ट्रस्ट, मुंबई यांच्याकडे चिल्ड्रेन करिअर प्लॅनच्या ग्रीथफंडामध्ये एका मुलीस १०,००० रु. व दोन मुलींसाठी प्रत्येकी ७,५०० रु. १८ वर्षांची मुदत ठेव ठेवण्यात येते. या योजनेच्या लाभासाठी गरजूनी पुढील कागदपत्रांची पूर्तता करावी.- १) कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया प्रमाणपत्र. २) गटविकास अधिकारी यांचा दारिद्र्यरेषेखालील दाखला. ३) लाभार्थीचा अनुदानासाठीचा अर्ज व रहिवाशी दाखला पती व पत्नी व मुलीचे जन्म दाखले, रेशनकार्डची झेरॉक्स आणि शस्त्रक्रियेनंतर एक वर्षाच्या आत अनुदानाचा प्रस्ताव पाठवावा.^७

२१) एस. टी. प्रवासात ज्येष्ठांना सवलत :

महाराष्ट्र शासनाने १ जानेवारी १९९६ पासून ६५ वर्षांवरील नागरिकांना एस. टी. प्रवासी भाड्यात ० टक्के सवलत फक्त साध्या गाड्यातच सुरू केली होती. ती सन २००८ - ०९ पासून निमआराम गाड्यांनाही मिळाली आहे. यासाठी ज्येष्ठ नागरिकांचे ओळखपत्र आवश्यक आहे. ओळखपत्रासाठी गरजूनी पुढील कागदपत्रांची पूर्तता करावी. १) वयाचा दाखला, रहिवाशी प्रमाणपत्र व दोन फोटोसह विहित नमुन्यातील अर्जावर १० रु. चे कोर्ट फी स्टॅम्प लावून तहसील कार्यालयात किंवा सेतू सुविधा केंद्रात दाखल करावा. वयाबाबत पुरावे नसल्यास आरोग्य अधिकाऱ्याचे प्रमाणपत्र द्यावे. अर्जाच्या छाननीनंतर तहसील कार्यालयातून ओळखपत्र मिळते. निवडणूक आयोगाच्या ओळखपत्रावर वयाचा स्पष्ट उल्लेख असल्यास ते दाखवूनही या योजनेचा लाभ घेता येतो. पुणे जिल्ह्यात फेसकॉन ही संस्था ज्येष्ठ ओळखपत्र मिळवून देण्याचे कार्य करते.^८

२२) सेतू - नागरी सुविधा केंद्र :

महाराष्ट्र शासनाने प्रत्येक जिल्हाधिकारी आणि तहसीलदार कार्यालयाच्या आवारात सेतू सुविधा केंद्र सुरू केली आहेत. जनता व शासन यांच्यामधील पूल/ मध्यस्थ म्हणजे सेतू होय. ती खासगीकरणाच्या तत्त्वाने चालवली जातात. या केंद्राचे उद्देश- १) जनतेला वेळेवर विविध प्रमाणपत्रे, दाखले व सातबारा उतारे देणे. २) शासनाचे अनेक विभाग एकत्र आणून जनतेचा वेळ आणि पैसा वाचवणे. ३) शासकीय कार्यालयातील दलाल आणि कर्मचाऱ्यांचा भ्रष्टाचार संपविणे. ४) एक खिडकी योजनेची सुधारित आवृत्ती म्हणजे सेतू होय. सेतू केंद्रातून जातीचे, उत्पन्नाचे, क्रिमीलेअर अधिवासी, राष्ट्रीयत्व इत्यादी ३० प्रकारचे दाखले दिले जातात. त्यासाठी

संबंधितांकडून अवश्यक त्या कागदपत्रासह अर्ज स्वीकारले जातात. शासनाने ठरवून दिलेल्या दरानुसार संबंधित प्रमाणपत्राची फी आकारून पावती दिली जाते. त्यावरच प्रमाणपत्र मिळण्याची तारीखही दिली जाते. कार्यालयात संगणकीकरण झाल्यामुळे व सर्व अधिकारी त्या कार्यालयात बसत असल्यामुळे गरजूला दिलेल्या तारखेच्या दिवशीच प्रमाणपत्र दिले जाते.

२३) संगणकीय सातबारा :

सातबारा हा शेतकरी वर्गाचे महत्त्वाचे कागदपत्र आहे. ते मिळवण्यासाठी शेतकरी वर्गाला खूप त्रास सहन करावा लागल्याची असंख्य उदाहरणे आहेत, तसेच तलाठी वर्गाकडून शेतकऱ्यांची पिळवणूक आणि फसवणूक केली जाते. हे शासनाच्या उशिरा का होईना लक्षात आले आहे. ही पिळवणूक थांबविण्यासाठी शासनाने राज्यातील सर्व गावांतील सातबारा उताऱ्याचे संगणकीकरण केले आहे. शेतकऱ्यांनी त्यासाठी संबंधित तहसील कार्यालयात व संबंधित जिल्हा मुख्यालयात २० रु. भरून तातडीने ७/१२ उतारा मिळतो. फेरफारांचेही संगणकीकरण सुरू आहे. www.mahabhulekha.mumbai.nic.in या वेबसाइटवर अधिक माहिती मिळेल.^{९९}

२४) लोकशाही दिन :

राज्यशासन अनेक लोकोपयोगी योजना व कार्यक्रम राबवते. परंतु प्रशासनाच्या लाल फितीच्या कारभारामुळे अनेक जनकल्याणकारी योजना गरजू लोकांपर्यंत पोहचतच नाहीत किंवा लहानसहान त्रुटीमुळे जनतेची अडवणूक केली जाते. त्यामुळे गरजू लोक शासनाच्या योजनांपासून वंचित राहतात. सर्वसामान्य जनतेच्या समस्यांचे निराकरण व्हावे व त्यांना न्याय मिळण्यासाठी निकोप वातावरण निर्माण व्हावे यासाठी लोकशाही दिनाचे आयोजन करण्यात येते. दर महिन्याच्या पहिल्या सोमवारी जिल्हाधिकारी कार्यालयात, तर चौथ्या सोमवारी तहसीलदार कार्यालयात लोकशाही दिनाचे आयोजन केले जाते. नागरिक महसूल सहकार जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, नगरपालिका, वीज मंडळ, महापालिका, पोलीस खाते, कृषी विभाग, सार्वजनिक बांधकाम इत्यादीबाबत तक्रारी करू शकतात. विविध खात्यांचे वरिष्ठ अधिकारी या दिवशी उपस्थित असतात. शक्यतो जागेवरच समस्येचे निराकरण केले जाते. किंवा संबंधित खात्याकडे तक्रारी पाठवल्या जातात. लोकशाही दिन कार्यक्रमावर देखरेख ठेवण्यासाठी विभागीय आयुक्त कार्यालयातील एक निरीक्षक नेमला जातो. यामुळे प्रशासन

अधिकाधिक लोकाभिमुख करण्याचा व जनतेच्या समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. प्रशासनातील अंधाधुंदीवर प्रकाश टाकण्याचे हे एक अमोघ शस्त्र जनतेला प्राप्त झाले आहे. त्याचा अधिकाधिक डोळसपणे उपयोग करून घ्यायला हवा.^{१०}

२५) स्थानिक विकास निधी (आमदार व खासदार फंड) :

महाराष्ट्रात १९८५ पासून विधानसभा आणि विधान परिषद आमदारांचा स्थानिक विकास निधी सुरू झाला आहे. दरवर्षी प्रत्येक आमदारास एक कोटी रुपयांचा निधी दिला जातो. तर केंद्र शासनातर्फे १९९४ पासून लोकसभा आणि राज्यसभा खासदारांसाठी २ कोटी रुपयांचा निधी दिला जातो. योजनेचा उद्देश प्रत्येक स्थानिक पातळीवरील समस्या वेगवेगळ्या असतात. त्यासाठी एकसमान असे राष्ट्रीय नियोजन करता येत नाही. त्यामुळे या स्थानिक कामांच्या खर्चाचा समावेश अंदाजपत्रकात करता येत नाही. ही कामे मार्गी लागावीत म्हणून हा निधी सुरू केला आहे. या निधीतून पुढील कामे केली जातात.^{११}

रस्त्यांचे खडीकरण, डांबरीकरण, काँक्रीट रस्ते, समाजमंदिर, व्यायामशाळा, साकव, छोटे पूल, शाळेच्या खोल्या, सार्वजनिक स्वच्छतागृहे, ग्रामसचिवालय, बंधारे, बसथांबा, कूपनलिका, के. टी. वेअर, पाण्याच्या पाईपलाईन, न्यायालयीन इमारतींचे नूतनीकरण, न्यायालयासाठी लायब्ररी, स्ट्रीटलाईट, सार्वजनिक रुग्णालयातील उपकरणे, सौरऊर्जेवरील उपकरणे, यांत्रिक होड्या, फूटपाथ, ड्रेनेजलाईन, इ. विकासकामे व विविध योजनांसाठी लोकवर्गणीही या निधीही या निधीतून भरता येते. या निधीचा प्रभावीपणे वापर करण्यासाठी नागरिकांनी आपल्या लोकप्रतिनिधींकडे पाठपुरावा करणे आणि लोकप्रतिनिधींनी कार्यक्षम राहणे आवश्यक असते. या निधीतून एखादे काम करावयाचे असेल तर काम व त्याचा अंदाजित खर्च नमूद करून लोकप्रतिनिधीच्या सहीने जिल्हा नियोजन अधिकाऱ्यांना पत्र सादर करावे. ते या पत्राची शहानिशा करून संबंधित काम कोणत्या विभागामार्फत करावयाचे आहे, त्या विभागाकडे पाठवितात. संबंधित विभाग त्या कामाचे नियोजन करून नियोजन विभागाकडे पाठवतात. नियोजन अधिकारी त्यास मंजूरी घेऊन कामास आवश्यक ती रक्कम संबंधित खात्याकडे वर्ग करतात. संबंधित खाते कामाची निविदा काढून कार्य पूर्ण करून घेते.

२६) विशेष घटक योजना :

दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जाती व नवबौद्ध शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवून त्यांना दारिद्र्यरेषेच्यावर आणणे हा योजनेचा मूळ उद्देश आहे. जिल्हा परिषदेमार्फत ही योजना राबविली जाते. योजनेचा लाभ घेणाऱ्या शेतकऱ्याने स्वतः शेतात काम करणे आवश्यक आहे.

- या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लाभार्थी हा अनुसूचित जाती किंवा नवबौद्ध शेतकरी असावा.
- उपविभागीय अधिकारी यांनी दिलेला जातीचा दाखला प्रस्तावासोबत जोडणे अत्यावश्यक असते.
- शेतकऱ्याजवळ स्वतःच्या नावे ६ हेक्टर किंवा त्यापेक्षा कमी शेतजमीन असावी ७/१२ व ८ अ उतारा प्रस्तावासोबत जोडावा.
- अर्जदाराचे उत्पन्न रु. ५०,००० /- च्या आत असल्याचा तहसीलदार याचा दाखला.
- लाभार्थ्यास १ मे २००१ नंतर दोनपेक्षा जास्त अपत्य झाली असतील, तर त्यास या योजनेचा लाभ दिला जाणार नाही. त्यासाठी ग्रामसेवकाचा अपत्याचा दाखला प्रस्तावासोबत जोडावा.

अनुदानाची कमाल मर्यादा व प्रमाण :

क्र.	कशासाठी अनुदान घ्यायचे	कमाल मर्यादा	अनुदानाचे प्रमाण
१	नवीन विहीर (रोहयानुसार)	रु. ७०,००० ते रु. १,००,०००	१०० %
२	निविष्ठ पुरवठा	रु. ५,०००	१०० %
३	सुधारित अवजारे व आयुधे	रु. १०,०००	१०० %
४	जमीन सुधारणा (मृदुसंधारणाच्या निकषानुसार १ हेक्टर मर्यादा)	रु. ४०,०००	१०० %
५	बैलगाडी किंवा रेडेजोडी	रु. ५०,०००	१०० %
६	बैलगाडी	रु. १५,०००	१०० %
७	इनवेल बोअरिंग (नाबार्डच्या निकषानुसार)	रु. २०,०००	१०० %

८	जुनी विहिर दुरुस्ती	रु. ३०,०००	५० %
९	पाईपलाईन ३० मीटरपर्यंत (नाबार्ड निकषानुसार)	रु. ३०,०००	५० %
१०	पंपसंच (आदिवासी विभागाच्या निकषानुसार)	रु. २०,०००	१०० %
११	शेततळे (मृदासंधारण निकषानुसार)	रु. ३५,०००	१०० %
१२	परसबाग (फलोत्पादन विभागाच्या निकषानुसार)	रु. २०० प्रतिगुंठा	१०० %
१३	ताडपत्री पुरवठा (शासनाने निश्चित केलेल्या दराप्रमाणे)	रु. १०,००० च्या मर्यादेत	१०० %
१४	तारेचे कुंपण	रु. १५,००० च्या मर्यादेत	१०० %
१५	धान्यकोठी (धान्य वाचवा निकषानुसार)	रु. १५,००० च्या मर्यादेत	१०० %
१६	तुषार / ठिबक जलसिंचन संच	रु. २५,००० प्रति हेक्टर मर्यादेत	१०० %

योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लाभार्थीने विहित नमुन्यात गटविकास अधिकाऱ्याकडे वर नमूद केलेल्या कागदपत्रासोबत संपर्क साधावा.^{१२}

२७) कृषी औजारे वाटप योजना :

शेतकऱ्यास आधुनिक औजारे वापरण्यास प्रोत्साहन देणे, पीक संरक्षण करणे पिकांचे उत्पादन वाढविणे, शेतकऱ्यास आंतरमशागत करण्यास सुलभ व्हावे म्हणून ही योजना आहे. या योजनेतून शेतकऱ्यांना ५० टक्के अनुदानावर कृषी औजारे दिली जातात. गरजूंनी १) ७/१२ व अ चा उतारा. २) रहिवासी प्रमाणपत्र, अपत्यांचे प्रमाणपत्र इत्यादीसह गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांच्याकडे विहित नमुन्यात अर्ज करावा.^{१३}

२८) शीतगृह अनुदान योजना :

महाराष्ट्र शासनाने ही योजना सुरु केली आहे. पुरेशी साठवणूक सुविधा नसल्यामुळे फळे, भाजीपाला या शेतमालाच्या नासाडीचे प्रमाण वाढते, तसेच शेतमालास चांगला भाव मिळत नाही. परिणामी शेतकऱ्यांचे अपरिमित नुकसान होते. जागतिक बाजारपेठेत शेतमाल

पाठविणे व चांगला भाव मिळवणे यासाठी महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळाने शीतगृह अनुदान योजना सुरू केली आहे. या योजनेत अर्थसाहाय्याचे स्वरूप खालीलप्रमाणे आहे.

- १) एकूण प्रकल्प खर्चाच्या २५ टक्के व जास्तीत जास्त २५ लाख रु. अनुदान दिले जाते. २) पणन महामंडळाशिवाय इतर संस्थाकडूनही अनुदान घेता येते. ३) लाभार्थी एकापेक्षा जास्त शीतगृहासाठी अनुदान घेऊ शकतात. ४) १०० मे. टन क्षमतेपर्यंत २५,००० रु. प्रति मे. टन या दराने अनुदान मिळेल. ५) म. राज्य कृषी पणन मंडळाची तत्त्वतः मजुरी घ्यावी लागते. ६) महाराष्ट्र राज्य कृषी पणन मंडळाचा प्रकल्प अहवाल, प्रकल्प आराखडा व खर्च बंधनकारक असतो. कृषी उत्पन्न बाजार समिती पणन, प्रक्रिया, फुले, फळे, भाजीपाला उत्पादक, सहकारी संस्था, सहकारी साखर कारखाने, शेती उत्पादकांच्या सहकारी संस्था या योजनेचा लाभ घेऊ शकतात.^{१४}

२९) दलित वस्ती सुधार योजना :

महाराष्ट्र शासनाने १९७४-७५ सालापासून दलित वस्ती सुधार योजना सुरू केली आहे. नोव्हेंबर २००० पासून ही योजना महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ च्या कलम १०० नुसार जिल्हा परिषदेकडे हस्तांतरित केली आहे. या योजनेचा उद्देश ग्रामीण भागातील दलित वस्तीतील लोकांच्या मूलभूत गरजांची पूर्तता करणे व त्यांचे जीवनमान उंचाविणे, दलित वस्तीत पाणीपुरवठा, अंतर्गत रस्ते, नाले, शौचालये, समाजमंदिर यांचे बांधकाम, विद्युतीकरण, धोबी घाट बांधणे इत्यादी कामे केली जातात.

दलित वस्तीतील अनु. जाती-जमातीच्या लोकांची संख्या ५० ते १०० असल्यास ४ लाख १०१ ते १५० लोकांसाठी ६ लाख व १५१ पेक्षा जास्त असल्यास १० लाख एवढे अनुदान मंजूर करण्यात येते. मंजूरीचे अधिकार मुख्य कार्यकारी जिल्हा परिषद यांना आहेत. पंचायत समिती किंवा विशेष जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी यांच्याशी संपर्क साधावा.^{१५}

३०) तांडा वस्ती सुधार योजना :

महाराष्ट्र शासनाने दलित वस्ती सुधार योजनेच्या धर्तीवर राज्यातील भटक्या समाजाच्या सुधारणेसाठी २००३-२००४ सालापासून तांडा वस्ती सुधार योजना सुरू केली आहे. भटक्या समाजाच्या तांडा वस्तीतील लोकांना मूलभूत सोयीसुविधा देणे, हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. तांडा वस्तीत पिण्याचे पाणी, विद्युतीकरण, शौचालये, नाले, अंतर्गत रस्ते,

वाचनालये, शक्य असेल तेथे तांडा मुख्य रस्त्याला जोडणे ही पायाभूत कामे या योजनेअंतर्गत केली जातात. तांड्याच्या ५० ते १०० लोकसंख्येस २ लाख, १०० ते १५० लोकसंख्येस ३ लाख व १५० पेक्षा जास्त लोकसंख्येस ५ लाख अनुदान दिले जाते. सदर योजना राबविण्यासाठी तांडा वस्तीने ठराव पाठवावा. पंचायत समितीने तो ठराव जिल्हा परिषद व जिल्हा समाज कल्याण अधिकारी यांच्याकडे पाठवावा. अंतिम मंजूरी संचालक, विमुक्त जाती व भटक्या जमाती व विशेष मागासवर्ग संचालनालय, हे देतात.^{९६}

३१) अदिवासी वनजमीन हक्क योजना :

महाराष्ट्र शासनाने १३.१२.२००६ रोजी अनुसूचित जाती व अन्य परंपरागत वनवासी जातींसाठी एक कायदा संमत केला आहे. ज्याचा उद्देश आदिवासी व वनवासींना त्यांची पिढ्यान्पिढ्या ताब्यातील जमीन त्यांच्या नावे करणे हा आहे. आदिवासी गावात एक पंधरा सदस्यांची वनहक्क समिती स्थापन केली जाते. ज्यात ५ अनु. जमातीचे, ५ महिला व ४ इतर सदस्य आणि ग्रामसेवक असेल. जमीन मिळण्यासाठी लाभार्थीने या समितीकडे अर्ज करावा. तो अर्ज समिती छाननी करून ग्रामसभेमार्फत उपविभागीय समितीकडे व तेथून जिल्हा समितीकडे पाठवले. जिल्हा समितीने निर्णय घेतल्यास लाभार्थ्यास रीतसर जमिनीचा ताबा मिळेल. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी राजपत्र, जनगणना, सर्वेक्षण अहवाल, नकाशे, वनचौकशी अहवाल, शासनाचे आदेश, जाहीरनामे ठराव, परिपत्रक, मतदान ओळखपत्र, रेशनकार्ड, पासपोर्ट, रहिवासी प्रमाणपत्र व अन्य वनविषयक नोंदीची कागदपत्रे सादर करावीत.^{९७}

३२) दादासाहेब गायकवाड सबलीकरण व स्वाभिमान योजना :

महाराष्ट्राच्या समाज कल्याण संचालनालयातर्फे अनुसूचित जाती व नवबौद्ध समाजातील दारिद्र्यरेषेखालील भूमिहीन शेतमजूर कुटुंबांना ४ एकर कोरडवाहू किंवा २ एकर ओलिताखालील जमीन या योजनेतून उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. या योजनेचा उद्देश अनुसूचित जाती व नवबौद्ध समाजातील दारिद्र्यरेषेखालील भूमिहीन शेतमजुरांना उत्तम, पिकाऊ जमीन देऊन त्यांना स्वभिमानाने स्वतःच्य पायावर उभे करणे हा आहे.^{९८} लाभार्थ्यास जमीन खरेदीसाठी येणाऱ्या खर्चाच्या ५० टक्के रक्कम बिनव्याजी कर्ज १० वर्षे मुदतीसाठी व ५० टक्के रक्कम अनुदान रूपात दिली जाते. यासाठी लाभार्थी पात्रता- १) लाभार्थी १८ ते ६०

वयोगटातील असावा. २) लाभार्थी हा दारिद्र्यरेषेखालील भूमिहीन शेतमजूर असावा. ३) परित्यक्ता भूमिहीन शेतमजुरांच्या विधवा यांना प्राधान्य गरजूनी विशेष जिल्हा समाजकल्याण अधिकारी यांच्याशी संपर्क साधावा.

३३) राजीव गांधी विद्यार्थी अपघात सानुग्रह अनुदान योजना :

महाराष्ट्र शासनाने २० ऑगस्ट २००३ सालापासून राज्यातील विद्यार्थ्यांसाठी राजीव गांधी विद्यार्थी सुरक्षा योजना सुरु केली आहे. अपघातामुळे विद्यार्थ्यांना पोहचलेल्या हानीची काही प्रमाणात नुकसानभरपाई देण्याच्या दृष्टीने, तसेच त्यांचा सुरक्षाकवच देण्याच्या दृष्टीने राज्यातील सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी चालविलेल्या शाळा, तसेच खासगी संस्थांनी चालविलेल्या मान्यताप्राप्त शाळा, महाविद्यालये यामधील इयत्ता पहिलीपासून ते उच्च शिक्षणापर्यंतच्या सर्व विद्यार्थ्यांसाठी अपघात विमा योजना लागू करण्यात आली आहे. २५ ऑगस्ट २०१० पासून या योजनेचे नामकरण राजीव गांधी विद्यार्थी अपघात सानुग्रह अनुदान योजना असे करण्यात आले आहे. ही योजना कायमस्वरूपी राबविण्याचा शासनाने निर्णय घेतलेला आहे.

या विमा योजनेसाठी शासनाने नॅशनल इन्शुरन्स कंपनीबरोबर करार केला आहे. या विमा योजनेअंतर्गत शालेय शिक्षण, उच्च व तंत्रशिक्षण विभाग, आदिवासी विकास विभाग, कृषी विभाग, सामाजिक न्याय व सांस्कृतिक कार्य विभाग, वैद्यकीय शिक्षण विभाग अशा सर्व विभागांच्या अधिपत्याखालील सर्व मान्यता प्राप्त शाळा / महाविद्यालये, शिक्षणसंस्था यामधील सर्व विद्यार्थ्यांचा समावेश आहे. राज्य शासनाच्या आदिवासी विकास विभाग व सामाजिक न्याय विभाग यांच्या अंतर्गत येणाऱ्या आश्रमशाळा, कृषी विभागांतर्गत येणारी कृषी महाविद्यालये, उच्च व तंत्र शिक्षण विभागांतर्गत येणारी महाविद्यालये, तंत्रनिकेतन, औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था, अभियांत्रिकी महाविद्यालये, वैद्यकीय शिक्षण विभागांतर्गत येणारी वैद्यकीय महाविद्यालये व इतर पाठ्यक्रम, शालेय शिक्षण विभागांतर्गत येणाऱ्या प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळा यामधील सर्व विद्यार्थ्यांचा विमा उतरविण्यात आला आहे. सुमारे तीन कोटी विद्यार्थ्यांना या योजनेचा लाभ मिळणार आहे.

या योजनेअंतर्गत विद्यार्थ्यांला दुर्दैवाने मृत्यू आल्यास त्यांच्या पालकांना रु. ७५,००० एवढी नुकसानभरपाई मिळावे, तसेच कायमस्वरूपी अपंगत्व आल्यास रु. ५०,०००

नुकसानभरपाई मिळावी, तसेच एक अवयव निकामी झाल्यास रु.३०,००० एवढी नुकसानभरपाई मिळते. सध्या असलेले अपंगत्व, आत्महत्येचा प्रयत्न, जाणीवपूर्वक स्वतःला जखमी करून घेणे, गुन्ह्याच्या उद्देशाने कायद्याचे उल्लंघन करताना झालेला अपघात अमली पदार्थाच्या अमलाखाली झालेला अपघात, मोटर शर्यतीत अपघात, नैसर्गिक मृत्यू असेल, तर या योजनेचा लाभ मिळणार नाही.

या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली समितीची स्थापना करण्यात आली असून, त्यात जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी, तहसीलदार, माध्यमिक व प्राथमिक शिक्षणाधिकारी, पोलीस अधीक्षक / उपायुक्त (प्रशासन) यांचा समावेश आहे. या योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी संबंधित जिल्हाच्या माध्यमिक शिक्षणाधिकारी यांना नियंत्रण अधिकारी म्हणून घोषित करण्यात आले आहे, तर दावा प्रस्ताव सादरकर्ता म्हणून शाळा, महाविद्यालय, शैक्षणिक संस्था यांना सादरकर्ता अधिकारी म्हणून घोषित करण्यात आले आहे.

या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी संबंधित शाळेच्या, संस्थेच्या मुख्याध्यापक व प्राचार्याकडे तीन प्रतीत अर्ज सादर करावा. त्यासोबत पोलिस ठाण्यातील एक आय. आर. (प्रथम खबरी अहवाल), स्थळ पंचनामा, इन्क्रेस्ट पंचनामा, मयत विद्यार्थ्यांच्याबाबत शवविच्छेदन अहवाल, मृत्यूचा दाखला, अपंगत्व अथवा अवयव निकामी होण्याच्या प्रकरणात अपंगत्वाच्या कारणाबाबतचे डॉक्टरांचे अंतिम प्रमाणपत्र, जिल्हा शल्यचिकित्सक यांचे प्रतिस्वाक्षरीसह कायम अपंगत्वाचे प्रमाणपत्र सादर करावे.

या योजनेअंतर्गत प्राप्त अर्जाची संबंधित तहसीलदारांनी ३० दिवसांच्या आत छाननी करून आवश्यक त्या शिफारशीसह जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीपुढे ठेवण्यासाठी शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक व माध्यमिक) यांच्याकडे सादर करावीत. संबंधित शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) यांनी प्राप्त दाव्यांची माहिती तहसीलदारांच्या शिफारशीसह समितीपुढे सादर करावयाची आहे. समितीने मान्य केलेली दाव्याची रक्कम शिक्षणाधिकारी (प्राथमिक) यांच्यामार्फतच लाभार्थीस शाळेच्या मुख्याध्यापकामार्फत, संस्थेच्या प्राचार्यामार्फत एकाच दाव्यात धनादेशाद्वारे लाभार्थीच्या बँक खात्यात जमा करावयाची आहे.

अपघातात मृत्यू पावलेल्या विद्यार्थ्यांच्याबाबत सानुग्रह अनुदानाची रक्कम विद्यार्थ्यांची आई, आई हयात नसल्यास वडील, आई-वडील हयात नसल्यास १८ वर्षांवरील भाऊ-बहीण अगर पालक या प्राधान्यक्रमाप्रमाणे अदा करावी.

या योजनेत सादर करण्यात आलेले प्रकरण फेटाळले गेल्यास दावा का नाकारला गेला, याबाबतची कारणे संबंधित शाळेचे मुख्याध्यापक/प्राचार्य यांना कळवावीत.

३४) आय.ए.एस. / आय.पी.एस. / आय.एफ.एस. इ. नागरी सेवा परीक्षेसाठी प्रशिक्षण

महाराष्ट्रातील जास्तीत जास्त तरुण नागरी सेवेत जावेत हा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून महाराष्ट्र शासनाने राज्य प्रशासकीय व्यवसाय शिक्षण संस्था स्थापन केली असून, त्यामार्फत नागरी सेवेत जाऊ इच्छिणाऱ्या कोणत्याही शाखेतील पदवीधर तरुण-तरुणींना पूर्णवेळ विनामूल्य प्रशिक्षण दिले जाते. ही परीक्षा नागरी सेवा पूर्व परीक्षेच्या धर्तीवर आणि अभ्यासक्रमावर आधारित असते. या परीक्षेत उत्तीर्ण झालेल्यांना संस्थेत प्रवेश दिला जातो. निवड झालेल्या विद्यार्थ्यांना दरमहा विद्यावेतन दिले जाते. मुंबईबाहेरील विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहाची सोय करण्यात आली आहे, परंतु त्यातील जागा या मर्यादित आहेत.

या संस्थेत नागरी सेवा परीक्षेच्या मार्गदर्शनासाठी प्रवेश घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांचे वय हे २१ ते ३० वर्षे असावे. अनुसूचित जाती-जमातीसाठी ते ३५ तर इतर मागासवर्ग, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती व विशेष मागास प्रवर्गासाठी २१ ते ३३ वर्षे अशी वयोमर्यादा आहे. विद्यार्थी हा महाराष्ट्र-कर्नाटक वादग्रस्त सीमाभागातील असल्यास त्याची मातृभाषा ही मराठी असायला हवी.

संस्थेतील प्रवेशपरीक्षेसाठी साधारणतः दरवर्षी जुलै ते ऑगस्ट महिन्यात वर्तमानपत्रात जाहिरात दिली जाते. प्रवेश परीक्षेची फी सर्वसाधारण गटासाठी २०० रु., तर मागासवर्गीयांसाठी १०० रु. आहे. संस्थेच्या कार्यालयात फी भरून प्रवेश अर्ज मिळतो. Director, SI-C Mumbai यांच्या नावे कोणत्याही राष्ट्रीयीकृत बँकेचा डिमांड ड्राफ्ट काढून पाठवावे. डिमांड ड्राफ्टच्या मागे विद्यार्थ्यांने स्वतःचे नाव व पूर्ण पत्ता लिहावा. www.siac.in या वेबसाईटवरूनही अर्ज डाऊनलोड करता येऊ शकतो. या संदर्भातील अधिक माहितीसाठी राज्य प्रशासकीय व्यवसाय शिक्षण संस्था (ए.आय.ए.एस) हजारीमल सोमानी मार्ग, छत्रपती शिवाजी टर्मिनल समोर, मुंबई-१ येथे संपर्क साधावा.

दूरध्वनी क्रमांक - २२०७०९४२ / २२०६१०७१. कोल्हापुरातही अशा प्रकारचे केंद्र सुरु करण्यात आले आहे. या केंद्राची प्रवेशक्षमता ७० आहे. त्यातील १० जागा या अल्पसंख्याकांसाठी आहेत. या केंद्राचा पत्ता पुढीलप्रमाणे - भारतीय प्रशासकीय सेवापूर्व प्रशिक्षण केंद्र, कोल्हापूर, मंडलिक पार्क, राजारामपुरी, कोल्हापूर - ४. दूरध्वनी - (०२३१) २५२८३५१, वेबसाईट-www.preias.kop.in in <http://www.preias.kop.in> ^{९९}

राज्य शासनाने ग्रामीण विकासासाठी वरील प्रमुख योजनांव्यतिरिक्त इतरही अनेक योजना सुरु केलेल्या आहेत. विषय व वेळेची मर्यादा लक्षात घेता सर्व योजना मांडणी करणे या ठिकाणी शक्य झाले नाही.

३५) राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना :

महाराष्ट्र शासनाने राज्यातील आर्थिक दुर्बल असलेल्या घटकांना दुर्धर व गंभीर आजारांवरील उपचार व शस्त्रक्रिया मोफत करून घेणे शक्य व्हावे, यासाठी राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना २ जुलै २०१२ पासून सुरु केली आहे.

योजनेच्या पहिल्या टप्प्यात गडचिरोली, अमरावती, नांदेड, सोलापूर, धुळे, रायगड, मुंबई, मुंबई उपनगर या ८ जिल्ह्यांचा समावेश करण्यात आला आहे. या आठ जिल्ह्यांतील सुमारे ४९ लाख लाभार्थ्यांना या योजनाचा लाभ मिळणार आहे. राज्यातील शासकीय, खासगी अशी १२० रुग्णालये या योजनेत सहभागी झाली आहेत. लवकरच संपूर्ण राज्यात ती सुरु होणार आहे.

योजनेचे स्वरूप : या योजनेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखालील (पिवळे शिधापत्रक) व दारिद्र्यरेषेखालील पण वार्षिक उत्पन्न रु. १ लाखापेक्षा कमी, (केशरी शिधापत्रक) अशा कुटुंबांना रु. १.५० लाखाच्या कमाल मर्यादेपर्यंत वैद्यकीय सेवा उपलब्ध होणार आहेत. ३० विशेषज्ञांच्या ९७२ प्रोसिजर्स व १२१ पाठपुरावा सेवा यात समाविष्ट असून, या वैद्यकीय सेवा घेतल्यामुळे ही कुटुंबे दारिद्र्यात लोटली जाण्याची समस्या नियंत्रित होणार आहे.

योजनेतील सहभागी जिल्ह्यातील पात्र कुटुंबांना 'हेल्थ कार्ड' दिले जाईल. ज्यात कुटुंबप्रमुख व सदस्यांची नावे व फोटो असेल. या योजनेअंतर्गत निवडलेल्या रुग्णालयात हे 'हेल्थ कार्ड' दाखविल्यास त्यांच्या संगणकीय छाननी करून लाभार्थीच्या ओळखीची अशी खात्री पटल्यास उपचारास पात्र ठरविले जाईल.

एक वर्षात पात्र कुटुंबातील एक व्यक्तीच्या आजाराचे किंवा अनेक व्यक्तीच्या आजाराचे एकत्रित बिल रु. १.५० लाखांचे कमाल मर्यादेपर्यंत विमा कंपनीने निवडलेल्या रुग्णालयांना अदा करणार आहे. लाभार्थीला कोणताही खर्च करावा लागणार नाही. महाराष्ट्र शासन सर्व पात्र कुटुंबाच्या वतीने विमा हप्त्या संबंधित विमा कंपनीस परस्पर भरणार आहे. लाभार्थी कुटुंबाकडून कोणतीही रक्कम आकारण्यात येणार नाही.^{१००}

५.६. ग्रामीण विकास योजना मूल्यमापन :

भारतीय संविधानाच्या ६० वर्षांच्या अंमलबजावणीच्या काळात विविध विकास योजनांच्या माध्यमातून केंद्र आणि घटकराज्यांनी लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्था निर्माण करण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. वरील ग्रामीण विकास योजनांवर दृष्टिक्षेप टाकल्यास राज्यघटनेतील राज्यनीतीच्या बहुतांश मार्गदर्शक तत्वांना अनुसरून विकास योजना निर्माण केल्याचे दिसून येते. योजनांचा सखोल आणि बारकाईने अभ्यास केल्यास समाजातील एकही वर्ग घटक किंवा व्यक्ती असा सापडणार नाही, ज्यांची गरीब किंवा सर्वसाधारण परिस्थिती आहे आणि त्याच्यासाठी कल्याणकारी योजना नाही. थोडक्यात, सांगायचे म्हणजे आबालवृद्धापासून निराधार, निराश्रितापर्यंत आणि शेतकऱ्यापासून बलुतेदारापर्यंत सर्वांसाठी विकास योजना निर्माण केल्या आहेत, असे असले तरी या योजनांचा फायदा सरकारला अनेक वेळा आपली लोकप्रियता वाढवण्यासाठी आणि आपले लोकप्रतिनिधी निवडून आणण्यासाठी तसेच काहीवेळा लोकांची दिशाभूल करण्यासाठीही झाला आहे. विकास योजनांमुळेच अनेक सामाजिक घटकांचे सामाजिक व आर्थिक उन्नयन झाले आहे. ज्यांना जीवन जगणे कठीण होते आणि जे ज्ञान व प्रगतीच्या मार्गापासून शेकडो मैल दूर होते ते विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आले आहेत. खऱ्या अर्थाने विकास योजनांच्या माध्यमातून त्यांना स्वातंत्र्याचा लाभ होत आहे.

नियोजनकारांना आणि धोरण निर्मात्यांनी विकास योजना चांगल्या बनविल्या आहेत. परंतु त्यांची अंमलबजावणी मात्र समाधानकारकरीतीने होताना दिसून येत नाही. अधिकाऱ्यांच्या उदासीनतेमुळे महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना अनेक ठिकाणी कागदावरच आहे, तर काही ठिकाणची कामे पूर्ण होऊनसुद्धा मजुरांना तीन-तीन महिने वेतन मिळत नाही. पारदर्शक कारभाराचे बंधन असल्यामुळे अधिकाऱ्यांना त्यातून आर्थिक कमाई होत नाही. परिणामी गरजू लोक लाभापासून वंचित राहत आहेत. बहुतांशी योजना अर्धवट राबविल्या जातात किंवा कामे

न करताच ती पूर्ण झाल्याचे कागदोपत्री दाखवले जाते किंवा थातूरमातूर कामे करून निधी लाटला जातो. तक्रारकर्त्यांची दखल घेण्यास सोयीस्कर टाळाटाळ केली जाते. अनेक ठिकाणी दहशतीच्या मार्गानेच तक्रारदारांचा आवाज बंद केला जातो. काही अधिकारी व पदाधिकारी स्थानिक राजकीय नेत्यांचे पाठबळ घेऊन नेहमी त्यांच्या छत्रछायेत राहतात व राजेरोस शासकीय योजना व निधीची लयलूट करतात. असे असलेतरी काही ठिकाणी चांगली माणसे आहेत. कामेही बऱ्यापैकी झालेली आहेत, हे नाकारता येत नाही. दि. ३ मे २००९ च्या दै. सकाळ वृत्तसेवानुसार राज्यात मागील वित्तीय वर्षात ३३ जिल्ह्यांत ८ लाख ८० हजार मजूर कुटुंबांना राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनाचा लाभ मिळाला आहे. "काही ठिकाणी मजुरांना काम मागूनही काम मिळत नाही. त्यांच्यावर उपासमारीची वेळ येते, तर काही ठिकाणी भरीव तरतूद असूनही जॉबकार्ड व किचकट नियमामुळे मजूरच मिळत नाहीत."^{१०२} त्यामुळे कल्याणकारी ग्रामीण विकास योजना गावापासून दूर राहतात असे वाटते.^{१०३} काही योजनांचा निधी इतरत्र वळविला जातो. त्यात गावपातळीपासून मंत्रालयापर्यंतचे अनेक अधिकारी पदाधिकारी सहभागी असतात. त्यावर लोकलेखा समिती आणि कॅंगने ठपका ठेवला, नापसंती व्यक्त केली तर हे प्रकार घडतात,^{१०४} असे निदर्शनास येते.

"गेल्या वर्षात महाराष्ट्राला मिळालेल्या खासदार निधीपैकी २०० कोटी रुपयांचा निधी परत गेला आहे."^{१०५} राजीव गांधी विद्यार्थी सुरक्षा योजना महाराष्ट्रातील अनेक मुख्याध्यापक आणि प्राचार्यांनाच माहिती नाही. रेडिओवर दररोज जाहिरात येते, पण शाळेपर्यंत शासनाचे परिपत्रक आणखी पोहोचले नसल्याचे मुख्याध्यापक सांगतात. २००३ पासून सदर योजना सुरू होऊनही अपघातग्रस्त विद्यार्थ्यांचे प्रस्तावच न आल्यामुळे शासनाचे कोट्यवधी रुपये खासगी कंपनीच्या घशात जात आहेत.^{१०६}

अशाप्रकारे महाराष्ट्रामध्ये विविध ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम आणि योजना राबवूनही समाधानकारक ग्रामीण विकास झालेला दिसून येत नाही. त्यांची अनेक कारणे आहेत. त्यापैकी एक कारण म्हणजे पाहिजे असे विकास प्रशासन निर्माण होऊ शकलेले नाही. म्हणून ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन, संशोधनात्मक अभ्यास करताना पुढील प्रकरणात पुणे व सातारा जिल्ह्याच्या संदर्भात करण्यात आला आहे.

(क) ग्रामीण विकास धोरण व प्रशासन यंत्रणा

(क) १. केंद्रीय ग्रामीण विकास प्रशासन यंत्रणा :

एखाद्या देशाची राज्यघटना कितीही परिपूर्ण असो, चांगले कायदेमंडळ व कार्यक्षम कार्यकारी मंडळ आणि शासनाच्या विकासाच्या योजना व कार्यक्रम कितीही चांगले असले तरीही लायक, कुशल, कार्यक्षम, तटस्थ/निःपक्ष कर्मचारी व्यवस्थेशिवाय ते प्रत्यक्षात साकार होऊ शकत नाहीत. म्हणून वर्तमान युगाला 'प्रशासनाचे युग' म्हणून ओळखले जाते भारतासारख्या विकसनशील, कृषिप्रधान आणि ग्रामीण बहुलता असलेल्या देशात विकास यंत्रणेला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले दिसून येते. लोकप्रशासनाचे विचारवंत अल्बर्ट लेपास्की प्रशासन यंत्रणेसंबंधी लिहितात की, "Good government manifestly depends much more on the goodness of the men who fill the public offices than on the goodness of the forms of Government constitution or even laws of the state & one principal thing which makes one form of Government better than another is that there is a greater & more natural chance of appointment of suitable men to public offices in the one than other."^{१०७} उत्कृष्ट शासन हे राज्यघटना, शासनाचा प्रकार किंवा राज्याने संमत केलेल्या कायद्यावर अवलंबून नसते, तर प्रशासनात असलेल्या योग्य आणि कार्यक्षम व्यक्तीवर अवलंबून असते. ज्या शासनात योग्य व्यक्तीला कार्य करण्याची संधी मिळते, ते शासन स्वाभाविकपणे इतरांच्या तुलनेत श्रेष्ठ असते.

चांगल्या प्रशासन यंत्रणेसंबंधी एल. डी. व्हाइट लिहितात की, "अनेक तत्वांचे मिळून चांगले प्रशासन बनते, ती तत्त्वे म्हणजे नेतृत्व, संघटन, वित्त, मनोबल, कार्यपद्धती त्याचबरोबर सर्वांत मोठे तत्त्व म्हणजे जनशक्ती होय."^{१०८} कोणत्याही देशातील प्रशासकीय यंत्रणा काही विशिष्ट उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी निर्माण केलेली असते. ही उद्दिष्टेच त्या प्रशासनाचा गाभा (Core) असतो. अशी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी ज्या विविध घटकांची आवश्यकता असते, त्यात मानवी बळाला अर्थात कर्मचारी व्यवस्थेला विशेष महत्त्व असते. कर्मचारी व्यवस्थेच्या संघटनालाच कार्यक्षम प्रशासन असे म्हणतात. म्हणूनच पिफनर यांनी नोकरशाहीला 'प्रशासनाची आधारशिला (Keystone of Administration) असे म्हटले आहे.'^{१०९}

महात्मा गांधींच्या शब्दांत भारत हा खेड्यांचा देश आहे. म्हणून ग्रामीण विकासासाठी स्वतंत्र यंत्रणा उभी करणे क्रमप्राप्त होते. ते म्हणतात, "ग्रामीण भागाचा विकास करायचा

असेल, तर स्वतंत्र भारताचे राष्ट्रीय नियोजन ग्राम हा आद्य घटक धरून व्हावयास पाहिजे. या नियोजनाचे ध्येय, तेथील जनतेला स्वावलंबन आणि स्वयंप्रेरणा देण्यासाठी असावे, ज्यामुळे त्यांच्या कर्तृत्वाला पूर्ण वाव मिळेल अशी दिशा त्या नियोजनाची असावी.’’^{११०} या बाबीला योग्य दिशा देऊन भारत सरकारने ग्रामीण भागाचा विकास साधण्यासाठी ग्रामीण विकास प्रशासनावर भर दिला आहे. कारण, ग्रामीण भारतात राहणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण आजही शहरी भागाच्या तुलनेत जास्त आहे. ग्रामीण भागातील विविध समस्या सोडविण्यासाठी केंद्रीय पातळीवर आणि राज्यपातळीवर एका खास मंत्रालयाची निर्मिती करण्यात आली आहे.’^{१११}

ग्रामीण विकास योजनांमध्ये स्वर्णजंयती ग्राम स्वयंरोजगार योजना, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना व महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजनांचे विशेष योगदान आहे. या योजनांची अंमलबजावणी करणारी एक विशिष्ट यंत्रणा आहे. भारत सरकारने ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने एक विशिष्ट असे प्रशासकीय यंत्रणेचे जाळे निर्माण केले आहे, ज्या माध्यमातून ग्रामीण समाजाच्या परिवर्तनास चालना मिळते. केंद्र स्तरावर केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालय, राज्य स्तरावर महाराष्ट्र ग्राम विकास व जलसंधारण खाते, जिल्हा पातळीवर जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, तालुका पातळीवर पंचायत समिती आणि ग्रामीण पातळीवर ग्रामपंचायत कार्यरत आहे. या सर्व ग्रामीण विकास यंत्रणांचा सदर प्रकरणात अभ्यास करण्यात आला आहे.

(क) १.१. केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालय :

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य प्राप्त झाल्यानंतर, ‘२६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान स्वीकृत करण्यात आले व त्यानंतर २६ जानेवारी १९५० पासून भारतीय संविधानाची अंमलबजावणी सुरु झाली’^{११२} ब्रिटिशांनी स्वीकारलेल्या संसदीय शासन पद्धतीचा स्वीकार करून भारताचा राज्यकारभार खाते किंवा मंत्रालय पद्धतीने चालतो. केंद्र व राज्यपातळीवर याच पद्धतीचा स्वीकार केलेला आहे.’^{११३} त्याचबरोबर भारतीय घटनेने संघात्मक शासन पद्धतीचा स्वीकार करून केंद्र शासनाला अधिक शक्तिशाली बनविले आहे. त्यामुळे भारताचे वर्तमानकाळचे प्रशासन ब्रिटिशांचा वारसा मानणारे प्रशासन आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारत सरकारने ग्रामीण भागाचा कायापालट करण्यासाठी रोजगाराभिमुख व

स्वावलंबनाच्या अनेक योजना अमलात आणल्या आहेत. अर्थातच या योजनांच्या निर्मिती व अंमलबजावणीसाठी ग्रामीण विकास मंत्रालयाची निर्मिती करण्यात आली आहे.^{११४}

(क) १.२. ग्रामीण विकास मंत्रालयाची निर्मिती व विकास :

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात लोकशाही शासनपद्धतीचा स्वीकार करून कल्याणकारी राज्याची निर्मिती केली आहे. राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका, नागरिकांचे मूलभूत हक्क, राज्यनीतीची मार्गदर्शक तत्त्वे यांद्वारे सर्वाना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय न्याय व विकासामधून सक्षमीकरण करण्यासाठी संधी दिली आहे. 'समाजातील मागासवर्ग, आदिवासी, भाषिक अल्पसंख्याक, अंध, अपंग, महिला, मुले, निराधार, निराश्रित, दारिद्र्येषेखालील लोक इत्यादींच्या कल्याणासाठी ग्रामीण विकास मंत्रालयामार्फत अनेक योजना, धोरणे व कार्यक्रम निर्माण करून त्यांची अंमलबजावणी केली जाते.'^{११५}

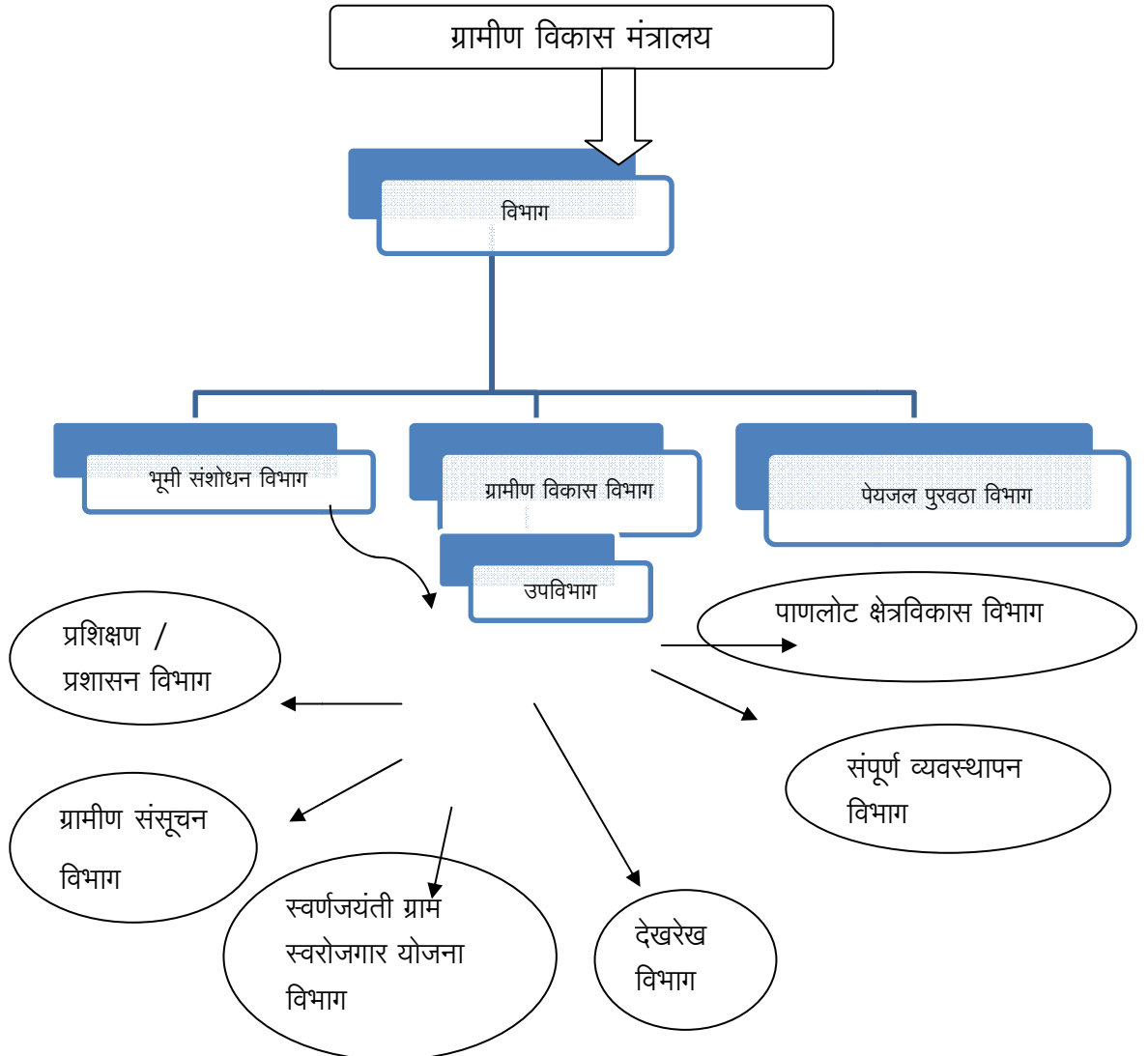
भारत हा खेड्यांचा देश आहे. आजही देशाची सर्वाधिक (७२ %) लोकसंख्या खेड्यात राहताना दिसते. आजही शेती हाच खेड्यातील मुख्य व्यवसाय आहे, त्यामुळे बहुतांश लोकांच्या उपजीविकेचे साधन शेती व शेतीवर आधारित उद्योग-व्यवसाय हेच दिसून येते. कृषीवर आधारित ग्रामीण अर्थव्यवस्था वसाहतवादी, अर्धसामंती, मागास, गतिहीन, भाडवंलाचा न्हास होणारी असल्याने ज्या प्रमाणात ग्रामीण विकास व्हावयास पाहिजे होता, त्या प्रमाणात झालेला दिसून येत नाही. सन १९०० ते १९४७ या जवळपास पाच दशकांमध्ये दरडोई उत्पन्नात केवळ २० % म्हणजे ५२ रुपयांवरून ६२ रुपये एवढीच वाढ झालेली होती.^{११६} 'आजही स्वातंत्र्याच्या ६२ वर्षांनंतरही कृषी विकासाचा दर केवळ चार टक्के एवढाच दिसून येतो.'^{११७} त्यामुळे कृषी क्षेत्रावर अवलंबून असणाऱ्या मजूर वर्गावर बेकारी, दारिद्र्य व उपासमारीची वेळ येते. म्हणून ग्रामीण भागाचा विकास झाल्याशिवाय देशाचा विकास होऊ शकणार नाही, हे खरे वाटते.

भारत सरकारने ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी ग्रामीण विकास मंत्रालयाची निर्मिती केली आहे. १९ ऑगस्ट १९४७ रोजी या मंत्रालयाची स्थापना केली. सुरवातीला 'ग्रामीण क्षेत्र व रोजगार मंत्रालय' असे नाव देण्यात आले. ९ एप्रिल १९९९ पासून पूर्वीचे नाव बदलून या मंत्रालयास 'ग्रामीण विकास मंत्रालय' असे संबोधण्यात येऊ लागले. त्या वेळी या मंत्रालयाला दोन विभागांत विभाजित केले. १. ग्रामीण विकास विभाग व २. भूमी

संशोधन विभाग. मंत्रिमंडळ सचिवालय पत्र क्र. १ दि. १/१२/१९९९ नुसार या मंत्रालयाला पेयजल पुरवठा विभाग जोडण्यात आला आहे. या तिन्ही विभागांचे मिळून ग्रामीण विकास मंत्रालय निर्माण झाले.^{११८} वरील तीन विभागांचे प्रशासकीय कामकाजाच्या सोयीसाठी पुढील सहा उपविभागांमध्ये विभाजन करण्यात आले आहे.^{११९} १) प्रशिक्षण आणि प्रशासन विभाग (Department of training & Administration), २) ग्रामीण संसूचन विभाग (Department of Rural communication), ३) स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (Department of S.G.S.Y.), ४) देखरेख विभाग (Department of Monitoring), ५) संपूर्ण व्यवस्थापन (T.M.) (Department of total management), ६) पाणलोट क्षेत्र विकास (Department of water shade Development).

ग्रामीण विकास मंत्रालयाचा संरचनात्मक आराखडा दर्शविणारा तक्ता

तक्ता क्र.(क).१

‘ग्रामीण विकास मंत्रालयाचे जे मुख्य तीन विभाग आहेत, त्या प्रत्येक उपविभागावर ‘संयुक्त सचिव’ दर्जाचा अधिकारी नियुक्त केला जातो.^{१२०} त्याच्या अधिनस्थ अधिकारी व कर्मचाऱ्यांमार्फत तो आपली जबाबदारी सुरळीतपणे पार पाडत असतो.

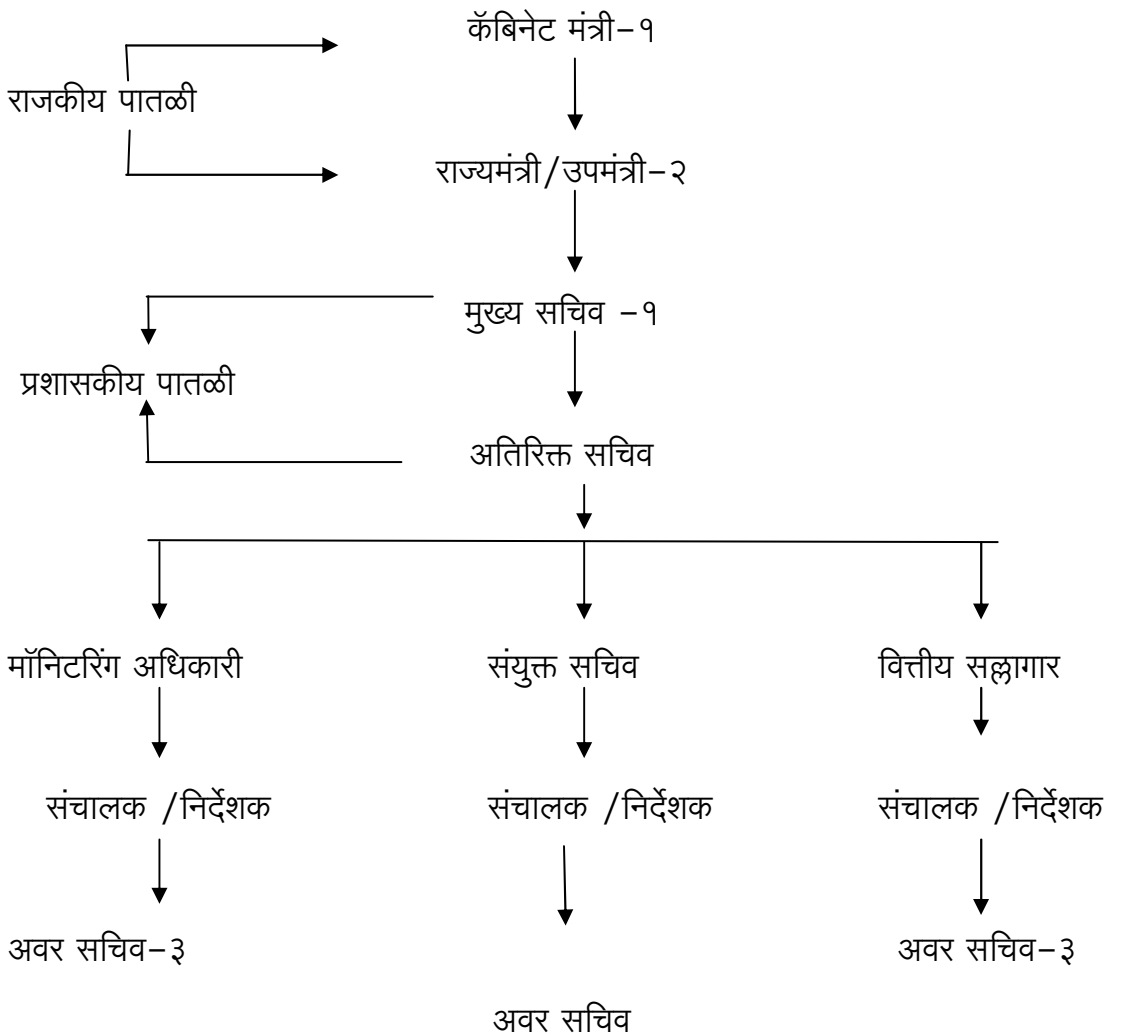
या विभागात संयुक्त सचिव पुढीलप्रमाणे असतात.

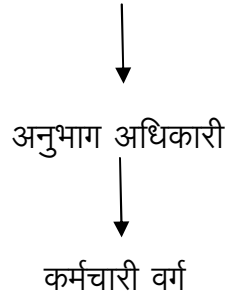
१. संयुक्त सचिव : प्रशिक्षण / प्रशासन विभाग
२. संयुक्त सचिव : ग्रामीण संसूचन विभाग
३. संयुक्त सचिव : स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना विभाग
४. संयुक्त सचिव : देखरेख विभाग
५. संयुक्त सचिव : संपूर्ण व्यवस्थापन विभाग
६. संयुक्त सचिव : पाणलोट क्षेत्रविकास विभाग

ग्रामीण विकास मंत्रालयाची प्रशासकीय संरचना दर्शविणारा तक्ता

तक्ता क्र. (क). २

ग्रामीण विकास मंत्रालय

(संदर्भ - सिंग होशीयार, भारतीय प्रशासन, २००२, पृ.१३३)

(क) १.३. केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालयाची रचना

‘केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालय’ हे नवी दिल्लीतील कृषी भवनात आहे. या मंत्रालयाचे कामकाज दोन पातळींवरून चालते.^{१२१}

(१) प्रशासकीय पातळी, (२) राजकीय पातळी

त्यांचा अभ्यास खालीलप्रमाणे करता येईल.

(१) राजकीय पातळी :

राजकीय पातळीला उच्चस्तरीय पातळी असेही म्हटले जाते. या पातळीवर मंत्रालयाचा प्रमुख एक कॅबिनेट मंत्री असतो. तोच सर्व मंत्रालयाचा कारभार पाहतो. त्याला त्याच्या कामात मदत करण्यासाठी एक किंवा दोन राज्यमंत्री असतात. जे विविध विभागाचे कार्ये पार पाडतात. व आपल्या विभागाच्या कार्याबाबत सर्व माहिती देतात व मदत करतात. गरज भासल्यास राज्यमंत्री व कॅबिनेट मंत्राला मदत करण्यासाठी एक किंवा दोन उपमंत्री असतात.

(२) प्रशासकीय पातळी :

(१) मुख्य सचिव

राजकीय पातळीनंतर कामकाज पाहण्यासाठी प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची प्रशासकीय पातळी असते. त्याचा प्रशासकीय प्रमुख एक मुख्य सचिव असतो. तो भारतीय प्रशासकीय सेवेतील आय.ए.एस. दर्जाचा अधिकारी असतो. या मंत्रालयाच्या संपूर्ण कामकाजाची जबाबदारी याच अधिकाऱ्यावर असते. कॅबिनेटमंत्री वेळोवेळी विभागाची प्रशासकीय माहिती या अधिकाऱ्याकडूनच घेत असतो. मंत्र्याने मागितलेली विभागाची कोणतीही माहिती त्वरित देणे अधिकाऱ्यावर बंधनकारक असते.

(२) अतिरिक्त सचिव

मुख्य सचिवाला विभागाच्या प्रशासकीय कामकाजात मदत व साहाय्य करण्यासाठी एक अतिरिक्त सचिवाची नेमणूक केलेली असते. हा अधिकारी उपविभागाचे मुख्य अधिकारी असणाऱ्या मुख्य अधिकाऱ्यावर किंवा संयुक्त सचिव नियंत्रण ठेवून त्यांनाही या विभागाच्या कार्यात मार्गदर्शन करत असतो.

(३) संयुक्त सचिव (प्रशिक्षण / प्रशासन उपविभाग)

या संयुक्त सचिवाच्या अधिनस्थ एक संचालक/ उपसचिव प्रशासक असतो. त्यानंतर सात ते आठ सचिव कार्यरत असतात. त्यांना कार्यात मदत करण्यासाठी एक, दोन साहाय्यक संचालक असतात. जे संचालकाला आपल्या विभागासंबंधात सल्ला देतात व मदत करतात. या सचिवाच्या नियंत्रणात राष्ट्रीय सामाजिक साहाय्यता कार्यक्रम, प्रशिक्षण खंड व कपार्ट, सामान्य प्रशासन आणि अस्थापना, सामान्य समन्वय आणि संसदीय कार्य, राजभाषा शिक्षण आणि संचार ग्रामीण गृह, पूर्वोत्तर कक्ष अशा अशा विविध प्रकारचे विभाग कार्य करतात. या संयुक्त सचिवाला मुख्य सचिव व अतिरिक्त सचिवाच्या नियंत्रणात राहून अधिनस्थ अधिकाऱ्याकडून व कर्मचाऱ्याकडून कार्य करवून घ्यावे लागते.

(४) संयुक्त सचिव (ग्रामीण संसूचन उपविभाग)

या उपविभागाच्या संयुक्त सचिवाच्या नियंत्रणामध्ये एक संचालक व तीन अवर सचिव असतात. या विभागाकडून प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजनेची अंमलबजावणी करणे, ग्रामीण संपर्काशी संबंधित सर्व विषय, ग्रामीण विकासासाठी सार्वजनिक आणि खासगी भागिदारी करून विविध कार्ये पाडली जातात

(५) संयुक्त सचिव (संपूर्ण व्यवस्थापन उपविभाग)

या संयुक्त सचिवाला त्याच्या उपविभागाच्या मार्फत त्वरित ग्रामीण पाणीपुरवठा मिशन, संचालक, राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल मिशन, ग्रामीण स्वच्छता अशी विविध कार्ये संचालक/ उपसचिव व साहाय्यक संचालक आणि तीन अवर सचिव यांच्याकडून करून घ्यावी लागतात.

(६) संयुक्त सचिव : (स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना विभाग)

या उपविभागातील संयुक्त सचिवाला मुख्य सचिवाच्या नियंत्रणात राहून ग्रामीण विकासासाठी काही कार्यक्रम व योजनांची अंमलबजावणी करावी लागते. त्यासाठी त्यांना त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी एक संचालक / उपसचिव आणि एक साहाय्यक संचालक व चार अवर सचिव असतात. त्यांना त्यांच्या उपविभागाच्या माध्यमातून स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना, संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, देशातील प्रत्येक स्तरावर असलेल्या जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेच्या प्रशासनावर नियंत्रण ठेवावे आणि राष्ट्रीय कामाच्या मोबदल्यात धान्य इत्यादी कार्यक्रम राबवावे लागतात.

(७) संयुक्त सचिव (पडीक जमीन विकास उपविभाग)

या संयुक्त सचिवाला मुख्य सचिवाच्या नियंत्रणात राहून आपल्या उपविभागाच्या अंतर्गत एकात्मिक पडीक जमीन विकास कार्यक्रम, वाळवंटी भूमी विकास कार्यक्रम भूसुधार प्रशासन, भूमी संसाधन विभाग, सतर्कता आणि सार्वजनिक तक्रारी अशा प्रकारची विविध कार्ये एक संचालक / उपसचिव व साहाय्यक संचालक आणि सहा अवर सचिवांच्या मदतीने पार पाडावी लागतात.

(८) संयुक्त सचिव (मूल्यांकन / पर्वेक्षण उपविभाग)

या अधिकाऱ्याच्या नियंत्रणाखाली एक संचालक / उपसचिव, साहाय्यक सचिव आणि तीन अवर सचिव व कर्मचारी वर्ग असतो. तो आपल्या उपविभागाच्या माध्यमातून सर्व ग्रामीण विकास कार्यक्रमाचे निरीक्षण करतो, तसेच प्रशासकीय कामात सतर्कता ठेवून धोरण आणि योजना यामध्ये समन्वय राखण्याचे कार्य करत असतो.

(९) संयुक्त सचिव (वित्तीय सल्लागार)

या अधिकाऱ्याचे कार्य मुख्यतः ग्रामीण विकास मंत्रालयाशी संबंधित विभिन्न योजना, परियोजना, कार्यक्रमावरील खर्चाचे अंदाजपत्रक तयार करणे, हे असते. त्याचबरोबर या मंत्रालयातील कोणत्याही विभागाला वित्तीय सल्ला, माहिती व मदत करण्याचे कार्य करत असते.

या संयुक्त सचिवाला अधिन दोन अवर सचिव असतात. जे विभागाचा संपूर्ण अर्थसंकल्प व अंतर्गत अभ्यास करत असतात.

(क) १.४. ग्रामीण विकास मंत्रालयाची कार्ये-

'ग्रामीण विकास मंत्रालय' पंचायतीराज आणि त्याच्याशी संबंधित असणाऱ्या सर्व विभागांच्या कृतीवर देखरेख ठेवण्याचे कार्य करते. ग्रामीण विकास मंत्रालयाला त्याच्या कार्यात मदत व साहाय्या देण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण समिती असते. या मंत्रालयाचे जवळ जवळ सर्वच कार्ये या समितीमार्फतच पार पाडली जातात. ग्रामीण विकास मंत्रालयाचे सचिव या समितीचे सदस्य असतात. त्याचबरोबर या विभागाचे सचिव किंवा त्यांचे प्रतिनिधी त्यांना मदत करण्यासाठी असतात. त्यामध्ये सचिव, कृषी आणि सहकारिता विभाग, ग्रामीण विकास सल्लागार योजना आयोग, उद्योग सचिव पंतप्रधान कार्यालयाचा प्रतिनिधी अशा प्रकारचे जवळ जवळ सतरा सदस्य असतात. त्याचबरोबर पाच-पाच राज्यांचा प्रत्येकी एक गट करून त्यांच्या ग्रामीण विकास विभागाच्या सचिवांना आमंत्रित केले जाते.^{१२२} अशा प्रकारे वरील समिती ग्रामीण विकास मंत्रालयाची कार्ये पार पाडते. त्यांचा अभ्यास पुढीलप्रमाणे केला आहे.

अ) ग्रामीण विकासासाठी विविध विकास योजना हाती घेणे :

या विभागामार्फत देशातील जिल्हा आणि गट योजना तसेच कर्ज योजना आणि वार्षिक योजना यांची निर्मिती केली जाते. विकास हा सहकार्याने, स्थानिक कौशल्यांना वाव देऊन आणि उत्पादनात सातत्य ठेवून साधला गेला पाहिजे. ग्रामीण विकास मंत्रालयाने ग्रामीण विकासाच्या सातत्यपूर्ण विकासासाठी अनेक योजना व कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. ज्यांचा मुख्य भर हा गरीब व आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत आणि दुर्लक्षित घटकांच्या विकासावर असतो. त्यामुळेच ग्रामीण विकास मंत्रालयाचे कार्यक्रम व योजना गावामधील संरचनेचा सर्वांगीण विकास करण्यासाठी आणि ग्रामीण भागातील गरिबी निर्मूलन करण्याच्या दृष्टीने तयार केलेले असतात. त्यांचा थोडक्यात आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१. संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना :

या योजनेचा उद्देश ग्रामीण भागातील नागरिकांना अतिरिक्त रोजगार पुरविण्याबरोबरच अन्न आणि आर्थिक पायाभूत सुविधा निर्माण करणे हा आहे. रोजगार हमी योजना आणि जवाहर ग्रामसमृद्धी योजना या सुरु असलेल्या योजनांना समाविष्ट करून २५ सप्टेंबर २००१ रोजी सुरु करण्यात आली आहे.^{१२३}

२. राष्ट्रीय कामासाठी धान्य कार्यक्रम :

या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून देशातील १५० अतिमागास जिल्ह्यांत आवश्यकतेनुसार आर्थिक, सामाजिक घटकासाठी सामुदायिक कामाच्या माध्यमातून धान्य सुरक्षा आणि पूरक रोजगार उपलब्ध करवून देण्याच्या दिशेने पावले उचलली आहेत. या कार्यक्रमाची १ एप्रिल २००२ पासून अंमलबजावणी सुरु झाली आहे.^{१२४}

३. ग्रामीण भागात शहरी सुविधा निर्माण करणे :

या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून काही ठराविक ग्रामीण भागामध्ये शहरी सुविधा निर्माण करणे आणि दळणवळणांच्या साधनांच्या माध्यमातून ग्रामीण आणि शहरी भागाचे अंतर कमी करणे हा आहे.^{१२५}

४. जलसंधारण विकास कार्यक्रम :

ग्रामीण विकास मंत्रालयाचा भूमी संसाधन विभाग जलसंधारण विकास कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करत पडीक जमीन, नापिकीची जमीन यांच्या विकासासाठी दुष्काळप्रवण विकास कार्यक्रम, वाळवंट विकास कार्यक्रम आणि एकात्मिक पडीक जमीन विकास कार्यक्रम हे तीन कार्यक्रम राबविले जातात.^{१२६}

५. भूमी सुधार योजना :

शेतजमिनीसंबंधी माहिती अद्ययावत करण्याच्या कामी राज्यशासन व केंद्रशासित प्रदेशांना मदत करण्याच्या दृष्टिकोनातून महसूल प्रशासनास सक्षम करणे, जमिनीसंबंधी माहिती अद्ययावत करणे, यासाठी या मंत्रालयाद्वारे ही योजना १९८७ मध्ये सुरु करण्यात आली.^{१२७} सर्वप्रथम ही योजना १९८८-८९ मध्ये प्रायोगिक तत्त्वावर आठ जिल्ह्यांमध्ये १०० % आर्थिक मदतीवर लागू करण्यात आली होती.

६. ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम :

पेयजल हा राज्यसूचीतील विषय असला तरी त्याची योग्य अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्य सरकारला केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या 'त्वरित ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रमांतर्गत' निधी देऊन मदत केली जाते. यालाच २५ डिसेंबर २००२ पासून 'स्वजलधारा' हे नाव देण्यात आले आहे.^{१२८}

७. केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम :

पिण्याचे पाणी, साफसफाई व आरोग्य यांच्यामध्ये परस्पर घनिष्ठ संबंध असतो. पिण्याचे अशुद्ध पाणी, मानवी विष्ठेची अयोग्य प्रकारे लावलेली विल्हेवाट व व्यक्तिगत आरोग्य संबंधी व खाद्यान्नासंबंधीची निष्काळजीपणा या गोष्टी भारतासारख्या विकसनशील देशात अनेक रोगांना आमत्रण देतात. वाढता बाल मृत्युदर, या मुख्यतः अस्वच्छतेमुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या आहेत. याचा विचार करून या मंत्रालयाद्वारे महिलांच्या सन्मानात वाढ करण्यासाठी केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता, निर्मल ग्राम कार्यक्रम सुरू केला आहे.^{१२९}

८. जैव इंधनासाठी राष्ट्रीय अभियान :

जैवइंधनाला चालना देतानाच पर्यावरण संवर्धनाला अनुकूल वातावरण बनवून पेट्रोलियम उत्पादनावरील बोजा कमी करण्यासाठी योजना आयोगाने जैव इंधनाच्या विकासासाठी एक समितीची स्थापना केली. या समितीने केलेल्या शिफारशी अमलात आणण्यासाठी केंद्रीय ग्रामीण विकास मंत्रालयाला एक जोड मंत्रालय म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे.^{१३०}

९. स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजना :

या विभागामार्फत एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेसारखे कार्यक्रम राबविले होते. परंतु त्यांचे अपेक्षित परिणाम दिसून आले नाहीत, म्हणून सरकारने १ एप्रिल १९९९ पासून एक एकात्मिक स्वरोजगार कार्यक्रम 'स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोजगार योजना' सुरू केली. ही योजना

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबाना स्वयंरोजगार सुरु करण्यासाठी आर्थिक साहाय्य देते. या लाभार्थ्यांना स्वरोजगारी असे म्हटले जाते.^{१३१}

१०. ग्रामीण गृह योजना :

ग्रामीण भागातील घरांची टंचाई दूर करण्यासाठी जवाहर रोजगार योजनेची एक उपयोजना म्हणून मे १९८५ मध्ये 'इंदिरा आवास योजना' सुरु करण्यात आली आहे.^{१३२} या योजनेच्या लाभार्थ्यांलादेखील याच मंत्रालयाकडूनच मदत व साहाय्य करण्यात येते.

११. प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना :

ग्रामीण भागातील दळणवळणाच्या सोयीसुविधांत वाढ व्हावी आणि तेथील व्यापार, आरोग्य, शिक्षण, रोजगार इत्यादीमध्ये सुधारणा व्हावी यासाठी प्रत्येक खेड्यापर्यंत बारमाही रस्ते निर्माण करून ग्रामीण भागाचा आर्थिक उत्कर्ष साधण्यासाठी सर्वप्रथम वाजपेयी सरकारने ही योजना सुरु केली.^{१३३}

१२. जवाहर ग्रामसमृद्धी योजना :

योजनेच्या माध्यमातून गावातील संसाधने वाढवण्यासाठी गावकऱ्यांना त्यांच्या स्थानिक गरजाप्रमाणे टिकाऊ साधनाची निर्मिती करण्यासाठी भारत सरकारतर्फे १ एप्रिल १९९९ मध्ये 'जवाहर ग्राम समृद्धी योजना' सुरु करण्यात आली.^{१३४} या योजनेमुळे ग्रामीण भागातील गरीब जनतेला रोजगाराची संधी उपलब्ध झाली आहे.

१३. राष्ट्रीय सामाजिक साहाय्यता कार्यक्रम :

ग्रामीण भागातील वृद्ध आणि निराधार व्यक्तीसाठी ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत ६५ वर्षांवरील वृद्धांना दरमहा ५०० रु पेन्शन दिली जाते. त्याचबरोबर कुटुंबातील कर्त्या व्यक्तीचे निधन झाल्यास राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण योजनेअंतर्गत आर्थिक साह्य केले जाते.^{१३५}

१४. राष्ट्रीय कुटुंब साहाय्यता / कल्याण योजना :

ग्रामीण भागातील कुटुंब प्रमुख, कमावत्या व्यक्तीचा मृत्यू नैसर्गिक किंवा अपघाती कारणामुळे झालेला असेल, तर त्या कुटुंबाला शासनातर्फे या योजनेअंतर्गत एकरकमी एक लाख रुपये मदत देण्यात येते.^{१३६}

१५. अन्नपूर्णा योजना :

ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील निराधार वृद्ध व्यक्तींना त्यांचे स्वतःचे उत्पन्न नसल्यामुळे शासनाच्या वृद्धावस्था पेन्शन योजनेवर अवलंबून राहावे लागते. अशा व्यक्तींना पुरेसे अन्न पुरविण्यासाठी सरकारतर्फे 'अन्नपूर्णा' ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत अशा ६५ वर्षांवरील व्यक्तींना दरमहा १० किलो धान्य मोफत दिले जाते.^{१३७}

१६. अतिरिक्त रोजगार संधी योजना :

या योजनेअंतर्गत रोजगाराची कमतरता असलेल्या काळात दारिद्र्यरेषेखालील ग्रामीण व्यक्तींना मजुरीच्या रूपात अतिरिक्त रोजगार संधी उपलब्ध करून दिली जाते. या प्रक्रियेत नियमित रोजगार पुरविणारी उपयोगी सामुदायिक संसाधनांची निर्मिती करण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो.^{१३८} अशाप्रकारे या मंत्रालयामर्फत ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना राबविल्या जातात.

(ब) निरीक्षण आणि मूल्यांकन करणे

ग्रामीण विकास मंत्रालय ग्रामीण विकासासाठी अनेक योजनांची निर्मिती करून त्यांची अंमलबजावणी तर करतेच, शिवाय त्या कार्यक्रमांचे व योजनांचे निरीक्षण व मूल्यांकनाचेही कार्य पार पाडते.^{१३९}

(क) दारिद्र्यरेषेखालील लाभार्थ्यांची गणना करणे

राज्य सरकार आणि केंद्रशासित प्रदेशांच्या माध्यमातून गरिबी निर्मूलनाच्या योजना प्रभाविपणे राबविल्या जातात. 'ग्रामीण विकास मंत्रालय देशातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्य

रेषेखाली राहणाऱ्या लोकांची दर पाच वर्षांनी जनगणना करते. गरिबी निर्मूलनाचे लक्ष्य साधणे या जनगणनेमुळे शक्य होते.'^{१४०}

वरील कार्याबरोबरच ग्रामीण विकास मंत्रालय हे जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेच्या प्रशासनावर नियंत्रण ठेवणे, आलेल्या अहवालावर विचार करणे, मार्गदर्शक कार्याची निश्चिती करून त्यांची अंमलबजावणी करणे, गटयोजना, जिल्हा योजना, कर्ज योजना तसेच वार्षिक योजनांची निर्मिती करून त्यांची समीक्षा करणे, यांसारखी अन्य काही कार्ये करावी लागतात. देशातील मोठ्या क्षेत्राचा विकास या मंत्रालयावर अवलंबून आहे.

(क) २. महाराष्ट्र ग्रामीण विकास व जलसंधारण खाते

महाराष्ट्रातील अनेक महत्त्वाच्या खात्यांपैकी एक खाते म्हणजे महाराष्ट्र ग्राम विकास व जलसंधारण खाते होय. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. त्या वेळी हा विभाग सहकार आणि ग्रामीण विकास या नावाने सुरू करण्यात आला. परंतु पुढे ग्रामीण भागातील लोकांची स्थिती सुधारण्यासाठी लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी स्थानिक स्तरावरील शासकीय कार्यात लोकांचा सहभाग वाढवण्यासाठी आणि लोकांना राजकीय शिक्षण प्राप्त करून देण्यासाठी तत्कालीन महसूलमंत्री कै. वसंतराव नाईक यांच्या शिफारशीवरून १९६१ साली 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद पंचायत समिती अधिनियम १९६१' असा कायदा करण्यात आला व १ मे १९६२ पासून महाराष्ट्रात जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद व तालुका स्तरावर पंचायत समित्या निर्माण करण्यात आल्या. यापूर्वीचे जिल्हा बोर्ड, जनपदसभा आणि जिल्हा विकास मंडळे बरखास्त करण्यात आल्या. त्या आधी मुंबई द्वैभाषिक राज्यात 'मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८' असा अधिनियम करण्यात आला. या अधिनियमाद्वारे प्रत्येक खेड्यासाठी किंवा खेड्यांच्या गटासाठी ग्रामपंचायती स्थापन करण्यात आल्या. या सर्व संस्थांचा उद्देश ग्रामीण भागाचा विकास करणे हाच असल्यामुळे ग्रामीण विकासाच्या कार्यात वाढ झाली आणि १ सप्टेंबर १९६४ रोजी सहकार विभाग या खात्यातून वेगळा करण्यात आला. तो विभाग कृषी विभागास जोडण्यात येऊन 'कृषी व सहकार विभाग' असे या विभागाचे नामकरण करण्यात आले. पुढे १९९२ साली अवर्षण आले आणि त्यामुळे पाण्याची टंचाई निर्माण झाली. म्हणून महाराष्ट्र शासनाने जून १९९२ साली जलसंधारण विभाग सुरू केला व तो

ग्रामविकास खात्याशी जोडून त्याचे नाव महाराष्ट्र ग्राम विकास व जलसंधारण खाते असे करण्यात आले.^{१४१} तत्पूर्वी 'राष्ट्रीय पातळीवर सामुदायिक विकास योजना व राष्ट्रीय विस्तार सेवा योजना राबवून त्यांच्या मूल्यमापनासाठी नेमलेल्या बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार देशात २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी सर्वप्रथम राजस्थानमधील नागौर जिल्ह्यात पंतप्रधान पं. नेहरूंच्या हस्ते 'पंचायतराज'चे उद्घाटन व निर्मिती झाली.^{१४२} त्या वेळी महाराष्ट्र राज्यांची निर्मिती झालेली नव्हती, तर १०५ लोकांच्या बलिदानानंतर मुंबई प्रांतातून महाराष्ट्राची निर्मिती झाली आहे. पश्चिम महाराष्ट्र, कोकण, विदर्भ, मराठवाडा यांच्या एकत्रीकरणातून संयुक्त महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली आहे.^{१४३}

(क) २.१. महाराष्ट्र ग्रामीण विकास व जलसंधारण खाते :

या मंत्रालयाचे कामकाज दोन पातळ्यांवर चालत असते.

१. राजकीय पातळी

राजकीय पातळीवर या खात्याचा प्रमुख हा एक कॅबिनेट दर्जाचा मंत्री असतो. या कॅबिनेट मंत्राला खात्याच्या कामकाजात मदत व साहाय्य करण्यासाठी एक राज्यमंत्री व एक उपमंत्रीही असतात. कधी कधी या खात्याचा स्वतंत्र प्रभार राज्यमंत्र्यावरही सोपविला जातो. या खात्याचे धोरणविषयक सर्व महत्त्वाचे निर्णय कॅबिनेट दर्जाचा मंत्रीच घेत असतो, तसेच राज्य विधिमंडळात खात्यासंबंधी सर्व महत्त्वाची माहिती किंवा निवेदन हाच मंत्री करत असतो. शिवाय सभागृहात सदस्यांनी विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे, मागितलेली माहिती इत्यादी देण्याचे कार्यही हाच मंत्री करत असतो. या मंत्रालयाच्या यश आणि अपयशात ग्रामविकास व जलसंधारण मंत्र्यासच जबाबदार धरले जाते. कॅबिनेट दर्जाच्या मंत्र्याच्या अनुपस्थितीत या मंत्र्याचे कार्य राज्यमंत्री व उपमंत्री पाहतात.^{१४४}

२. प्रशासकीय पातळी :

प्रशासकीय स्तरावर या खात्यास दोन प्रमुख अधिकारी असतात. त्यांना सचिव असे म्हणतात. तो भारतीय प्रशासन सेवेतील वरिष्ठ अधिकारी असतो. त्याला प्रशासकीय कार्याचा अनुभव असतो. त्याला ग्रामविकास सचिव / विकास आयुक्त असेही म्हणतात. तो या

खात्याचा प्रभावी असा वरिष्ठ अधिकारी असतो. जो मंत्र्यास वेळोवेळी सल्ला आणि माहिती देत असतो. ग्रामीण विकासाची धोरणे व योजना बनवणे, त्यासंबंधी माहिती देणे, उपाय सुचविणे ही त्याची प्रमुख कार्ये आहेत. ग्रामसचिवाचे पद हे इतर खात्यांच्या कार्यावरही प्रभाव पाडते. उदा. सिंचन, विद्युत, कृषी, खाद्यान्न, नागरी पुरवठा, परिवहन, संसूचन, दळणवळण, आरोग्य इत्यादी विभाग आहेत. त्यांना आपल्या विकासात्मक कार्यासाठी केव्हातरी ग्राम सचिवाची मदत, सल्ला व मार्गदर्शन घ्यावे लागते. काही प्रकल्पांसाठी त्यांची प्रारंभिक अनुमतीही घ्यावी लागते. सरकारचा प्रमुख सल्लागार या नात्याने ग्रामीण विकासासंबंधी मुख्यमंत्रीदेखील त्याच्याकडून प्रशासकीय मदतीची अपेक्षा ठेवतो. आवश्यकता वाटल्यास प्रशासकीय समन्वयाच्या दृष्टीने या सचिवालय आदेश दिले जातात. अशाप्रकारे ग्रामसचिवाचे पद एवढे महत्त्वपूर्ण आहे की, जे ग्रामीण विकास खात्याच्या शीर्षस्थानावरून खात्याच्या संपूर्ण प्रशासकीय संरचनेचे नियंत्रण करते. त्याला मदत आणि साहाय्य करण्यासाठी अतिरिक्त सचिव, सहसचिव, उपसचिव, अप्पर सचिव, साहाय्यक सचिव, ग्रामविकास खात्याच्या अधिकारी, साहाय्यक लिपिक व सेवक इत्यादी कर्मचारी असतात.^{१४५}

१. अतिरिक्त सचिव :

सचिवाच्या अधिनस्थ या खात्याच्या कार्यामध्ये प्रशासकीय तसेच कार्यालयीन अशी सर्व प्रकारची मदत व साह्य करत असतो.

२. मुख्य लेखाधिकारी :

मुख्य लेखाधिकारी हा ग्रामविकास खात्याच्या संपूर्ण जमाखर्चाचा हिशोब ठेवतो. त्यासाठी त्याला त्याच्या कार्यात मदत आणि साहाय्य करण्यासाठी लेखाधिकारी, साहाय्यक लेखाधिकारी, लेखाकार व कर्मचारी वर्ग असतो. हे सर्व अधिकारी खात्याच्या सर्व लेख्यांशी जबाबदार असतात.

३. संपादक :

या खात्याचा एक संपादक असतो. जो संपूर्ण विभागाची माहिती प्रसारित करण्याचे कार्य करतो. त्याला मदत करण्यासाठी एक साहाय्यक संपादकही असतो.

४. सहसचिव / संचालक :

हा अधिकारी या खात्याची संपूर्ण प्रशासकीय कार्याची अंमलबजावणी व त्यावर नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य पार पाडतो, तसेच वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडून आलेल्या आदेशांचे पालन करणे आणि कर्मचाऱ्यांकडून आलेल्या अहवालांवर विचारविनिमय करून वरिष्ठाकडे पाठविण्याचे कार्य करतो. त्याला त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी उपसचिव, अवर सचिव, साहाय्यक सचिव, कक्षाधिकारी व कर्मचारीवर्ग असा फौजफाटा असतो.^{१४६}

५. सांख्यिकी अधिकारी :

सांख्यिकी अधिकारी हा खात्याची संपूर्ण आकडेवारी व सांख्यिकी माहिती ठेवण्याचे कार्य करत असतो. त्याला त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी एक कार्यक्रमाधिकारी असतो. जो संपूर्ण खात्याच्या कार्यक्रमांच्या माहितीचे जतन करतो व वेळोवेळी माहिती देत असतो.

६. अधीक्षक अभियंता :

अधीक्षक अभियंता हा या खात्यात राहून पंचायतराजद्वारे 'कूपनलिका', संधारणाच्या कार्याचे पर्यवेक्षण करतो. त्याचबरोबर या अधिकाऱ्याला प्राथमिक शिक्षणासाठी राष्ट्रीय पोषाहर कार्यक्रम, राष्ट्रीय सामाजिक साहाय्यता कार्यक्रम, राष्ट्रीय स्वच्छता कार्यक्रम, निर्धूर चुली कार्यक्रम इत्यादीशी संबंधित कार्य पार पाडतो. त्याला त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी एक कनिष्ठ अभियंता व कर्मचारी असतात.

७. उपनगर नियोजन अधिकारी :

उपनगर नियोजन अधिकारी हा अतिरिक्त मुख्य नगर नियोजनासंबंधी कार्यात मदत करतो, त्याचबरोबर वरिष्ठांच्या आदेशानुसार मुख्य राष्ट्रीय मार्गावर मूलभूत सुविधा पुरविण्यासाठी जबाबदार असतो. त्याला त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी एक पर्यवेक्षक अधिकारी असतो.

अशा प्रकारे आपल्याला ग्रामविकास खात्याच्या अंतर्गत संरचनेचा अभ्यास करून या खात्याशी संबंधित असणाऱ्या विविध कार्यालयांचाही या ठिकाणी अभ्यास करणे उचित ठरणार आहे.

(क) २.२. ग्रामविकास खात्याशी संबंधित कार्यालये :

ग्रामविकास खाते हे प्रामुख्याने ग्रामीण जीवनाशी संबंधित प्रश्न, समस्या, अडचणी सोडवण्यासाठी कार्य करते. याशिवाय ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात काही स्वतंत्र कार्यालये कार्ये पार पाडतात, परंतु ते या खात्याशी संबंधित राहून त्याला जबाबदार असतात. त्यामुळे त्यांच्यावर या खात्याचेच नियंत्रण असते.^{१४७} ती कार्यालये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. भूजल सर्वेक्षण व विकास संघटन / जीवन प्राधिकरण :

ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडवण्यासाठी हा विभाग कार्य करतो, पिण्याच्या संदर्भात ज्या योजना आहेत. त्या राबवण्याची जबाबदारी याच कार्यालयाची असते. या संघटनेचे मुख्य कार्यालय पुणे येथे असून, या संघटनेच्या प्रमुखास संचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास संघटना असे म्हणतात. महाराष्ट्रामध्ये सहा ठिकाणी या संघटनेची उपविभागीय कार्यालये आहेत. त्यात पुणे, औरंगाबाद, नाशिक, नागपूर, अमरावती व नवी मुंबई यांचा समावेश होतो. अशा विभागीय कार्यालयाच्या प्रमुखास उपसंचालक, भूजल सर्वेक्षण व विकास संघटना असे म्हणतात. शिवाय महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी एक जिल्हा भूशास्त्रज्ञ असतो. तो आपल्या नियंत्रणाखाली ग्रामीण पाणीपुरवठा योजनेद्वारा विंधन विहिरींचे काम पार पाडीत असतो.^{१४८}

२. सामाजिक वनीकरण संचालनालय :

परिस्थितीकीय संतुलन राखण्यासाठी महाराष्ट्रातील एकूण क्षेत्रापैकी ३३ % क्षेत्र वनाखाली असावयास पाहिजे. परंतु, महाराष्ट्रात केवळ २१ % जमीन वनाखाली आहे. त्यामुळे येथील वने जळाऊ लाकूड, चारा, इमारती लाकूड यांसारख्या प्राथमिक गरजा पूर्ण करू शकत नाहीत, म्हणून सर्व खासगी व शासकीय पडीक जमिनीवर शेताच्या बांधावर रस्ते, रेल्वे व कालवे यांच्या दुतर्फी असलेल्या रिकाम्या जागांवर वृक्षलागवड करणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्रात सामाजिक वनीकरणासाठी १९८१ साली सामाजिक वनीकरण संचालनालयाची स्थापना करण्यात आली. या संचालनालयाचे मुख्य कार्यालय पुणे येथे असून, या कार्यालयाच्या प्रमुखास 'संचालक, सामाजिक वनीकरण' असे म्हणतात. शिवाय व संचालनालयाची महाराष्ट्रात

५ विभागीय कार्यालये असून, त्यात नाशिक, कोल्हापूर, औरंगाबाद, अकोला आणि नागपूर या शहरांचा समावेश होतो. विभागीय कार्यालयाच्या प्रमुखास 'सहसंचालक, सामाजिक वनीकरण' असे म्हणतात. या व्यतिरिक्त जिल्हा स्तरावर एक उपसंचालक असतो. त्याला मदत करण्यासाठी साहाय्यक संचालक, लागवड-रोपणी अधिकारी व साहाय्यक लागवड रोपणी अधिकारी व अन्य कर्मचारी वर्ग असतो.^{१४९}

३. मुख्य अभियंता, लघू पाटबंधारे

शेती आधुनिक व किफायतशीर होण्यासाठी शासनाकडून अनेक प्रयत्न केले जातात. त्यात प्रामुख्याने सिंचन तलाव, पाझर तलाव, कोल्हापूर बंधारे, उपसिंचन योजना, कूपनलिका, जुन्या मालगुजारी तलावांचे आधुनिकीकरण व जलसिंचन योजनांचा समावेश होतो. या योजनांना स्थानिक गरजा व विकासाच्या कमी मुदतीत पूर्ण होणाऱ्या लवचिक योजना या दृष्टीने महत्त्वाचे स्थान आहे. १०० हेक्टरच्या कमी क्षेत्र भिजविणाऱ्या योजना जिल्हा परिषदेच्या ग्रामीण विकास विभागामार्फत राबविल्या जातात. आता पुणे येथे एक मुख्य अभियंता व सहा महसूल विभागाच्या ठिकाणी सहा अधीक्षक अभियंत्याच्या जागा निर्माण केल्या आहेत. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली लघू पाटबंधारे योजना राबविण्यात येतात.^{१५०}

४. पंचायतराज व्यवस्था :

महाराष्ट्रात, महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ व मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ नुसार राज्यात पंचायतराज संस्था तीन स्तरांवर कार्य करीत आहेत. ते तीन स्तर म्हणजे जिल्हा स्तरावर जिल्हा परिषद, तालुका पातळीवर पंचायत समिती आणि ग्रामपातळीवर ग्रामपंचायत हे होत. यापैकी जिल्हा परिषदा व ग्रामपंचायती या निगम संस्था आहेत. पंचायत समितीस स्वतंत्र निगम संस्थेचा दर्जा नाही. ती जिल्हा परिषदेमार्फत नियंत्रण ठेवणारी संस्था आहे. या तीन ही संस्था राज्याच्या ग्रामविकास व जलसंधारण मंत्रालयाच्या नियंत्रणाखाली व मार्गदर्शानुसार कार्य करीत असतात. या संस्थांचे घटनात्मक धोरण, निश्चित करण्याचा अधिकार ग्रामविकास व जलसंधारण मंत्रालयास आहे. तसेच निश्चित केलेल्या धोरणांची अंमलबजावणीसुद्धा हेच मंत्रालय करीत असते.

जिल्हा परिषद, पंचायत समित्या आणि ग्रामपंचायती यांचे अधिकार आणि कार्ये हेच मंत्रालय ठरवीत असते, तसेच या संस्थात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे सेवाविषयक नियमही निश्चित करण्याची जबाबदारी याच मंत्रालयास पार पाडावी लागते, कारण या संस्थाची निर्मिती लोकशाही विकेंद्रीकरण करण्यासाठी केली आहे. त्यांना केंद्र सरकार व राज्य सरकारच्या मार्फत निधी देण्यात येतो. म्हणून ग्रामविकास क्षेत्रात पंचायतराज संस्थांच्या या तीन स्तरास अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.^{१५१}

५. जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा :

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेची स्थापना संस्था नोंदणी अधिनियम १८६० व मुंबई सार्वजनिक विश्वस्त व्यवस्था अधिनियम या कायद्यांतर्गत करण्यात आल्यामुळे या यंत्रणेस पूर्ण स्वतंत्र अस्तित्व आहे. या यंत्रणेच्याद्वारे केंद्रसरकारच्या व केंद्रशासनाने साह्य केलेल्या योजना राबविल्या जातात. जिल्ह्याचे पालकमंत्री या यंत्रणेचे अध्यक्ष, तर विभागीय आयुक्त उपाध्यक्ष असतात. यंत्रणेच्या सर्वसाधारण समितीत जिल्ह्यातील खासदार, आमदार व बँकांचे प्रतिनिधी असतात, तसेच जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेस एक कार्यकारीणीही असते. या कार्यकारीणीचे अध्यक्ष जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी असतात व जिल्हाधिकारी आणि संबंधित खात्याचे जिल्हा प्रमुख या कार्यकारीणीचे सदस्य असतात. शिवाय प्रकल्प संचालकाचाही या कार्यकारीणीत सदस्य म्हणून समावेश असतो. सर्वसाधारण समिती जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेतील कार्यक्रमाचा आढावा घेते व अर्थसंकल्प मंजूर करते, तर कार्यकारीणी कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या दैनंदिन प्रश्नांचा व अडचणींचा विचार करते. या यंत्रणेच्या मार्फत एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, (२) जवाहर रोजगार योजना, (३) अवर्षण प्रवणक्षेत्र विकास कार्यक्रम, (४) ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण, (५) ग्रामीण भागातील महिला व बालकांचा विकास, (६) राष्ट्रीय बायोगॅस कार्यक्रम, (७) ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम, (८) ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम, इत्यादी योजनांची अंमलबजावणी केली जाते. या योजना ग्रामीण विकास खात्याकडे असून त्यासाठी एक स्वतंत्र सचिव आहे.^{१५२}

या योजनांद्वारे 'ग्रामीण दारिद्र्य निर्मूलन' हे संस्थेचे मुख्य लक्ष आहे. या संस्थेस केंद्र व राज्य शासन ७५ : २५ या प्रमाणात अनुदान देतात. वार्षिक सर्वसाधारण सभा दर १५ महिन्यांनी होते, तसेच वेळोवेळी आढावा घेण्यासाठी व नियंत्रणासाठी नियामक मंडळाची रचना करण्यात आली असून, त्याचे जिल्हा परिषदेचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी हे तिचे अध्यक्ष व प्रकल्प संचालक सचिव असतात, तसेच विभागीय आयुक्त हे जिल्हा दक्षता समितीचे अध्यक्ष असतात.^{१५३}

(क) २.३. ग्रामीण विकास खात्याची कार्ये :

'ग्रामविकास व जलसंधारण खाते महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागाच्या विकासात महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. स्वातंत्र्यानंतर भारतात मार्च १९८३ पर्यंत १६ राज्यांपैकी १४ राज्यांमध्ये ग्रामविकास खाते अस्तित्वात होते. ज्यामध्ये महाराष्ट्र राज्याचाही समावेश होता.'^{१५४} या खात्याला ग्रामविकासाशी संबंधित अनेक कार्ये, ज्यामध्ये कृषी, सहकार, पशुपालन, आरोग्य, शिक्षण, बांधकाम अशा विविध परंतु महत्त्वपूर्ण कार्यांचा त्यात समावेश होतो, ज्यामध्ये दारिद्र्य निर्मूलनाचे कार्यक्रम व योजनाही मुख्यत्वे असतात. हा विभाग जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ नुसार काम करतो.^{१५५} या खात्याला खालील कार्ये पार पाडावी लागतात.

१. विविध योजनांची व कार्यक्रमांची निश्चिती व अंमलबजावणी करणे

ग्रामीण विकास खात्यामार्फत विविध योजना व कार्यक्रम आखून त्यांची अंमलबजावणी करण्याची प्रमुख जबाबदारी या खात्यालाच पार पाडावी लागते. त्यामुळे ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने या खात्याची भूमिका अधिक महत्त्वाची असल्याचे दिसून येते.

२. स्थानिक स्वशासन संस्थांच्या कारभारावर नियंत्रण देखरेख ठेवणे

ग्रामीण भागाचा विकास घडवून आणण्यासाठी तसेच सत्तेचे विकेंद्रीकरण करण्यासाठी महाराष्ट्रात १९६२ पासून स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद अशा त्रिस्तरीय संस्थांची स्थापना करण्यात आली. या संस्थामार्फत ग्रामीण भागाचे प्रश्न सोडविण्यासाठीचे कार्ये केले जाते. या कार्यात स्थानिक स्वराज्य संस्था

कायद्यानुसार स्वातंत्र्य व स्वायत्त असल्या तरी त्यांच्या एकूण कार्यावर नियंत्रण व देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी ग्रामीण विकास खात्याला पार पाडावी लागते.

३. अनुदान देणे

ग्रामीण भागाच्या समस्या सोडवण्यासाठी पंचायतराजसारख्या संस्था निर्माण करण्यात आल्या आहेत. असे असले तरीही विविध प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी तसेच विकासकार्ये पार पाडण्यासाठी खात्याकडून पैसा पुरविला जातो.

४. करांना मान्यता देणे

पंचायतराज संस्थांना विविध कर आकारण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. असे असले तरीही हे करनिश्चिती करण्याचे व त्यांना मान्यता देण्यासाठी ग्रामविकास खात्यालाच परवानगी द्यावी लागते. त्याशिवाय त्यांना कोणत्याही करांची वसुली करता येत नाही.

५. प्रमुख अधिकाऱ्यांच्या नियुक्ती करणे

ग्रामीण भागात ज्या विविध संस्था कार्य करतात, त्या संस्थांमध्ये कार्य पार पाडणाऱ्या विशेषतः वर्ग-१ व वर्ग-२ या पदावरील अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्या, बदल्या व त्यांच्यासंबंधी इतर कार्ये पार पाडण्याची जबाबदारी ग्रामविकास खात्यावर असते. त्यामुळे सर्व कार्ये या खात्यामार्फतच करावी लागतात.

६. अहवाल मागविणे

ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी ज्या ज्या संस्थांची निर्मिती करण्यात आली, त्या सर्व संस्थांनी केलेल्या सर्व कार्याचा अहवाल मागवण्याचा अधिकार याच खात्याला असतो, अशा अहवालांवर विचार-विनिमय, चर्चा, हिशोब, नियंत्रण व त्याला मान्य करण्याची जबाबदारी याच खात्यावर असते.

७. चौकशी / तपासणी / मूल्यांकन करणे

ग्रामीण भागातील विविध स्थानिक संस्थांमार्फत विविध कार्यांची अंमलबजावणी केली जाते. अशा कोणत्याही कार्याची किंवा योजनांची अंमलबजावणीविषयक चौकशी, तपासणी व मूल्यांकन करण्याचा अधिकार ग्रामविकास खात्यालाच असतो.

८. गावठाणास मान्यता देणे

शहरी भागाप्रमाणेच ग्रामीण भागातदेखील घरांची टंचाई जाणवते, म्हणून ग्रामीण भागातील बेकारांची समस्या सोडवण्यासाठी या खात्यामार्फत विविध घरकुल योजनांची अंमलबजावणी केली जाते, अशा घरकुलांसाठी लागणारी जागा, खेळाची मैदाने शासकीय इमारतीसाठी लागणाऱ्या जागेसाठी गावांच्या भोवतालची जमीन 'गावठाण' जमीन या रूपाने निर्माण करून देण्याची जबाबदारी याच खात्याला आहे.

९. कायद्याची निर्मिती करणे

या खात्याच्या माध्यमातून पंचायतराज संस्थांच्या विकासकामावर देखरेख ठेवण्याचे काम केले जाते. अशा संस्थेवर देखरेख ठेवण्यासाठी कायद्याची निर्मिती करण्यात येते. या कायद्याद्वारे सर्व पंचायतराज संस्थांचा कारभार चालतो.

१०. ग्रामीण पाणीपुरवठा व स्वच्छतेबद्दल मार्गदर्शन करणे

ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात पाण्याचे दुर्भिक्ष जाणवते. त्यामुळे पाणीपुरवठा योजनेवर लक्ष देऊन त्यांची अंमलबजावणी करणे, त्याचबरोबर सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने ग्रामीण भागात स्वच्छतेबद्दल कार्यक्रम राबवून मार्गदर्शन करणे, ग्रामीण विकास खाते वरील सर्व कार्ये त्याला संलग्नित असणाऱ्या स्वतंत्र कार्यालये व विभागांच्या माध्यमातून पार पाडते व संलग्न राहूनच काम करतात. अशा कार्यालयांचा व विभागांचा आपल्याला पुढीलप्रमाणे विचार करता येईल.

(क) २.४. ग्रामीण विकास खात्याची विभागीय पातळीवरील संरचना

पंचायतराज व्यवस्था अधिक कार्यक्षम राहिली तरच देशातील लोकशाही व्यवस्था बळकट होईल. त्यामुळे या व्यवस्थेवर राज्यशासनाने अंकुश ठेवला आहे. पंचायतराज व्यवस्थेतील संस्था जर नियमबाह्य पद्धतीने काम करू लागल्या, तर तिच्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करून तिला योग्य मार्गाने काम करायला लावण्याचा अधिकार राज्यशासनाला आहे.

पंचायतराज संस्थांची निर्मिती ही राज्यशासन करते, राज्यशासनाला विधिमंडळाद्वारे जे अधिकार मिळतात, त्याचा वापर करून सरकार पंचायतराज व्यवस्थेवर नियंत्रण प्रस्थापित करते आणि व्यापक अधिकार स्वतःकडे ठेवते. पंचायतराज संस्थांचे कार्यक्षेत्र, निवडणुकीची पद्धत, वाद, प्रतिनिधीचे सभासदत्व या संस्थांचे विसर्जन याबाबत राज्य सरकारला व्यापक अधिकार असून, अशा सर्व अधिकाराचा वापर शासन विभागीय स्तरावर असणाऱ्या विभागीय आयुक्त आणि जिल्हास्तरावर असणाऱ्या जिल्हाधिकार्यांमार्फत करते. यासाठी शासनाची एक विशिष्ट अशी शृंखलाबद्ध प्रशासकीय यंत्रणा असते. जी सर्व प्रकारच्या कार्यांवर देखरेख व नियंत्रण करण्याचे कार्य पार पाडते.

२. विभागीय आयुक्त :

विभागीय स्तरावर भारतीय प्रशासन सेवेतील ज्येष्ठ अनुभवी अधिकारी कार्यरत असतो. तो सरकारचा वर्ग-१ दर्जाचा अधिकारी असतो. संपूर्ण विभागाच्या प्रशासकीय यंत्रणेला तोच नियंत्रित करतो. त्याला त्याच्या कार्यात मदत करण्यासाठी विभागीय आयुक्तालयामध्येच ग्रामीण विकासाच्या कार्यांवर देखरेख ठेवण्यासाठी एक ग्रामीण विकास विभाग असतो, तो संपूर्ण विभागाच्या ग्रामीण विकास विभागावर विभागीय आयुक्ताच्या नियंत्रणात अधीन राहून नियंत्रण व देखरेख ठेवतो.

३. जिल्हाधिकारी :

जिल्हा स्तरावर भारतीय प्रशासन सेवेचा वर्ग-१ दर्जाचा अधिकारी असतो. जिल्हाच्या संपूर्ण प्रशासकीय यंत्रणेवर शासनाचा एकमेव महत्त्वाचा प्रतिनिधी म्हणून नियंत्रण व देखरेख

ठेवत असतो. तो वेळोवेळी विभागीय आयुक्तांच्या माध्यमातून राज्य सरकारला तसेच आवश्यक असल्यास केंद्र सरकारला आपल्या कामकाजाची माहिती देत असतो. ग्रामीण विकासासंबंधीची सर्व माहिती तो ग्रामीण विकास विभागामार्फत सरकारला देत असतो. त्याच्या कार्यासाठी त्यालाच जबाबदार धरण्यात येते. त्याला या कार्यात मदत करण्यासाठी उपजिल्हाधिकारी व इतर कर्मचारी वर्ग असा फौजफाटा असतो. १५६

४. पंचायतराज व्यवस्था :

भारतीय संविधानाच्या ४०व्या कलमात ग्रामपंचायतीची सुसूत्र व्यवस्था करण्याचे राज्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करण्यात आले आहे. त्या तरतुदीला अनुसरून १९५८ साली श्री. बलवंतराय मेहता यांच्या अध्यक्षतेखाली 'लोकशाही विकेंद्रीकरण' समिती स्थापन करण्यात आली होती. भारतात बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार स्थापन केलेल्या 'त्रिस्तरीय पंचायतराज' व्यवस्थेने ग्रामीण विकासाचा पाया घातला गेला. त्यानुसार जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद, तालुका पातळीवर पंचायत समिती, गावपातळीवर ग्रामपंचायतीची स्थापना करण्यात आली आहे. या पंचायतराज संस्थांमुळे ग्रामीण विकासाला संस्थात्मक आधार मिळाला आहे. पंचायतराज संस्थामुळेच ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेला लोकतांत्रिक पद्धतीने प्रत्यक्षात आणणे शक्य होत आहे.

महाराष्ट्रात जून १९६० मध्ये श्री. वसंतराव नाईक समिती, १९७० मध्ये श्री. ल. ना. बोंगीरवार समिती, १९८० मध्ये श्री. बाबूराव काळे समिती, १९८४ मध्ये प्राचार्य पी. बी. पाटील समिती, या समित्यांच्या शिफारशींनी पंचायतराजमध्ये वेळोवेळी सुधारणा घडवून आणल्या होत्या. परंतु, १९९३ साली संसदेने केलेल्या ७३व्या घटनादुरुस्तीने पंचायतराजमध्ये क्रांतिकारी असे बदल घडवून ग्रामीण विकासाच्या क्रांतीला चालना दिली आहे. ७३व्या घटनादुरुस्तीने ग्रामीण भागाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय विकासाला आणि पायाभूत विकासाला आणखी चालना दिली आहे, गतिमान केले आहे. महिला आणि मागास प्रवर्गाला आरक्षण देऊन सत्तेच्या आणि निर्णयप्रक्रियेच्या मुख्य प्रवाहात आणले आहे, तसेच राज्य वित्त आयोग आणि राज्य निर्वाचन आयोगाची निर्मिती करून आर्थिक आणि राजकीय स्थैर्य आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. १०व्या आणि ११व्या पंचवार्षिक योजनेचा मुख्य भर ग्रामीण

विकासावर, विशेषतः गाव केंद्रीय विकास योजनांवर राहिलेला दिसून येतो. ग्रामपंचायतीला थेट निधी देऊन केंद्र आणि राज्य सरकार ग्रामीण विकासाला चालना देत आहे.

४.३. पंचायतराज व्यवस्था :

पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हा परिषद सर्वोच्च संस्था आहे. वसंतराव नाईक समितीने सुचविलेल्या शिफारशीनुसार जिल्हापातळीवरिल जिल्हा परिषद, विकासगट किंवा तालुका पातळीवर पंचायत समिती आणि ग्रामपातळीवर ग्रामपंचायत अशी त्रिस्तरीय पंचायतराज्य संस्थाची स्थापना करण्यात आली. त्यामध्ये जिल्हा परिषदेला मध्यवर्ती स्थान दिलेले आहे. म्हणून जिल्हा परिषद या रचनेतील शिखर संस्था आहे.

४.३.१. जिल्हा परिषद :

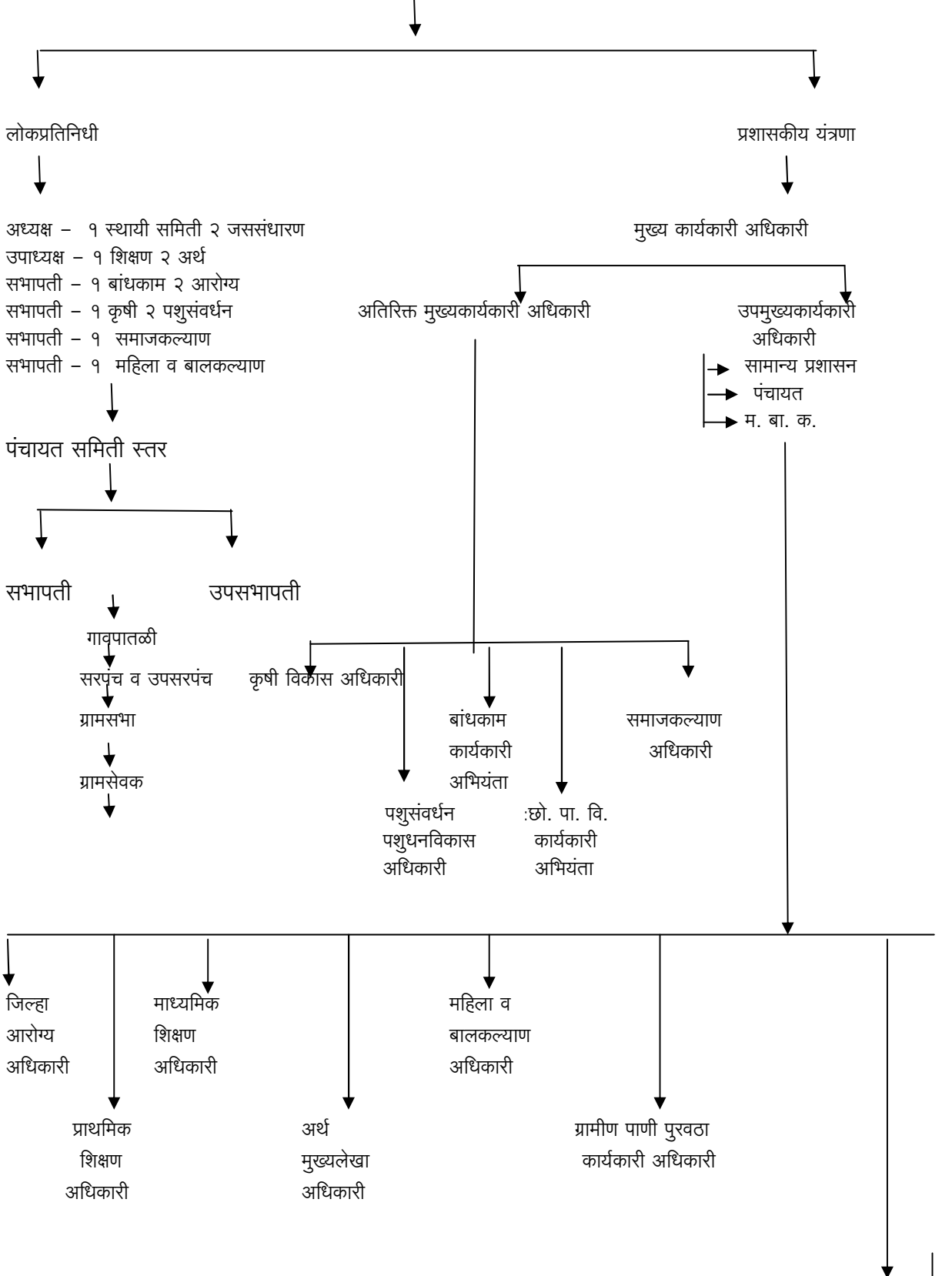
भारतातील विकास नियोजनाच्या दृष्टीने जिल्हा हा पायाभूत घटक मानला जातो. म्हणूनच त्रिस्तरीय पंचायतराज व्यवस्थेतील जिल्हास्तरावरील जिल्हा परिषदेला ग्रामीण विकासाच्या अनुषंगाने महत्त्वाचे स्थान आहे. जिल्हा परिषद हा पंचायत राज्यातील सर्वात वरिष्ठ घटक आहे. त्यामुळे राज्यशासनाशी समन्वयाची भूमिकाही जिल्हा परिषदेलाच पार पाडावी लागते.

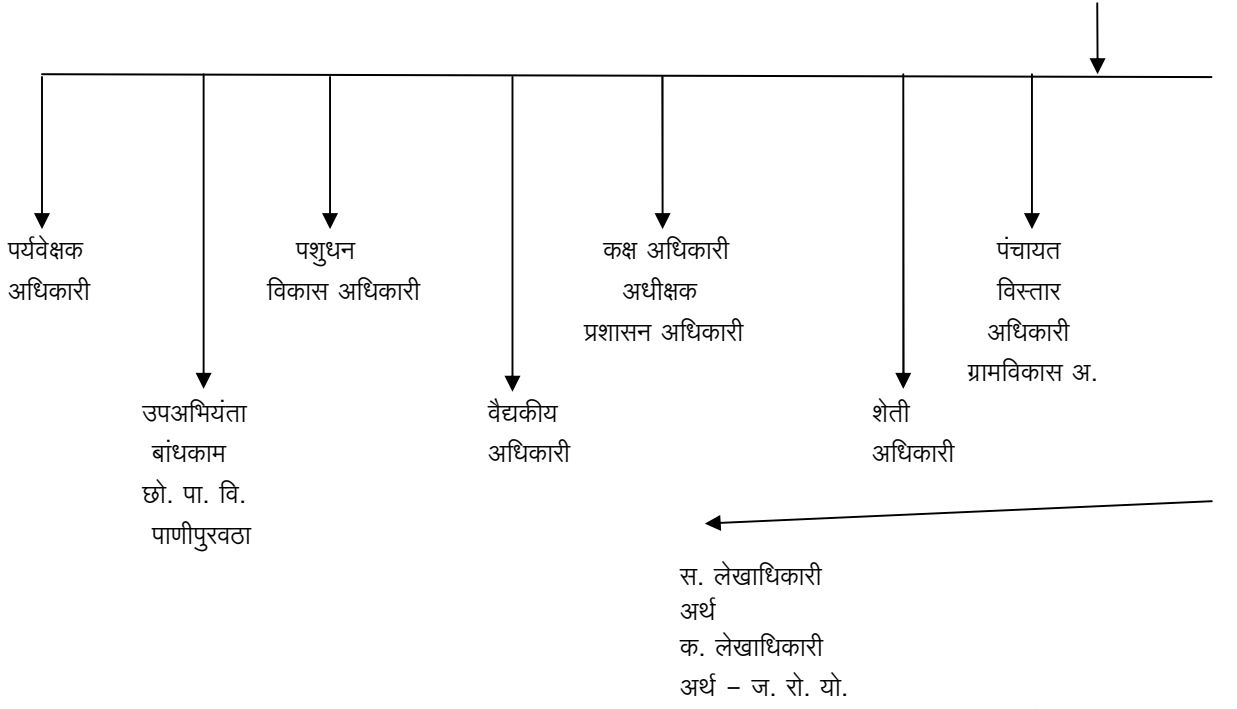
प्रत्येक जिल्हा परिषदेला निगमाचा दर्जा असून तिला स्वतःची संपत्ती ठेवणे, खर्च करणे, करार करणे, हे अधिकार असतात. जिल्हा परिषदेला कायदेशीर अस्तित्व असल्यामुळे तिच्यावर किंवा ती इतरांवर दावा करू शकते. महाराष्ट्रापुरता विचार करता 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम-१९६१'च्या आधारावर जिल्हा परिषदेचे कामकाज चालते कलम-६ नुसार प्रत्येक जिल्ह्यासाठी जिल्हा परिषद असेल. महाराष्ट्राचे १ मे १९६२ पासून जिल्हा परिषदेची स्थापना करण्यात आली.

तक्ता क्र. (क).३

जिल्हा परिषद (ग्रामीण विकास यंत्रणा)

ग्रामीण मतदारांनी निवडलेले ६० ते ७५ सभासद + जिल्ह्यातील पंचायत समित्यांचे सभासद

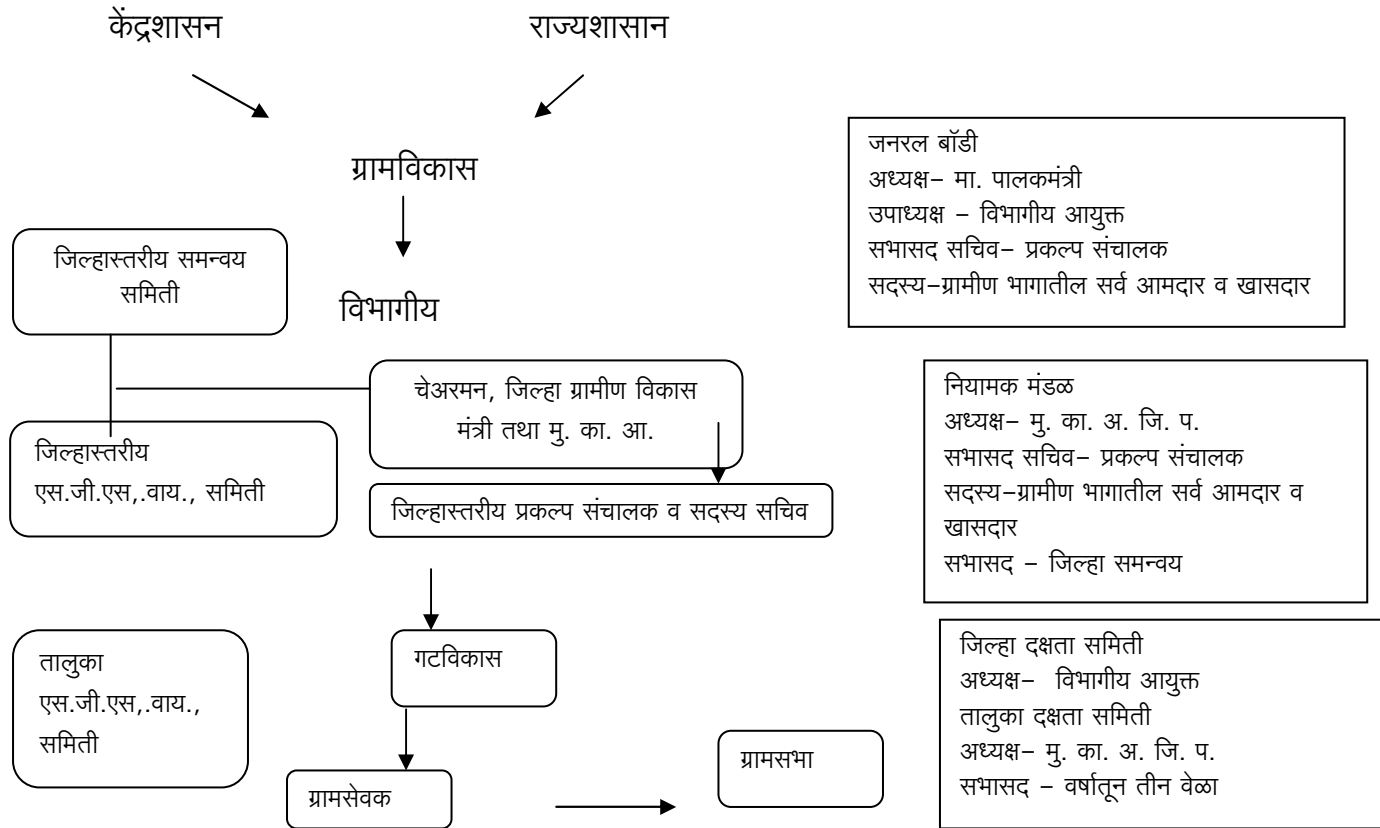

(संदर्भ - पाऊल ग्राम विकासाचे, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, लातूर. पा. क्र. १३९)^{१५७}

तक्ता क्र (क).४

जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेची रचना^{५२}

(संदर्भ : पंचायतराज कार्य - कायदा - योजना, मनोज आवळे, अनुबंध प्रकाशन, पुणे.

२००० पृ. १०७)^{१५८}

(क) ३.२. पंचायत समिती :

जिल्हा परिषद आणि ग्रामपंचायत यांच्यातील मध्यस्थ व दुवा म्हणून पंचायत समितीची भूमिका असते. प्रत्येक ग्रामीण तालुका स्तरावर विकास गटाची स्थापना केली जाते. पंचायत समिती या विकास गटावर कार्यरत असते. प्रामुख्याने ग्राम स्तरावरील ग्रामपंचायत आणि जिल्हा स्तरावरील जिल्हा परिषद यांच्यात समन्वय साधण्याची जबाबदारी पंचायत समितीवर असते. जिल्हा परिषदेच्या कामकाजात मदतनीस म्हणूनही पंचायत समितीला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

भारतातील जवळपास सर्वच राज्यात पंचायत समितीच्या स्वरूपात बहुतांशी साम्य आढळते. मात्र पंचायत समितीस वेगवेगळ्या नावांनी संबोधले जाते. उत्तर प्रदेशात क्षेत्र समिती, मध्य प्रदेशामध्ये जनपद पंचायत, आंध्रप्रदेश व कर्नाटकमध्ये मंडल पंचायत, गुजरातमध्ये तालुका परिषद, केरळमध्ये ब्लॉक पंचायत, तमिळनाडूत पंचायत युनियन कौन्सिल, आसाममध्ये आंचलिक पंचायत, तर अरुणाचल प्रदेशामध्ये अंचल समिती म्हणून संबोधले जाते. संख्यात्मक दृष्टीने विचार करता संपूर्ण भारतात विकास गटावर कार्य करणाऱ्या ६०९७ पंचायत समित्या अस्तित्वात आहेत, तर महाराष्ट्रात ३५७ तालुके आहेत. परंतु, ३५१ तालुक्यातच पंचायत समित्या कार्यरत आहेत. त्याचे कारण नागपूर, ठाणे, पुणे आणि उल्हासनगर हे चार तालुके पूर्णतः शहरी असल्यामुळे तेथे पंचायत समित्या स्थापन केलेल्या नाहीत.

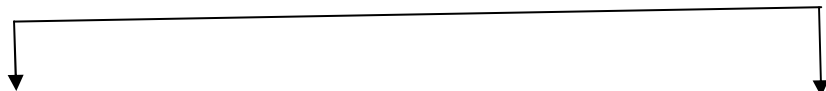
पंचायत समिती ही जिल्हा परिषदेच्या नियंत्रणाखाली कार्यरत असते. प्रत्येक राज्यातील अधिनियमांच्या आधारे कामकाज चालते. महाराष्ट्रात 'महाराष्ट्र जिल्हा व पंचायत समिती अधिनियम - १९६१' च्या आधारे पंचायत समितीचे कामकाज निर्धारित केले आहे. अधिनियमातील कलम ५६ अन्वये प्रत्येक विकास गटासाठी पंचायत समितीची स्थापन केली जाते.

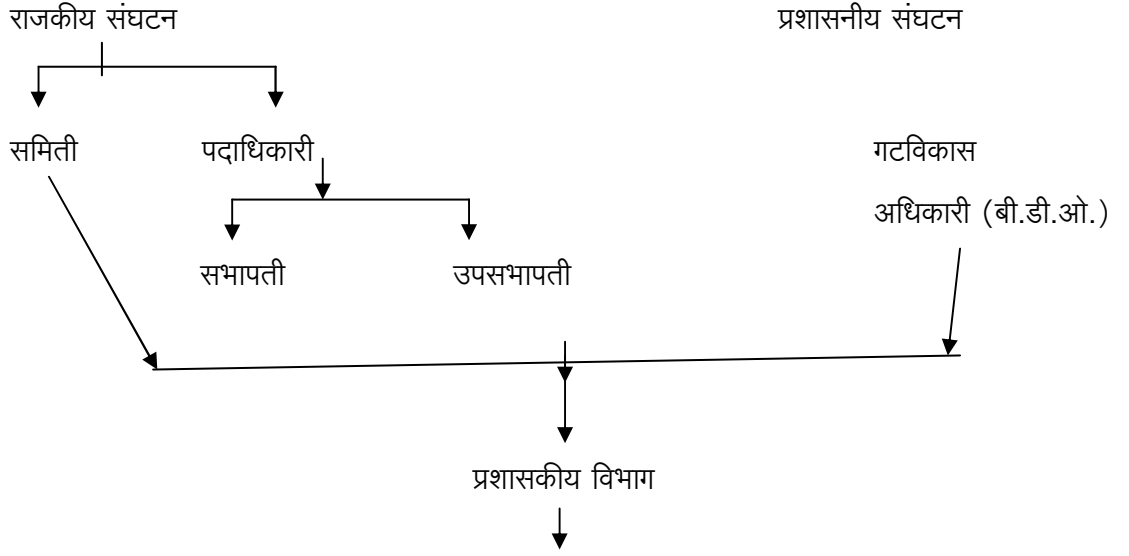
तक्ता क्र. (क) ५

पंचायत समिती

उपसभापती

१) कृषी	-	कृषी अधिकारी वर्ग २
२) पशुसंवर्धन	-	पशुसंवर्धन अधिकारी वर्ग २
३) आरोग्य	-	वैद्यकीय अधिकारी वर्ग २
४) इमारत व दळणवळण	-	उपअभियंता अधिकारी वर्ग २
५) छोटे पाटबंधारे	-	उपअभियंता अधिकारी वर्ग २
६) कूपनलिका व हातपंप	-	यांत्रिक
७) शिक्षण	-	गटशिक्षण अधिकारी वर्ग २
८) एकात्मिक बालविकास	-	प्रकल्प अधिकारी वर्ग २
९) महिला व बालकल्याण	-	बी.डी.ओ. वर्ग १
१०) समाजकल्याण	-	विस्तार अधिकारी वर्ग २
११) ग्रामपंचायत	-	विस्तार अधिकारी वर्ग २
१२) एकात्मिक ग्रामविकास	-	बी.डी.ओ. वर्ग १
१३) आदिवासी विकास	-	प्रकल्प अधिकारी वर्ग १
१४) प्रशासन व लेखा	-	बी.डी.ओ. वर्ग १

(संदर्भ : शिरसाठ शाम (डॉ) प्रा. भगवानसिंह बैनाडे, पंचायतीराज आणि नागरी प्रशासन विद्याबुक्स पब्लिशर्स औरंगाबाद. पृ. ९८) ^{१५९}

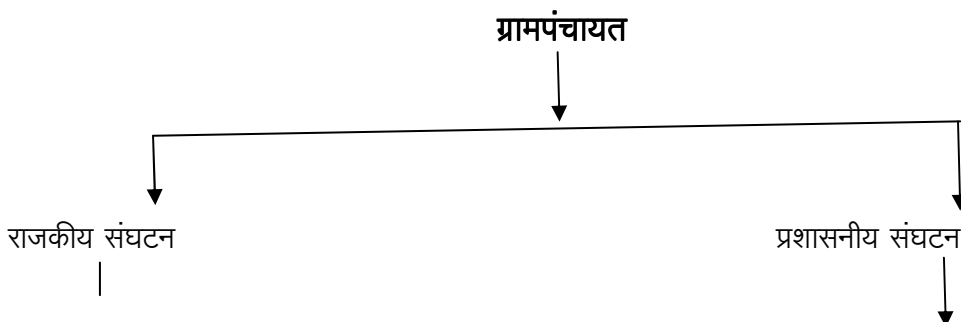
(क) ३.३. ग्रामपंचायत :

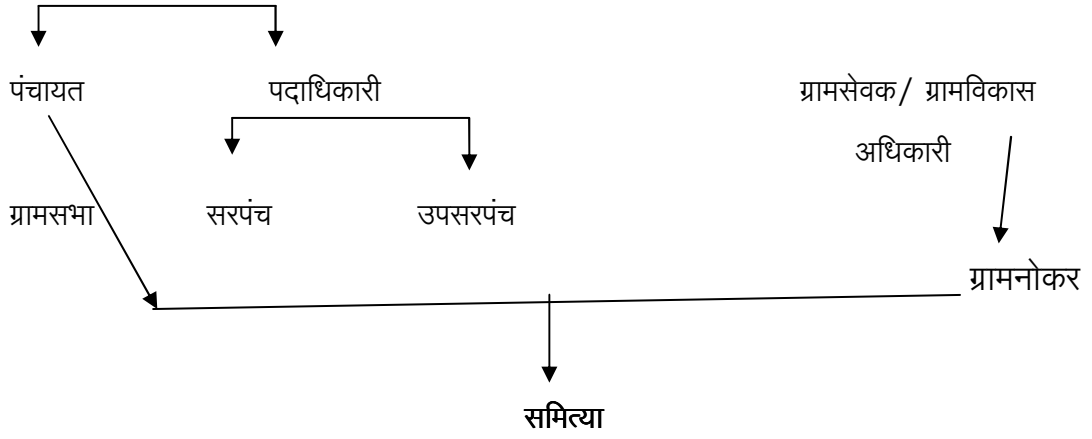
‘खरा भारत पाहायचा असेल, तर खेड्यांकडे चला’ हा महात्मा गांधीचा मंत्र आजही तितकाच लागू आहे. कारण आजही भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास ७४ % लोक ग्रामीण भागात राहतात. म्हणूनच विकास नियोजनाच्या दृष्टीने जरी जिल्हा हा पायाभूत घटक असला, तरी विकास उद्दिष्टांच्या दृष्टीने खेडे भारतीय प्रशासनाचा आत्मा आहे. साहजिकच बलवंतराय मेहता समितीपासून सर्वच अभ्यास गटांनी ग्रामपंचायतीच्या सक्षम प्रारूपाचीच आवश्यकता स्पष्ट केली आहे.

भारतीय राज्यघटनेतल कलम ४० मध्ये ग्रामपंचायतीचे सुसूत्र व्यवस्थापन करणे राज्याचे कर्तव्य असेल असे म्हटले आहे. ही तरतूद मार्गदर्शक तत्वांमध्ये असल्याने तिची अंमलबजावणी करणे राज्यांच्या इच्छेवर अवलंबून होते. मात्र ७३व्या घटनादुरुस्तीनंतर सक्षम नवीन पंचायत प्रारूप स्थापित करणे बंधनकारक झाले आणि ग्रामपंचायतीच्या विकासात नवीन पर्वाची सुरुवात झाली. भारतभरात ग्रामपंचायती, गावसभा, गावपंचायत, नगरपंचायत, शहर पंचायत, पंचायत, ‘पालीसंभा’ अशा विविध नावांनी संबोधले जाते; परंतु त्यांच्या स्थापनेमागील मूळ उद्देश रचना, कार्येही बहुतांशी एकसारखीच आहेत.

ग्रामपंचायत हा भारतीय ग्रामीण स्थानिक स्वशासनातील अंतिम घटक आहे. महाराष्ट्र ग्रामपंचायतीचे कामकाज ‘मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम-१९५८’ कलम-५ च्या आधारे चालते. अधिनियमाची अंमलबजावणी २ ऑक्टोबर १९५८ पासून सुरु झाली. अधिनियमातील कलम-५ अन्वये प्रत्येक खेडे किंवा खेड्यांच्या समूहासाठी ग्रामपंचायत स्थापन केली जाते. भारतात २,६५,००० इतक्या, तर महाराष्ट्रात २७,९०९ इतक्या ग्रामपंचायती कार्यरत आहेत. जिल्हा परिषद आणि पंचायत समितीच्या मार्गदर्शन व नियंत्रणाखाली ग्रामपंचायतीचे विकासविषयक कामकाज चालत असते.

तक्ता क्र. (क) ६ (५४)

- १) शिक्षण समिती
- २) आरोग्य समिती
- ३) बांधकाम समिती
- ४) दिवाबत्ती समिती
- ५) फेरफार आकारणी
- ६) बाजार समिती
- ७) पाणीपुरवठा समिती
- ८) ग्रामसंरक्षण समिती
- ९) कृषी समिती
- १०) पशुसंवर्धन समिती
- ११) छोटे पाटबंधारे समिती
- १२) महिला बालकल्याण समिती
- १३) समाजकल्याण समिती
- १४) भूजल सर्वेक्षण समिती
- १५) जवाहर रोजगार समिती
- १६) ग्रामशिक्षण समिती

(संदर्भ : शिरसाठ शाम (डॉ), प्रा भगवान सिंग बैनाडे, पंचायतीराज आणि नागरी प्रशासन, विद्याबुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, पृ. क्र. ११४)^{१६०}

(क) ४. ग्रामीण विकास योजनांचा आढावा

(क) ४.१. भारतीय संविधान आणि कल्याणकारी राज्यव्यवस्था :

२६ जानेवारी १९५० रोजी भारतीय राज्यघटना अमलात आली. भारतीय संविधानाने कल्याणकारी राज्यपद्धतीचा स्वीकार केला असल्याचे दिसून येते. कल्याणकारी राज्यात नागरिकांच्या जास्तीत जास्त कल्याणाची, हितसंरक्षणाची जबाबदारी सरकारची असते. "कोणत्याही राजकीय पक्षाचे सरकार सत्तेवर आले तरी त्या सरकारने सत्तेवर आल्यावर कोणती कामे केली पाहिजेत, याचे मार्गदर्शन राज्यघटनेच्या चौथ्या भागात केले आहे."^{१६१} त्यालाच राज्याच्या धोरणाची तत्त्वे म्हणून ओळखले जाते. "भारतीय राज्यघटनेच्या उद्देशपत्रिकेत आणि राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्त्वामध्ये (Directive principles of state policy) राज्यकर्त्यांनी लोककल्याण संवर्धनपर कोणती धोरणे आखली पाहिजेत व कार्यक्रम हाती घेतले पाहिजेत, याचे सविस्तर विवेचन केले आहे."^{१६२} भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य घडवण्याचा व त्याच्या सर्व नागरिकांस सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय, विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य दर्जा व संधीची समानता निश्चितपणे प्राप्त करून देण्याचे आणि राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करणारी बंधुता निर्माण करण्याचे एक प्रकारे वचनच भारतीय नागरिकांना देण्यात आले आहे."^{१६३} आणि या वचनपूर्तीची जबाबदारी भारतीय राज्यकर्त्यांवर टाकली आहे. संविधानाची उद्देशपत्रिका म्हणजे भारतीय संविधानाचा सारांश किंवा गाभा मानला जातो. भारतीय संविधानामध्ये कल्याणकारी राज्याच्या निर्मितीसाठी राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्त्वामध्ये पुढील तरतुदी केल्या असल्याचे दिसून येते. 'राज्यघटनेच्या ३८व्या कलमात राज्याने लोककल्याण संवर्धनपर समाजव्यवस्था प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नशील राहावे असे म्हटले आहे,'^{१६४} तर 'राज्यघटनेच्या ३९व्या कलमात स्त्री व पुरुषांना उपजीविकेचे पर्याप्त साधन मिळण्याचा अधिकार असावा, सर्वसामान्य जनतेच्या हितांना उपकारक ठरेल अशा रीतीने भौतिक साधनसंपत्तीचे वाटप व्हावे, आर्थिक यंत्रणा राबवताना जनसामान्यांना अपायकारक असा धनसंचय होऊ नये, स्त्री व पुरुष कामगार व बालक यांचा दुरुपयोग करू नये, बालक व युवक यांचे शोषण थांबवून त्यांना आपला विकास साधण्यासाठी संधी व सुविधा दिल्या जाव्यात, त्यासाठी योग्य वातावरण निर्माण करावे, तसेच मोफत

विधीविषयक साह्य गरिबांना मिळण्याची व्यवस्था करण्यात यावी, असे म्हटले आहे.^{१६५} राज्यघटनेच्या ४०व्या कलमानुसार राज्य हे ग्रामपंचायतीची सुसूत्र व्यवस्था लावण्यासाठी कार्यप्रवण होईल व पुरेशी शक्ती व प्राधिकार बहाल करील.^{१६६} कलम ४१ नुसार राज्य हे कामाचा शिक्षणाचा आणि बेकारी, वार्धक्य, आजार व अपंगत्व अशा व्यक्तींना साह्य करण्यासाठी परिणामकारक तरतूद करील.^{१६७} "कलम ४२ नुसार राज्य हे कामाबाबत न्याय व मानवोचित परिस्थिती उपलब्ध करण्यासाठी प्रसूती साहाय्यासाठी तरतूद करील, कलम ४३ प्रमाणे आवश्यक ते कायदे करून किंवा आर्थिक व्यवस्था सुसूत्र करून शेतकी, औद्योगिक व इतर मजुरांना काम, वेतन योग्य जीवनमान उपलब्ध करून देण्यासाठी राज्य शाश्वतीने प्रयत्नशील राहिल आणि विशेषतः राज्य ग्रामीण क्षेत्रामध्ये वैयक्तिक किंवा सहकारी तत्त्वांवर कुटीर उद्योगांचे संवर्धन करण्यासाठी प्रयत्नशील व उद्योगधंद्यांच्या व्यवस्थापनात कामगारांच्या सहभाग वाढवण्यास प्रयत्नशील राहिल.^{१६८} "कलम ४५ नुसार राज्य हे बालकांना वयाच्या १४ वर्षापर्यंत मोफत व सक्तीचे शिक्षण देण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल.^{१६९} "कलम ४६ नुसार राज्य दुर्बल घटक, अनुसूचित जाती-जमाती यांचे विशेष काळजीपूर्वक शैक्षणिक आर्थिक हितसंवर्धन करील आणि सामाजिक अन्याय व सव प्रकाराचे शोषण यापासून त्यांचे संरक्षण करील.^{१७०} "कलम ४७ नुसार राज्य हे जनतेचे पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे आणि अमलीपदार्थ व मादक पेये यावर बंदी आणण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल.^{१७१} "कलम ४८ नुसार राज्य हे कृषी व पशुसंवर्धन यांची सुसूत्र व्यवस्था लावणे आणि जुंपणीची व दुभती गुरे यांच्या कत्तलीस मनाई करेल व पर्यावरणाचे संरक्षण, वन्यजीवन संवर्धन करणे आणि अरण्याचे रक्षण करण्यासाठी प्रयत्नशील राहिल.^{१७२}

(क) ४.२. भारतीय संविधान आणि ग्रामीण विकास योजना :

भारतीय राज्यघटनेतील राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या तरतुदीवरून असे दिसते की, घटनाकारांनी कल्याणकारी राज्यव्यवस्था स्वीकारली आहे. परंतु, ही अनिवार्यता नाही. असे जरी असले तरी, शासन सत्तेवरील शासकांनी आपली धोरणे, योजना व कार्यक्रम तयार करताना राज्यनीतीच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार ती तयार करावीत, असे अपेक्षित आहे. त्यामुळे सत्ताधाऱ्यांची इच्छा असो किंवा नसो, एकदा अधिकारपदाशी शपथ घेतल्यास घटनात्मक

तरतुदींना अनुसरून त्यांना देशातील सामान्य नागरिक, महिला, मुले, अनु. जाती, अनु. जमाती, भटक्या जाती, जमाती इतर मागासवर्ग, अंध, अपंग, निराधार, निराश्रित, आपदग्रस्त आणि सर्वांत बहुसंख्येने असलेला ग्रामीण समाज यांच्या कल्याणाच्या योजना आणि कार्यक्रम बनवावे लागतात. अमलात आणावे लागतात. त्याशिवाय ते लोकप्रिय होऊ शकत नाहीत किंवा लोकशाही मार्गने सत्ता प्राप्त करू शकत नाहीत. त्याशिवाय कल्याणकारी राज्य (Welfare state) निर्माण होणार नाही. या धोरणाशी सुसंगत अशाच ग्रामीण विकास योजना तयार केलेल्या दिसतात. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर 'केंद्र आणि राज्य सरकारद्वारे ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी, येथील दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी आणि पायाभूत सुविधांच्या उभारणीसाठी अनेक योजना संचालित केल्या आहेत.'^{१७३} केंद्र सरकार दरवर्षी गरिबी निर्मूलनासाठी चालवलेल्या योजनांवर जवळपास ४२,००० कोटी रुपये खर्च करते. एवढीच रक्कम बाकीच्या इतर कल्याणकारी विकास योजनांवर खर्च केली जाते. याशिवाय घटक राज्यांचा खर्च वेगळा आहे. परंतु, वास्तव चित्र हे आहे की, या योजनांवर खर्च होणारी धनराशी अधिकांश प्रमाणात भ्रष्टाचार आणि अकार्यक्षमता यामुळे निष्फळ ठरत आहे.'^{१७४} "१९९१ च्या जनगणनेनुसार भारतात ६,२७,४३४ गावे आहेत. या गावाची लोकसंख्या ६२ कोटी ८७ लाख आहे.'^{१७५} तर २००१ च्या जनगणनेनुसार भारतात ६,३८,३६५ गावे आहेत. या सर्व गावांसाठी फक्त २,२७,३५९ ग्रामपंचायती आहेत. सरासरी २.८ म्हणजेच ३ गावांसाठी एक ग्रामपंचायत आहे. भारतात ओरिसा राज्यात सर्वांत जास्त म्हणजे ९.७ गावांसाठी एक ग्रामपंचायत आहे, तर साधारण सरासरी केरळ, आंध्र, तमिळनाडू, महाराष्ट्र, गुजरात, पंजाब, हरियाणा, उत्तर प्रदेश, मध्यप्रदेश, प. बंगाल या राज्यांत १ ते २ गावांसाठी ग्रामपंचायत आहे.^{१७६}

"महाराष्ट्रात २००१ च्या जनगणनेनुसार ४३,०२५ गावांसाठी २७,६१९ ग्रामपंचायती आहेत.'^{१७७} "भारत सरकारच्या पंचायतराज मंत्रालयाच्या एप्रिल २००५ च्या आकडेवारीनुसार भारतात २,३४,६७६ ग्रामपंचायती आहेत.

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रात ४३,६६३ गावांसाठी २७,९०६ ग्रामपंचायती आहेत.^{१७८}

महाराष्ट्रातील ३५ जिल्ह्यांपैकी ३३ जिल्ह्यांत ग्रामपंचायती आहेत, त्यापैकी १४०५ ग्रामपंचायती पुणे जिल्ह्यात आहे. या ग्रामपंचायती १८८८ गावांसाठी आहेत,^{७३} तर सातारा जिल्ह्यात १७८१ गावासाठी १५०३ ग्रामपंचायती आहेत.^{१७९}

भारतातील ग्रामीण लोकसंख्येचे जनगणनानिहाय प्रमाण (१९०१ - २०१५)^{१८०}

तक्ता क्र. ४.५

अ. क्र.	वर्ष	ग्रामीण लोकसंख्या (कोटीमध्ये)	ग्रामीण लोकसंख्येचे शेकडा प्रमाण
१.	१९०१	२१.३	८९.२
२.	१९११	२२.६	८९.७
३.	१९२१	२२.३	८८.८
४.	१९३१	२४.६	८८.०
५.	१९४१	२७.५	८६.१
६.	१९५१	२९.९	८२.७
७.	१९६१	३६.०	८२
८.	१९७१	४३.९	८०.१
९.	१९८१	५२.४	७६.७
१०.	१९९१	६२.९	७४.३
११.	२००१	७४.२	७२.२
१२.	२०११	८३.३	६८.८
१३.	२०२१	९०.१	६७.२
१४.	२०२५	९०.२	६५.०

(संदर्भ : कुरुक्षेत्र, ऑक्टोबर २००७ पान क्र. ३५. www.indiacensus2011)^{१८१}

भारतीय स्वातंत्र्याच्या ५६ वर्षांनंतर २००३-०४ च्या आकडेवारीनुसार मोठ्या संख्येने लोक आरोग्य, अन्नसुरक्षा, शिक्षण, निवास आणि वीज या अत्यावश्यक गरजांपासून वंचित आहेत. भारतात २० कोटी ग्रामीण जनतेला स्वच्छ पिण्याचे पाणी मिळत नाही. ८०,००० पेक्षा जास्त गावांत आणखीही वीज पोहचली नाही. ७५ % गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्य सुविधा नाहीत, २५ % लोकांना घरे नाहीत. २.७० लाख गावांना रस्ते नाहीत आणि २६ कोटी दारिद्र्यरेषेखाली राहणाऱ्या लोकांना दररोज दोन वेळचे पोटभर जेवण मिळत नाही. गरिबी दूर करण्यासंबंधीच्या विविध पाहण्या आणि अहवालावरून हे सत्य पुढे आले आहे.^{१८२} "आजची भारतातील बहुतांश गावांची आर्थिक परिस्थिती ही आहे की, उपजीविकेची साधने आणि राहण्यायोग्य घरे उपलब्ध करून देण्यास असमर्थ ठरली आहे. शेतकऱ्यांना उत्पादनखर्चावर आधारित शेतीमालाला भाव मिळत नाही. त्यामुळे ते आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होत आहेत. खेड्यातील नवयुवकांचे शहराकडे रोजगारासाठी लोंढे येत आहेत. ते शहरातील गलिच्छ वस्त्यांचा आधार घेत आहेत. त्यातून पुढे अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. ग्रामीण विकासाच्या तमाम योजनांचा लाभ उच्च मध्यम वर्ग, मोठे शेतकरी, गुत्तेदार, पुढारी आणि त्यांचे कार्यकर्ते, भ्रष्ट अधिकारी व कर्मचारी यांनाच मिळाल्याचे दिसून येते. परिणामतः बहुतांश गावांमध्ये मागासलेपणा, दारिद्र्य, शोषण, निराशा व हताश मनोवृत्ती सामान्य लोकांच्या पदरी पडलेली दिसून येत आहे."^{१८३} म्हणून ग्रामीण विकासाचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

"ग्रामीण आणि गरीब लोकांसाठी शासनाने विकासविषयक आणि कल्याणकारी योजना मोठ्या प्रमाणात राबविल्या असल्या तरी ग्रामीण विकासाची स्थिती समाधानकारक दिसून येत नाही. त्यांची व्यवस्थित अंमलबजावणी झाली असली तर देशाच्या विकासात अभूतपूर्व क्रांती झाली असती."^{१८४} हे स्वतंत्र भारतात ग्रामीण विकासासाठी राबविण्यात आलेल्या कृषी व ग्रामीण विकासाच्या गरिबी निवारण कार्यक्रम व योजनांवर दृष्टिक्षेप टाकल्यास स्पष्ट होईल. कालौघात यातील काही योजना व कार्यक्रमांची उपयुक्तता संपल्यामुळे किंवा संबंधित कार्य पूर्ण झाल्यामुळे बंद झाले आहेत. त्या काहींमध्ये सुधारणा करून त्यांची नवीन स्वरूपात मांडणी केली आहे. सुरुवातीला स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून १९४८ ते २००५ पर्यंत राबविलेल्या योजनांची

यादी देऊन त्यापुढील भागात निवडक ग्रामीण विकास योजनाची सविस्तर माहिती देण्यात आली आहे.

(क) ४.३. स्वतंत्र भारतातील प्रमुख ग्रामीण विकास योजना व कार्यक्रम (१९४८-२००५)^{१८५}

१.	इटावा पायलट प्रकल्प	१९४८
२.	निलोखेरी प्रकल्प	१९४८
३.	भूदान आंदोलन-विनोबा भावे (वैयक्तिक)	१९५१
४.	ग्रामदान आंदोलन-विनोबा भावे (वैयक्तिक)	१९५२
५.	सामुदायिक विकास कार्यक्रम	१९५२-५३
६.	राष्ट्रीय विस्तार सेवा योजना	१९५३-५४
७.	संतुलित पोषाहार कार्यक्रम	१९५८-५९
८.	पंचायतीराज कार्यक्रम	१९६०-६१
९.	व्यापक जिल्हा कृषी कार्यक्रम	१९६०-६१
१०.	पर्वतीय क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९६०-६१
११.	आदिवासी क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९६१-६२
१२.	व्यापक कृषी क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९६४-६५
१३.	अधिक धान्य पिकवा मोहीम	१९६५-६६
१४.	व्यापक क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९६५-६६
१५.	अल्पभूधारक शेतकरी विकास अभिकरण	१९६९-७०
१६.	मध्यम (सिमात) शेतकरी व मजूर विकास अभिकरण	१९६९-७०
१७.	दुष्काळ प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९७१-७२
१८.	ग्रामीण निर्माण कार्यक्रम	१९७१-७२
१९.	बाल पोषाहार कार्यक्रम	१९७१-७२
२०.	ग्रामीण रोजगार योजना	१९७२-७३
२१.	व्यापक ग्रामीण रोजगार परियोजना	१९७२-७३
२२.	त्वरित ग्रामीण जलपूर्ती कार्यक्रम	१९७२-७३

(राष्ट्रीय पेयजल मशिन १९८६)

२३.	रोजगार हमी योजना	१९७२
२४.	मर्यादित क्षेत्रविकास कार्यक्रम	१९७२-७३
२५.	किमान गरजापूर्ती कार्यक्रम	१९७३-७४
२६.	कमाल क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९७४-७५
२७.	वीस सूत्री कार्यक्रम	१९७५-७६
२८.	समन्वित बालविकास सेवा	१९७५-७६
२९.	आवास कार्यक्रम	१९७६-७७
३०.	भोजन व निर्माण कार्यक्रम	१९७७-७८
३१.	अन्त्योदय योजना	१९७७-७८
३२.	वाळवंट विकास कार्यक्रम	१९७७-७८
३३.	ऑपरेशन वर्ग	१९७८-७९
३४.	व्यापक क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९७८-७९
३५.	जिल्हा उद्योग केंद्र	१९७८-७९
३६.	एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम	१९७८-७९
३७.	वेठबिगारी निर्मूलन कार्यक्रम	१९७८-७९
३८.	ग्रामीण युवकांसाठी स्वयंरोजगार कार्यक्रम (ट्रायसेम)	१९७८-७९
३९.	राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार योजना	१९८१-८१
४०.	संपूर्ण गाव विकास कार्यक्रम	१९८१-८१
४१.	ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालविकास योजना	१९८२-८३
४२.	ग्रामीण भूमिहीन श्रमिक रोजगार हमी कार्यक्रम	१९८६-८७
४३.	टेक्नॉलॉजी मिशन	१९८६-८७
४४.	सीमावर्ती क्षेत्र विकास कार्यक्रम	१९८६-८७
४५.	इंदिरा आवास योजना	१९८८-८९
४६.	जवाहर रोजगार योजना	१९८९-९०
४७.	राष्ट्रीय जीवनधारा परियोजना	१९९०-९१

४८.	पडीक जमीन विकास योजना	१९९२-९३
४९.	ग्रामीण कारागीर योजना	१९९२-९३
५०.	सुनिश्चित रोजगार योजना	१९९३-९४
५१.	प्रधानमंत्री रोजगार योजना	१९९३-९४
५२.	ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम	१९९३-९४
५३.	पाणी साठवण विकास कार्यक्रम	१९९३-९४
५४.	मतदारसंघ विकास कार्यक्रम	१९९३-९४
५५.	महिला समृद्धी योजना	१९९३-९४
५६.	इंदिरा आवास योजना	१९९५-९६
५७.	राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता कार्यक्रम	१९९५-९६
५८.	गांधी गट योजना	१९९५-९६
५९.	दशलक्ष विहीर योजना	१९९६-९७
६०.	ग्रामीण स्वरोजगार योजना	१९९६-९७
६१.	कस्तुरबा गांधी शिक्षण योजना	१९९७-९८
६२.	गंगा कल्याण योजना	१९९७-९८
६३.	बालिका समृद्धी योजना	१९९७-९८
६४.	राजेश्वरी महिला कल्याण योजना	१९९८-९९
६५.	ग्रामीण महिला विकास व अधिकार परियोजना/स्वशक्ती योजना	१९९८-९९
६६.	जवाहर ग्राम समृद्धी योजना/संशोधित जवाहर रोजगार योजना	१९९९-२०००
६७.	स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना	१९९९-२०००
६८.	प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना	२०००-२००१
६९.	जनश्री विमा योजना	२०००-२००१
७०.	प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना	२०००-२००१
७१.	अन्त्योदय अन्न योजना	२०००-२००१
७२.	अन्नपूर्णा योजना	२०००-२००१
७३.	महावीर ग्राम कल्याण योजना	२००१

७४.	संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना	२००२
७५.	स्वजलधारा कार्यक्रम	२००२-२००३
७६.	राष्ट्रीय रोजगार हमी योजना	२००५
७७.	भारत निर्माण योजना	२००५
७८.	राजीव गांधी निवारा योजना	२००५
७९.	निर्मल ग्राम पुरस्कार	२००५
८०.	राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान	२००५
८१.	मातृत्व अनुदान योजना व जननी सुरक्षा योजना	२००५

(क) ४.४. भारतातील निवडक ग्रामीण विकास योजना :

स्वातंत्र्योत्तर भारतदेखील खेड्यांमधूनच वास करीत होता. आजही भारतातील ७० % लोक हे ग्रामीण भागातच आहेत. सहाजिकच विकास प्रशासनाची सुरवात ग्रामीण भागातूनच करावी लागणार होती. दारिद्र्य व बेरोजगारी या परस्पर संबंधित समस्या मुख्यतः ग्रामीण भारताची डोकेदुखी होत्या. या प्रमुख दोन समस्यांच्या अवतीभवती आवास, पेयजल, आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता या आनुषंगिक समस्यांनी आकार घेतला होता. सहाजिकच भारताला विकास कार्याच्या योजना या मुख्यतः रोजगारकेंद्रित कराव्या लागणार होत्या. याशिवाय आवश्यकतेनुसार भारतातील विकासाचे कार्यक्रम व्यक्ती, समुदाय, प्रदेश, उद्देश अशा प्राधान्यक्रमाने नेहमीच बदलत गेले. स्वातंत्र्यानंतर भारतात आजतागायत शेकडो ग्रामविकास योजना तयार करण्यात आल्या. यापैकी काही महत्त्वाच्या योजना ग्रामीण विकासात मैलाच्या दगड ठरल्या. यापैकी काही योजना पुढीलप्रमाणे-

४.४.१. सामुदायिक विकास कार्यक्रम : Community Development Programme (CDP)

स्वातंत्र्यानंतर पहिल्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये भारतात सामुदायिक विकास कार्यक्रम (१९५२) हा बहुआयामी व बहुउद्देशीय कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. या कार्यक्रमाला राष्ट्रीय विस्तार सेवा कार्यक्रमाची (१९५३) जोड देण्यात आली होती. एकरूप प्रशासकीय व्यवस्थेच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासासाठीच्या संरचना निर्मिती या महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पाच्या माध्यमातून

करण्यात येणार होत्या. ग्रामीण बांधणीच्या या कार्यक्रमांमध्ये लोकांना सहभागी करून घेण्याचेही प्रयत्न व नियोजित वापर करीत असताना सामाजिक-आर्थिक विकासावर भर देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला होता.^{१८६} मात्र, प्रशासकीय व्यवस्थेचा असमन्वय आणि लोकांच्या निरुत्साहामुळे ह्या योजनेला अपेक्षित यश मिळाले नाही. मात्र ३९९ जिल्ह्यांमधून स्थापन करण्यात आलेले गट आणि त्या गटाचे गट विकास अधिकारी हे भावी प्रशासकीय व्यवस्थेचा कणा ठरले. स्थानिक पातळीवरील समन्वित विकासासाठी लोकांचे सहकार्य मिळवण्यात हा कार्यक्रम कमी पडला असला तरी लोकांचा पहिला कार्यक्रम ठरला. या कार्यक्रमांत अभिप्रेत असणाऱ्या लोकाभिमुखतेची जागा नोकरशाहीभिमुखतेने घेतली असली तरी कार्यक्रमाच्या यशस्वितेसाठी आवश्यक असणारी वित्तीय तजवीज, नोकरशाही पदसोपानाची अपरिहार्यता आणि योजनासाठी असावे लागणारे बंधन या योजनेच्या अपयशातून पं. नेहरूंनी अधोरेखित केले. यामुळेच नेहरूंनी या कार्यक्रमाला व्यक्ती, समुदाय आणि म्हणूनच राष्ट्र बांधणीचा कार्यक्रम मानले.^{१८७} सामाजिक शिक्षण, आवास रोजगार प्रशिक्षण, सहकार, पशुसंवर्धन, वनीकरण अशी सर्वांगीण, व्यापक कार्यक्षेत्र बाळगून या योजनेने भारतीय विकासाची भविष्यकालीन दिशा निश्चित केली.

समन्वित विकास व जनसहभागाच्या अवास्तव अपेक्षांच्या गृहीतकांवर आधारित सामूहिक विकास कार्यक्रम कागदोपत्री फार मोठ्या यशाची नोंद करू शकला नाही. यानंतरच्या काळात भारताने टप्प्याटप्प्याने विकासाकडे मार्गक्रमण सुरू केले. कृषिप्रधान भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये जमिनेचे वाटप कुळ, सरंजामदारी हे प्रश्न मार्गी लागलेले नव्हते. अशावेळी कुळ व जमीनधारणा, महसूल प्रशासनाचे मजबुतीकरण (SRA) आणि जमिनी नोंदीचे संगणकीकरण (ULK) (SRA & ULK 1988-89) आणि त्यानंतर जमिनीच्या नोंदीचे संगणकीकरण (CLR, १९८८-८९) असे कार्यक्रम हाती घेण्यात आले. अशा पद्धतीच्या संरचनात्मक अडथळ्यांना दूर करून आणि प्रशासकीय शिस्त आणून शासनाने उत्पादनवाढ व न्याय जमीन वितरणात आशादायी चित्र निर्माण केले. समाजवादी राज्याचे 'कसेल त्याची जमीन' हे तत्त्व लागू करून शासनाने दारिद्र्यनिर्मूलन व रोजगार निर्मितीचा एक मोठा प्रयत्न केला. भूदान-चळवळीनेही एका अर्थाने पूरकच भूमिका निभावली. जमीन सुधारणांच्या माध्यमातून दारिद्र्यनिर्मूलन कार्यक्रम ही सुरुवात होती. त्याला प्रासंगिक तंत्रज्ञान, पथायोग्य

सेवा आणि आवश्यक ते इनपुट मिळणे जरूरी होते.^{१८८} या काळात पंचायतराज व्यवस्था भारतात आकार घेत होती. ग्रामस्वराज्य साकार होत होते.

मात्र १९६० च्या दशकामध्ये भारताला मोठ्या प्रमाणावर अन्नधान्याचा तुटवडा जाणवू लागला. या समस्येवर मात करण्यासाठी भारतामध्ये 'इंटेसिव्ह ॲग्रिकल्चर डिस्ट्रीक्ट प्रोग्राम' सुरू करण्यात आला. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून स्थानिक साधनसंपत्तीचे प्रभावी व्यवस्थापन करून तांत्रिक सहकार्याने कृषी उत्पादन वाढवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न आणि गावांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठीचा हा कार्यक्रम पुढे दुसरा एक कार्यक्रम 'इंटेसिव्ह ॲग्रिकल्चर एरिया प्रोग्राम' (IAAP) या कार्यक्रमांमध्ये विलीन करण्यात आला.^{१८९}

याच काळात उच्च तंत्रज्ञान व उत्तम प्रतीच्या बियाण्यांमुळे भारतात हरितक्रांती झाली आणि १९७० पर्यंत भारत अन्नधान्याच्या हद्दीत स्वयंपूर्ण झाला. मात्र या हरितक्रांतीचा फायदा सर्वच लोकांना आणि प्रदेशांना सारख्याच प्रमाणात होऊ शकला नाही. यामुळे प्रादेशिक आणि आर्थिक विषमतेची दरी अधिकच रुंदावली. यामुळे भारतात प्रदेश आणि लक्ष्यगट केंद्रित योजनांची जन्म घेतला. लघू शेतकरी विकास योजना (SFDA), सीमान्त शेतकरी व शेतमजूर विकास योजना (SFALDA), वाळवंट विकास कार्यक्रम (DDP), अवर्षणप्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम (DPAP), आदिम व डोंगर भाग विकास योजना (THADP), एकात्मिक पडिक जमीन विकास कार्यक्रम (IWDP) आदी कार्यक्रम अमलात आणले गेले.^{१९०}

४.४.२. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम : Integrated Rural Development Programme (IRDP)

दारिद्र्य निर्मूलनाची चिंता भारतीय नियोजनाच्या सुरवातीपासूनच केंद्रस्थानी आहे. भारतातील पहिल्या तीन योजनांच्या (१९५१-६६) नियोजनात मुख्य भर हा निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न वाढवण्यावर होता. यामागे विचार हा होता की. 'झिरपत्या सिद्धान्ता'नुसार राष्ट्रीय उत्पन्नात वृद्धी झाल्यास त्याचा लाभ हा तळागाळातील लोकांपर्यंत होईल आणि अनायासे दारिद्र्यनिर्मूलन होईल.^{१९१} याचा परिणाम असा झाला की ग्रामीण दारिद्र्यावर हल्ला करणाऱ्या योजनांचा विचार तितका प्रभावी ठरला नाही. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये काही लाभार्थी केंद्रित कार्यक्रमांना सुरवात झाली. अशावेळी ग्रामीण मागासलेपण आणि दारिद्र्यचक्राचा

समग्रतेने विचार करणाऱ्या कार्यक्रमाची आवश्यकता वाटत होती. सहाय्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये १९७६ साली अर्थसंकल्पित भाषणामध्ये वित्तमंत्र्यांनी स्थानिक आवश्यकता, उपलब्ध साधनसंपत्ती आणि ग्रामीण क्षमतांचा विकास करणाऱ्या एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाची सुरुवात केली. सुरुवातीला हा कार्यक्रम २० जिल्ह्यांमध्ये हा १९७८ च्या पुनरावलोकनानंतर लघु शेतकरी विकास यंत्रणा (SFDA), समुदाय क्षेत्र विकास (CAD) आणि अवर्षणप्रवण क्षेत्र कार्यक्रम (DPAP) या तीन तत्कालित कार्यक्रमांचा दृष्टिकोन व पद्धती लक्षात घेता या सर्व कार्यक्रमांचे एकत्रीकरण करून एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाला गती देण्यात आली. १९७८-७९ साली या कार्यक्रमाची व्याप्ती वाढवून ती देशातील २३०० गटांपर्यंत पोचवण्यात आला व २ ऑक्टोबर १९८० पासून हा कार्यक्रम देशव्यापी करण्यात आला.^{१९२} पुढे या कार्यक्रमाला ग्रामीण तरुणांना स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण (TRYSEM) आणि ग्रामीण महिला व बालकांच्या विकास (DWCRA) कार्यक्रमांची जोड देण्यात आली.^{१९३}

धोरण आणि दृष्टिकोनाच्या पातळीवर समुदाय विकास कार्यक्रम आणि एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम यांच्यामध्ये मोठे साधर्म्य राहिले. समुदाय विकास कार्यक्रमातील घटक असणारा 'गट' एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या नियोजन आणि अंमलबजावणीसाठी कायम ठेवण्यात आला.^{१९४} जिल्हा पातळीवर या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीची जबाबदारी जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणेकडे सोपवण्यात आली.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या अंतर्गत १५ दशलक्ष कुटुंबांना लाभ मिळण्यासाठी १५०० कोटी रुपयांची तरतूद करण्यात आली होती. एका गटावर साधारणः ३५ लाखांचा खर्च अपेक्षित होता.^{१९५} या कार्यक्रमाने ग्रामीण दारिद्र्यनिर्मूलन आणि रोजगारनिर्मिती, तसेच स्थानिक पातळीवरील सत्तानिर्मितीत योगदान केले; मात्र ते समाधानकारक राहिले नाही. नियोजन आयोग, नाबार्डच्या अभ्यासगटांनी केलेल्या सर्वेक्षणात लाभाध्यांची निवड, बँकांची भूमिका, प्रशासकीय अनास्था या सर्वच बाबी टीकेस पात्र झाल्या. मुळात या योजनेच्या अंमलबजावणीची पद्धतीच अशी होती की, यामध्ये समतल आणि उभार स्वरूपाचा समन्वय हा सर्वात आवश्यक होता. कृषी, पशुसंवर्धन, जलसिंचन, वनीकरण, मत्स्योद्योग इत्यादी विभागाच्या विकास योजनांसोबत सांगड घालून कर्ज व अनुदान याच्या माध्यमातून विकास

साध्य करण्याचा तो प्रयत्न होता. हा अनुभव पुढे भविष्यातील योजनांच्या नियोजन व अंमलबजावणीत साहाय्यभूत ठरला.^{१९६}

समुदाय विकास कार्यक्रम आणि एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम या दोन योजनांनी भारतातील विकासाच्या मागण्यांमध्ये असणारी विविधता स्पष्ट केली. ग्रामीण विकासासाठी रोजगारनिर्मिती, जनसहभाग आणि प्रशासनिक समन्वयाची असणारी आवश्यकता अनेक अनुभवाद्वारे भारताला आली. यानंतरच्या काळात भारताने ग्रामीण विकास संकल्पनेच्या बदलत्या स्वरूपानुसार अनेक जुन्या योजनांना पुनर्रचित केले. नवीन योजना व प्रशासकीय यंत्रणाना सुरवात केली. या योजना अर्थातच समग्र विकासाचा दृष्टिकोन ठेवून राबवण्यात आल्या होत्या.

४.४.३. राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (National Rural Employment Guarantee Scheme (NREGS))

प्रत्येक भारतीयाला रोजगार उपलब्ध करून देण्याचा संविधानातील नीतिनिर्देशक तत्त्वांचा भाग या राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याच्या निमित्ताने प्रत्यक्षात अमलात आला आहे. ग्रामीण भागात अन्नसुरक्षा, अतिरिक्त मजुरी, रोजगार आणि ग्रामीण ढाचा पुरवण्याच्या उद्देशाने भारतात २५ सप्टेंबर २००१ रोजी संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना सुरु करण्यात आली होती, तसेच नोव्हेंबर २००४ मध्ये १५० मागास जिल्ह्यांमधून कामासाठी धान्याची राष्ट्रीय योजना सुरु करण्यात आली होती. इ.स. २००८ मध्ये राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना संपूर्ण देशात लागू करताना संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना आणि या मुख्य योजनेमध्ये विलीन करण्यात आलेला आहे.^{१९७} राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायद्याचा मूळ उद्देश ग्रामीण भागामध्ये असणाऱ्या अकुशल लोकांना एका वर्षात कमीत कमी १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करून देणे, शिवाय शाश्वत विकासासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन करणे, हादेखील आहे.^{१९८} नियोजन, देखरेख व अंमलबजावणीमध्ये पंचायत राज व्यवस्थेला महत्त्वाची भूमिका देऊन विकेंद्रीकरण व लोकशाही प्रक्रिया वृद्धिंगत करण्याचा विचारही या योजनेमध्ये आहे. या योजनेत महिलांना ३३ % सहभाग बंधनकारक आहे. या कार्यक्रमाच्या अंतर्गत २००६-०७ साली २.१० कोटी कुटुंबांना रोजगार पुरवण्यात आला होता, तर २००७-०८ मध्ये ३.३९

कोटी कुटुंबांना रोजगार पुरवला गेला आहे.^{१९९} इ.स. २००७-०८ च्या अर्थसंकल्पात या योजनेसाठी १२,००० कोटी रुपयांची तरतूद आहे.^{२००}

थोडक्यात, शासनाचा हा महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे. ज्यामधून शासनाने ग्रामीण सुरक्षितता विचारात घेतली आहे. ग्रामीण भागातील अकुशल लोकांना रोजगार मिळण्याची खात्री या कायद्याने मिळाली आहे.

४.४.४. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (Pradhanmantri Gram Sadak Yojna) :

“अनेक दशकांपासून ग्रामीण रस्ते हे बहुतांश राज्यांकडून दुर्लक्षित राहिले. २५ डिसेंबर २००० पासून पंतप्रधान ग्राम सडक योजनेच्या माध्यमातून यात बदल झाला आहे. उत्तम दर्जा व बारामाही रस्त्यांसाठी प्रथमच असा प्रयत्न झाला आहे. ज्याच्या माध्यमातून १.६७ लाख लोकवस्त्या रस्त्यांनी जोडल्या जातील. यात रस्त्यांची डागडुजी करण्यात येईल. यासाठी पंचायतींना जबाबदार धरले जाईल. विशेषज्ञांचे मत आहे की, ग्रामविकासातील हा उत्तम कार्यवाहीचा कार्यक्रम आहे.”^{२०१}

आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी बारामाही रस्ते आवश्यक आहेत. भारतातील दारिद्र्यनिर्मूलनात ग्रामीण संपर्क महत्वाची भूमिका निभावतो. या योजनेच्या माध्यमातून सपाट प्रदेशातील १००० पेक्षा अधिक वस्तीच्या तसेच ५०० हून अधिक आणि वाळवंटी-अदिवासी भागातील २५० पेक्षा अधिक लोकांच्या वस्त्या रस्त्यांनी जोडावयाच्या आहेत. ग्रामीण रस्त्यांचा विस्तार आणि रस्त्यांच्या नूतनीकरणामुळे कृषी उत्पादन, ग्रामीण रोजगाराच्या संधीतील वाढ, तसेच आरोग्य, शिक्षण आणि इतर लोकोपयोगी सेवा जनतेला सुलभतेने पोचवता येतील. ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनमानाचा दर्जा उंचावेल आणि ग्रामीण-शहरी ही दरी कमी होईल, अशी अपेक्षा यातून करण्यात येत आहे.^{२०२} रस्त्यांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाशी सुसंवाद व समन्वयी विकास या योजनेत आहे.

प्रंतप्रधान ग्राम सडक योजनेच्या माध्यमातून इ.स. २००४-०८ च्या दरम्यान ३४,२२३ वस्त्या जोडण्यात आल्या आहेत. १,१०,४५४ कि.मी. रस्त्यांचे काम पूर्णत्वास गेलेले आहे. त्यावर खर्च २५,१०६ कोटी रुपये खर्च करण्यात आलेले आहेत.^{२०३} थोडक्यात, सर्वांगीण

विकासाच्या 'भारत निर्माण' संकल्पनेचा एक भाग असणारा रस्ते बांधणी व ग्रामीण संपर्काचा विचार या योजनेच्या माध्यमातून मूर्त रूपात आणण्यात येत आहे.

४.४.५. इंदिरा आवास योजना (Indira Awas Yojna- IAY) :

ग्रामीण भागातील व्यक्तीला पर्याप्त सुरक्षितता व सन्मान देण्याच्या दृष्टीने १९८५-८६ पासून इंदिरा आवास योजना राबवली जाते. व्यापक भारत निर्माण योजनेचा ही योजना एक घटक भाग आहे. या योजनेअंतर्गत अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, माजी सैनिक, अपंग व इतर दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना घरकुल बांधण्यासाठी आणि दुरुस्तीसाठी केंद्र व राज्यातर्फे ७५ : २५ प्रमाणात वित्तीय साहाय्यता उपलब्ध करून दिली जाते, १ एप्रिल २००९ पासून ही वित्तीय मदत २५,००० हून ३५,००० आणि दुर्गम डोंगराळ भागात २७,५०० हून ३८५०० करण्यात आली आहे. या योजनेखाली घर तयार करण्याची पूर्ण जबाबदारी लाभार्थ्याची आहे. या घरामध्ये शौचालय आणि धूरविरहित चूल असणे आवश्यक आहे. कुटुंबातील स्त्री सदस्याच्या किंवा पती-पत्नीच्या संयुक्त नावावर घर दिले जाते. योजनेखालील लाभार्थ्यांची निवड ग्रामसभा करते.^{२०४}

या योजनेअंतर्गत आतापर्यंत १८९.५१ लाख घरे बांधण्यात आली आहेत आणि ३६,९००४१ कोटी रुपयांचा यावर खर्च झाला आहे.^{२०५}

४.४.६. राष्ट्रीय सामाजिक साहाय्यता कार्यक्रम (National Social Assistance Programme- NSAP)

भारतीय संविधानाच्या ४१व्या कलमामध्ये बेरोजगार, वृद्ध, आजारी, अपंग लोकांसाठी शासनाने आपल्या आर्थिक कुवतीनुसार साहाय्यता करावी असे निर्देश आहेत. या नीतिनिर्देशक तत्वांना समोर ठेवून १५ ऑगस्ट १९९५ रोजी शासनाने पूर्णतः केंद्र पुरस्कृत राष्ट्रीय सामाजिक साहाय्यता कार्यक्रमाला सुरुवात केली. सध्या या योजनेअंतर्गत इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धावस्था निर्वाह वेतन योजना (Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme- IGNOAPS) राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजना (National Family Benefit Scheme- NFBS) आणि अन्नपूर्णा (Annapurna) या योजना अंतर्भूत आहेत.^{२०६}

१९ नोव्हेंबर २००७ रोजी इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धावस्था निर्वाह वेतन योजनेला सुरवात करण्यात आली. ज्यामध्ये दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या ६५ वर्षावरील लोकांना २०० रु. प्रतिमहिना रक्कम शासनातर्फे दिली जाते. या योजनेअंतर्गत १६० लक्ष लोकांना अशा प्रकारची शासकीय मदत उपलब्ध करून दिली जाते. राष्ट्रीय कुटुंब लाभ योजनेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखाली राहणाऱ्या कुटुंबातील एकमेव मिळवती व्यक्ती मृत्यू पावल्यास अशा परिवाराला एकरकमी १०,००० रु. आकस्मित मृत्यू प्रकरणात व रु. ५००० स्वाभाविक मृत्यूसाठी केंद्रीय सहायता देण्याची तरतूद आहे, तर दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या कुटुंबातील १९ वर्षे वयापेक्षा अधिक वय असणाऱ्या गर्भवती महिलेला दोन अपत्यांपर्यंत शासनाकडून एकरकमी मदत दिली जाते.

याशिवाय निर्धन आणि निराधार वरिष्ठ नागरिकांना दर महिना १० किलो अन्न मोफत उपलब्ध करून देऊन त्यांना एकप्रकारे अन्नसुरक्षा उपलब्ध करून देण्यासाठी शासनाने १ एप्रिल २००० रोजी अन्नपूर्णा योजना सुरू केली.

आजघडीला राष्ट्रीय साहाय्यता अंतर्गत दरवर्षी ४,२०० कोटी रु. वित्तीय साहाय्यता उपलब्ध करून दिली जाते. ज्यामध्ये ३,८०० कोटी रु. वृद्धावस्था निर्वाह वेतनाचे आहेत.^{२०७} असक्षम लोकांप्रती असणारी जबाबदारी शासन या योजनांच्या माध्यमातून पाळत असते.

४.४.७. एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम (Integrated Watershed Management Programme - INMP) :

विकासामध्ये एक नैसर्गिक संसाधन म्हणून जमिनीचे महत्त्व मोठे आहे. सध्या एकात्मिक पडिक जमीन विकास कार्यक्रम (Integrated Wastelands Development Programme - IWDP), अवर्षण संभाव्य क्षेत्र कार्यक्रम (Drought Prone Areas Programme - DPAP) आणि वाळवंटी क्षेत्र विकास कार्यक्रम (Desert Development Programme - DDP) या तीन क्षेत्रीय कार्यक्रमांची पुनर्रचना व सुधारणा करून एक नवीन कार्यक्रम 'एकात्मिक पाणलोट व्यवस्थापन कार्यक्रम' तयार करण्यात आला आहे.^{२०८} या नवीन कार्यक्रमाचा उद्देश पडिक जमिनीची उत्पादकता वाढवणे, अवर्षण व वाळवंटीकरणाच्या दुष्परिणामांशी सामना करणे, पर्यावरणीय संतुलन कायम करणे आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती व्यवस्थापन सुदृढ करणे इत्यादी आहे. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी उच्च प्रतीच्या

तंत्रज्ञानाचा अवलंब होत असून, इतर अनेक मंत्रालय, खाती विभागाचे सहकार्य या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीत घेतले जात आहे. या पाणलोट विकास कार्यक्रमात जमीन व पाण्याच्या संरक्षण-संवर्धनाच्या कार्यक्रमाचा संबंध मजुरी, रोजगाराशी येत असल्याने हा कार्यक्रम नियमित उपजीविकेसाठीच्या राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेचशी समन्वित केला जाणार आहे. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी पंचायत राज आणि योजनेच्या जनजागृती, संघटनक्षमता, निर्मिती व कार्यवाहीसाठी स्वयंसेवी संघटनांचीही मदत घेतली जाते.^{२०९}

१९७३-७४ पासून चालत असलेल्या अवर्षण प्रवण क्षेत्र कार्यक्रमा (DPAP) अंतर्गत आजपर्यंत १६ राज्यांतील १९५ जिल्ह्यांतील ९७२ तालुक्यांना यांचा फायदा झाला आहे. १९७७-७८ सालच्या वाळवंटी क्षेत्र विकास कार्यक्रमांतर्गत ०७ राज्यातील ४० जिल्ह्यांतील २३५ गटांना विकसित करण्याचे प्रयत्न झाले आहेत. १९८९-९० पासून चालू असणाऱ्या एकात्मिक पडिक जमीन विकास कार्यक्रमदेखील प्रगतिपथावर आहे. या तीनही कार्यक्रमांतर्गत ४५,०६२ प्रकल्प कार्यान्वित झाले आहेत. यातून ३२२.९३ लाख हेक्टर जमीन यातून विकसित करण्यात आली आहे, तर यासाठी केंद्राकडून ७,७३८.६० कोटी रु. खर्च झालेला आहे.^{२१०}

४.४.८. भूमी सुधार कार्यक्रम (Land Reforms) :

ग्रामीण विकासाचा आणि जमीन सुधारणांचा असणारा जवळचा संबंध पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून सर्वमान्य आहे. यासाठी करावयाच्या प्रयत्नांचाच एक भाग म्हणून केंद्र सरकारतर्फे (१) भूमी अभिलेख्यांचे संगणकीकरण (Computerisation of Land Records - CLR) आणि (२) महसूल प्रशासनास सुदृढ करणे व भूमी अभिलेखांचे अद्ययावतीकरण करणे (Strengthening of Revenue Administration & Updating of Land Records - SRA & ULR) या दोन योजना राबवल्या जातात.

१९८८-८९ साली १००% केंद्र सरकारच्या वित्तीय सहकार्याने भूमी अभिलेख्यांचे संगणकीकरण ही योजना आठ जिल्ह्यांमध्ये प्रयोगिक स्तरावर राबवण्यात आली. या माध्यमातून भूमी अभिलेख्यांचा मुख्य डाटा संगणकीकृत करणे जेणेकरून विकास नियोजनात तसेच जनता किंवा प्रशासनाला या माहितीचा उपयोग व्हावा.^{१०५} आज संबंध देशातील ५८२

जिल्ह्यांतून या योजनेने गती घेतली आहे. सद्यःस्थितीत या योजनेसाठी ५८६ कोटी रु. वितरित झालेले असून या अंतर्गत ४४३४ तहसील, ३९२ जिल्हा भूअभिलेख माहिती केंद्र (District Land Records Data Centre) १०४५ उपकेंद्रे आणि १५ पर्यवेक्षण केंद्रे कार्यरत आहेत. केंद्र व राज्य सरकारच्या समसमान वित्तीय योगदानातून महसूल प्रशासनास सुदृढ करणे आणि भूमीसंबंधी माहिती अद्ययावत करणे (SRA & ULR) ही योजना १९८७-८८ साली बिहार व ओरिसा येथे प्रायोगिक पातळीवर व १९८९-९० सालापासून संपूर्ण देशभर विस्तारण्यात आली. या योजनेत आधुनिक सर्वे उपकरणे, जसे ग्लोबल पोजिशनिंग सिस्टम, ईडीएम, टोटल स्टेशन, थिओडॉलिटस वर्क स्टेश, एरिअल सर्वे, कार्यालयीन सामग्री असे झेरॉक्स मशिन, लॅमिनेशन मशिन व पायाभूत सुविधा उपलब्ध करणे ज्याद्वारे महसूल विभागातील कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता वाढवली जाईल. पटवाऱ्यासाठी कार्यालय व निवास, प्रशिक्षण संस्थांचे बांधकाम /दुरुस्ती / नवीकरण, प्रशिक्षणासाठी उपकरणे खरेदी इत्यादीसाठी वित्तीय साहाय्य पुरवले जाते.^{२११}

४.४.९. ग्रामीण पेयजल पुरवठा कार्यक्रम (Rural Drinking Water Supply Programms - RDWSP) :

१९७२-७३ सालीचा त्वरित ग्रामीण पाणीपुरवठा कार्यक्रम (Accelerated Rural Water Supply Programme- ARWSP) सद्य राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल मिशनतर्फे राबवला जातो. हा मिशन कार्यक्रम म्हणजे पूर्वीचा १९८६ साली अस्तित्वात आलेला 'राष्ट्रीय पेयजल मिशन' होय १९९१ साली हे नामकरण करण्यात आले. या कार्यक्रमाची तीन उद्दिष्टे होत. (१) सर्व गावांना सुरक्षित पेयजल पुरवणे, (२) सुरक्षित पेयजलाचे स्रोत कायम ठेवण्यासाठी त्याचे जतन करण्यासाठी स्थानिक समुदायांना साहाय्य करणे, (३) अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी पाणीपुरवठ्याचे विशेष लक्ष देणे. या उद्दिष्टपूर्तीसाठी केंद्र सरकार वित्तीय व तांत्रिक मदत पुरवते. १ एप्रिल २००५ पर्यंत राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल मिशनने ९६.१३ % ग्रामीण वस्त्यांना पाणी पुरवले होते. ३.५५ % अंशतः तरल ०.३२ % लोक या मिशनच्या लाभापासून वंचित राहिले. मागील चार वर्षांत ४.४० लाख समुदायांपर्यंत ही योजना गेली आहे.

आणि त्यावर १८,०३० कोटी रु. खर्च झालेला आहे. या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून शासन समुदाय व पर्यायाने पंचायतीचा सहभाग वाढवत आहे.^{२१२}

४.४.१०. केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम (Central Rural Sanitation Programme - CRSP) :

ग्रामीण स्वच्छता हा जरी राज्य सरकारांच्या अखत्यारीतील विषय असला तरी राज्यांच्या प्रयत्नांना सहकार्य करण्याच्या दृष्टीने १९८६ साली 'केंद्रीय ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम' लागू करण्यात आला. ज्याचा उद्देश ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांच्या जीवनमानात गुणात्मक बदल करणे आणि महिलांना सन्मान देणे हा आहे. १९९३ साली 'स्वच्छता' या संकल्पनेची व्याप्ती वाढवून तीत व्यक्तिगत स्वच्छतागृह, स्वच्छता, शुद्ध जल, केरकचरा, मलमूत्र व नालीतील पाण्याचे निःसारण इत्यादी बाबींचा समावेश करण्यात आला. या योजनेअंतर्गत दारिद्र्यरेषेखाली राहणाऱ्या लोकांना खास करून अनुसूचित जाती-जमाती व बंधमुक्त वेठबिगारांना सुलभ शौचालय बांधून दिले जाते. १ एप्रिल १९९९ ला हा कार्यक्रम सुधारित करण्यात आला आणि तो दारिद्र्य आधारित कार्यक्रम न राहता मागणी आधारित कार्यक्रम झाला आणि यासाठी माहिती, शिक्षण आणि संचार यावर भर देण्यात आला.^{२१३}

जास्तीत जास्त लोकांना या कार्यक्रमात सहभागी करून घेणे उद्देश झाल्याने याला आता 'संपूर्ण स्वच्छता अभियान' (Total Sanitation Campaign- TSC) या नावानेही ओळखले जाते. इ.स. २००५-०६ पर्यंत या कार्यक्रमाअंतर्गत घरगुती, शालेय, सार्वजनिक, बालवाडी- अंगणवाडी इत्यादी ठिकाणी १,४४,८१,८०७ शौचालये बांधण्यात आली होती. या कार्यक्रमाला अधिक गती येण्यासाठी 'निर्मल ग्राम पुरस्काराची' सुरुवात केली आहे.^{२१४}

४.४.११. स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (Swarnajayanti Gram Swarojgar Yojna - SGSY) :

स्वर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजनेचे उद्दिष्टे ग्रामीण गरिबांना सातत्याने मिळकत उपलब्ध करून देणे आहे. ग्रामीण गरिबांच्या क्षमतेचा वापर करून ग्रामीण भागात लहान लहान उद्योगधंदे मोठ्या प्रमाणावर स्थापन करणे हा कार्यक्रमाचा उद्देश आहे. या योजनेखाली मदत देण्यात येणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबाला तीन वर्षांच्या कालावधीत दारिद्र्यरेषेच्या वर आणण्याची

कल्पना आहे. १ एप्रिल १९९९ रोजी पासून सुरु करण्यात आलेल्या या कार्यक्रमाचे पूर्वीच्या स्वयंरोजगार व संलग्न कार्यक्रमांची (उदा. JRDP, TRYSEM, DWCRA, SLTRA, GKY आणि MWS) जागा घेतली आहे.

हा कार्यक्रम देशातील ग्रामीण क्षेत्रातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना लागू केला जातो. ह्या लक्ष्यगटातही विशेष सुरक्षा उपाय म्हणून ५०% लाभ अनुसूचित जाती आणि जमाती, ४०% महिला आणि ३% शारिरिकदृष्ट्या अपंगासाठी राखून ठेण्यात आले आहेत. स्वर्णजंयती ग्राम स्वरोजगार योजना केंद्र सरकार पुरस्कृत असून केंद्र व राज्य सरकारे खर्च ७५ : २५ या प्रमाणात वाटून घेतील. या कार्यक्रमांतर्गत देशभरात आज लक्षावधी गट उभे झाले असून करोडो महिला याच्या सदस्या आहेत. या योजनेवर शासनाने आजपर्यंत कित्येक अब्ज रुपये खर्च केलेले आहेत.

उपरोक्त सर्व योजना या भारतातील विकास प्रशासनात मैलाचा दगड ठरल्या. या योजनांच्या अनुषंगाने प्रशासकीय संरचना आकार घेत गेल्या.

समारोप

भारतातील ग्रामीण विकासाच्या योजनांचा अभ्यास केला असता एक गोष्ट लक्षात येते की, प्रत्येक विकसनशील राष्ट्राप्रमाणे विकासाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी प्रयत्नप्रमाद पद्धतीने प्रत्येक योजनेने आकार घेतला आहे. अनुभवाद्वारे शिकत विकास प्रशासनाचे वाटचाल असल्याने बहुतांश योजना या विलीन झालेल्या, सुधारित प्रशासनाची वाटचाल असल्याने बहुतांश योजना या विलिन झालेल्या, सुधारित, पुनर्रचित दिसतात. आणखी एक बाब लक्षात येते की, अनुदान देण्याऐवजी व्यक्ती अथवा व्यक्तीसमूहाला पतपुरवठा करून / स्वरोजगारी / स्वावलंबी करून दारिद्र्यनिर्मूलनावर कायमस्वरूपी तोडगा काढण्याचे प्रयत्न आधुनिक काळात वाढलेले दिसतात.

एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमांच्या नंतर ग्रामीण विकासाचा व्यापक कार्यक्रम किंवा अनेक विभागाच्या वेगवेगळ्या योजनांमध्ये समन्वय निर्माण करण्यावर भर देण्यात आला आहे. बहुतांश योजना म्हणूनच बहुउद्देशीय आहेत आणि ग्रामीण विकासाचा व्यापक विचार करणाऱ्या आहेत.

साधारणतः ७३व्या घटना दुरुस्तीनंतर पंचायतराज हे अधिक सक्रिय झाल्याने विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत पंचायती राजची भूमिका वाढताना दिसते. लोकांचा सहभाग वाढवून विकास झिरपत्या सिद्धान्ताने (Trickle Down Approach) करण्याऐवजी ऊर्ध्वगामी दिशा असणारा करण्यावर भर देण्यात आला आहे. कोणत्या तरी एका घटक यंत्रणेवर संपूर्ण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी सोपवण्यापेक्षा विविध व्यक्ती, संस्था, संघटनाना योजना अंमलबजावणीत समावेश देऊन योजनेत पारदर्शकता व विश्वासर्हता वाढवण्याचा प्रयत्न दिसतो.

संदर्भ

१. ग्रामीण विकास : समस्या व उपाय, प्रबोधन प्रकाशन, नागपूर, १९९०, पृ. २१.
२. डॉ. उमेश कुमार : विकासात्मक प्रशासन नोवेल्टी एन्ड कंपनी, पटना, पृ.२,३.
३. डॉ. उमेश कुमार : उपरोक्त पृ. ५,६.
४. कोरी माधुरी : 'ग्रामीण विकासाचे दृष्टिकोन' रिसर्च लिंक (जर्नल), मार्च २००८.
५. डॉ. अवस्थी ए.पी., विकास प्रशासन, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आग्रा २००७, पृ. १८८.
६. डॉ. पलार आर.एस. एवं डॉ. श्रीकांत शर्मा, समन्वित ग्रामीण विकास एवं प्रादेशिक नियोजन डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, २००७, पृ. प्राक्कथन.
७. डॉ. आवस्थी ए.पी. उपरोक्त पृ. १२८.
८. Ghadoliya M.K. Approach to the rural development, from Ekbal Khan p.no. 22.
९. World bank : Rural Development sector Policy paper, May 1975 P.no. 3.
१०. G. Parthsarathi & Concept theoretical & contradiction ref. Ekbal Khan p.no. 23.
११. Ancor Desmond : rural development problem and strategies, International lembar reviw, 1973, p.no. 108.
१२. भावे विनोबा : गाँव सुखी हम सुखी, सर्व सेवा संघ, वाराणसी १९६६, पृ. ९.
१३. डॉ. पंत डी. सी. : भारत मे ग्रामीण विकास, कॉलेज बुक डेपो, जयपूर, २००९, पृ. १२.
१४. डॉ. शर्मा सीमा, डॉ. रमा कवर, डॉ. नि. राठोड, 'भारतीय ग्रामीण स्थानीय प्रशासन, पंचशील प्रकाशन, जयपूर, २००८, पृ. ६९.
१५. उपरोक्त पृ. १७०.
१६. Hoshir Singh : Amnisistration of Rural development in india, sterling publication p. ltd. New Delhi, 1975 p.no. 6 Ref. from Dr. A.P. Awasthi, development Admn. p.no. 129
१७. डॉ. यादव आनंद : (लेख) ग्रामवेद, के. बी. रोहमारे, यशदा ग्रंथालय, पुणे, पृ. ७५.
१८. श्री. हजारे अण्णा : (लेख) ग्रामवेद, के. बी. रोहमारे, यशदा ग्रंथालय, पुणे, पृ. ८०.
१९. गांधी एम.के., 'हमारे गांव का पुनर्निर्माण', संपादक- भारतन कूमारप्पा, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, १९५३, पृ. ८८.
२०. गांधी एम. के. : 'हरिजन', अहमदाबाद, दि. २९/०८/१९३६.

२१. गांधी एम. के : उपरोक्त, पृ. ८८, ८९.
२२. डॉ. कटारिया सुरेंद्र : पंचायतीराज संस्थाएँ: अतीत वर्तमान और भविष्य, नॅशनल पब्लिकेशन, जयपूर, २००७, पृ. २८.
२३. डॉ. कटारिया सुरेंद्र : उपरोक्त पृ. २८.
२४. डॉ. कटारिया सुरेंद्र : उपरोक्त पृ. २८.
२५. डॉ. कटारिया सुरेंद्र : उपरोक्त पृ. २८.
२६. मिश्र आर. पी. ग्राम स्वराज्य – ग्रामीण विकास का आदर्श मॉडल, कुरुक्षेत्र, अक्टूबर १९९४, नई दिल्ली, पृ. १४.
२७. गांधी एम. के : हरिजन, ग्रामस्वराज्य का त्रिविध स्वरूप, पब्लिकेशन ब्यूरो : सूचना विभाग, लखनऊ, उत्तरप्रदेश १९४५ पृ. ३.
२८. गंगराडे के. डी. : गांधीजी के आदर्श और ग्रामीण विकास, राधा पब्लिकेशनश, दिल्ली २००६ पृ. ११.
२९. उपाध्याय विश्वमित्र : ग्रामपंचायतों को नवजीवन दे का समय, कुरुक्षेत्र, मार्च १९९३ पृ. ४.
३०. डॉ. खान इकबाल : पंचायतीराज एवं ग्रामीण विकास योजनाएँ, रितू पब्लिकेशन, जयपूर २००८ पृ. २५.
३१. यादव रामजी : भारत में ग्रामीण विकास, अर्जुन प. हाऊस, २००८, नवी दिल्ली, पृ. १९०.
३२. कमल के. एल : भद्रलोक चिंता गांधी का चिंतन, उद्धृत, डॉ. इकबाल खान उपरोक्त पृ. २५.
३३. गांधी एम. के. : हरिजन अहमदाबाद, दि. १९/३/१९३९, पृ. क्र. २.
३४. गांधी एम. के. : हरिजन अहमदाबाद, दि. ८/१२/१९२९, पृ. ६.
३५. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त, पृ. २६.
३६. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त, पृ. २६.
३७. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त पृ. २६.
३८. गंगराडे के. डी. : गांधीजी के आदर्श और ग्रामीण विकास, राधा पब्लिकेशनस दिल्ली

- २००६ पृ. ११.
३९. ढड़ढा सिद्धराज : विकास का गांधी मार्ग, कुरुक्षेत्र, १०/१९९४ दिल्ली पृ. १५.
४०. पाटील सतीश : सप्तसंग दै. सकाळ २६/१०/०८.
४१. त्रिपाठी रेणू : ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मूलन, ओमेगा पब्लिकेशन, दिल्ली २००८ पृ. ६१, ६२.
४२. डॉ. कटारिया सुरेंद्र : उपरोक्त पृ. २८, २९.
४३. डॉ. शर्मा सीमा, डॉ. रमा कवर, डॉ. नि. राठोड : उपरोक्त पृ. ६.
४४. डॉ. कटारिया सुरेंद्र : उपरोक्त पृ. २९.
४५. यादव रामजी भारत में ग्रामीण विकास, अर्जुन प. हाऊस, नवी दिल्ली, पृ. १९०.
४६. प्रा. बंग के. आर : भारतातील स्थानिक स्वशासन विशेष संदर्भ महा. राज्य, मंगेश प्रकाशन, नागपूर २००५ पृ. ५४.
४७. डॉ. त्रिपाठी रेणू : ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मुलन, ओमेगा पब्लिकेशनश दिल्ली २००८ पृ. ६८.
४८. डॉ. कटारिया सुरेंद्र वैद्य मुञ्जुन भारत में ग्रामीण विकास रणनीतियाँ एवं चुनौतियाँ, मालिक एण्ड कंपनी, जयपूर / दिल्ली २००८ पृ. १७१ ते १७५.
४९. त्रिपाठी रेणू : ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मुलन, उपरोक्त पृ. ७१-७४.
५०. डॉ. कटारिया सुरेंद्र पंचायतीराज संस्थाएँ उपरोक्त पृ. १७१ - १७९.
५१. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त पृ. ३०.
५२. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त पृ. ३०.
५३. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त पृ. ३०
५४. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त पृ. ३०.
५५. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त पृ. ३१.
५६. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त पृ. ३१.
५७. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त पृ. ३१.
५८. डॉ. खान इकबाल : उपरोक्त पृ. ३१.
५९. कुरुक्षेत्र : ऑक्टोबर २००७ पृ. ३४, ३५, ३८, ४०.

६०. कुरुक्षेत्र : ऑक्टोबर २००७, पृ. ३४, ३५, ३८, ४०.
६१. कुरुक्षेत्र : ऑक्टोबर २००७, पृ. ३८, ४०.
६२. डॉ. त्रिपाठी रेणू : ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मुलन, उपरोक्त पृ. १३२, १३३.
६३. www.maharashtra.gov.in http://www. maharashtra.gov.in
६४. www. maharashtra.gov.in http://www. maharashtra.gov.in
६५. www. maharashtra.gov.in http://www. maharashtra.gov.in
६६. www. maharashtra.gov.in http://www. maharashtra.gov.in
६७. आवळे मनोज, शेतकऱ्यांसाठी शासकीय अर्थसाहाय्याच्या विविध योजना, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, पुणे, २००९. पृ. ३६ ते ३८.
६८. लोकराज्य, जुलै २००६, पृ. ३६, ३७ व नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकासाच्या योजना, चौधरी लॉ पब्लिशर्स २००९ पुणे पृ. ५.
६९. उपरोक्त पृ. ३६, ३७ व पृ. ५, ६.
७०. यशदा – ग्रामविकासाची दिशा आणि पंचायत राज प्रशासन, पुणे २००५, पृ. ९४.
७१. पारदर्शी पंचायत राज प्रशासन, महाराष्ट्र शासन ग्रामीण विकास व जलसंधारण विभाग २००६ पृ. ४२ ते ४६ शासन निर्णय दि. २६. २. २००६.
७२. पाटील मनोज, नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकास योजना, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, २००९, पुणे, पृ. २९.
७३. उपरोक्त पृ. १०, ११.
७४. उपरोक्त पृ. ११, १२, १३.
७५. उपरोक्त पृ. १३.
७६. उपरोक्त पृ. १४.
७७. चंद्रकांत दळवी (उपसचिव), लोकराज्य, ऑगस्ट २००७, पृ. ३० ते ३३ व दै. सकाळ दि. ३०. ८. २००७.
७८. पाटील मनोज, उपरोक्त पृ. १६, १७ व चंद्रशेखर सांगोडे, लोकराज्य. मे २००६ पृ. ४१.
७९. पाटील मनोज – उपरोक्त पृ. ९३ ते ९९.
८०. उपरोक्त पृ. ५२, ५३.
८१. उपरोक्त पृ. ५१, ५२.

८२. पाटील मनोज, नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकासाच्या योजना, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, पुणे-३० आवृत्त २०१५, पृ. ५०,५१.
८३. पाटील मनोज, आवृत्ती २००९, उपरोक्त पृ. ४६.
८४. उपरोक्त पृ. १८,१९.
८५. उपरोक्त पृ. १९.
८६. उपरोक्त पृ. २०.
८७. उपरोक्त पृ. २०,२१.
८८. उपरोक्त पृ. २१,२२.
८९. उपरोक्त पृ. २३,२४.
९०. उपरोक्त पृ. २४.
९१. उपरोक्त पृ. २५.
९२. पाटील मनोज, आवृत्ती २०१५, उपरोक्त पृ. १३८, १३९, १४०.
९३. पाटील मनोज आवृत्ती २००९, उपरोक्त पृ. ९०.
९४. आवळे मनोज २००९ उपरोक्त पृ. ६७.
९५. उपरोक्त पृ. ७४.
९६. उपरोक्त पृ. ७५.
९७. उपरोक्त पृ. ८८.
९८. उपरोक्त पृ. ७४,७५.
९९. पाटील मनोज, आवृत्ती २०१५, उपरोक्त पृ. १०८.
१००. उपरोक्त पृ. २४,२५.
१०१. दै. सकाळ दि. १५.११.२००९, ५.१३.२४ जानेवारी ११ मार्च व ३० मे ०९.
९.१०.०९ व ३१.१२.०९.
१०२. दै. सकाळ दि. ९.९.२००९. ८.११.२००८ व ३१.१२.२००९.
१०३. दै. सकाळ दि. ०४.०१.२००७.
१०४. दै. सकाळ २१.०२.२००९ पृ. १ व २६.१२.२००९.
१०५. उपरोक्त, दै सकाळ.

१०६. दै. देवगिरी दि. ३१.०१.२००९ पृ. १०.
१०७. Lapawasky Albert : Administration; The Art & Science of organisation & Management 2nd Ed. (India) 1970, p.no. 418.
१०८. White L.D : Public Administration (Indian) 1956 p.no. 308.
१०९. भागवत विष्णु, विद्युत भूषण : लोकप्रशासन के. सिद्धांत, एस चंद्र अँड कंपनी लि. दिल्ली, छठा संस्करण, २००१ पृ. क्र. ३१५.
११०. यशदा : 'भारतीय खेडी; स्वर्थ व राजकारण' यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ ज्ञानगंगा घरोघरी पृ. ५.
१११. खंडेलवाल सुभाष : जनकल्याणकारी ग्राम अभियान; लोकराज्य, १९९४, पृ. १२.
११२. Basu D.D. The Constitution of India, New Delhi 1992, page 101-111.
११३. Arora Ramesh & Co. The Indian Administrative System, Asso. publishing house, New Delhi 1978, page 65.
११४. ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार : ग्रामीण विकास आवश्यक कार्यक्रम ब्रिजवासी आर्ट प्रेस, दिल्ली २००६, पृ. १.
११५. यशदा- ग्रामविकासाची दिशा आणि पंचायतराज प्रशासन, पुणे, २००५, पृ. ११०.
११६. यादव सुबेह सिंह, ग्रामीण विकास के नये क्षितीज, मानगक पब्लिकेशन प्रा.लि.दिल्ली, १९९४ पृ. १८.
११७. मोहिते पाटील विजयसिंह ग्रामीण विकासमंत्री उजळल्या ग्रामविकासच्या दिशा, लोकराज्य नाव्हें. २००८ पृ. क्र. १३.
११८. गीरेभारत : जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, परभणी, अप्रतिम प्रकाशन औरंगाबाद २००२ पृ. २३-२४.
११९. Sing Hohiar, Indain Administration Kitab mahal, Alhabad 2002 .pno. 133.
१२०. ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार : 'ग्रामीण विकास आवश्यक कार्यक्रम' उपरोक्त पृ. १ ते ३.
१२१. गोरे भारत, उपरोक्त, पृ. २२.
१२२. अवस्ती ए. पी., विकास प्रशासन, लक्ष्मी नारायण अगरवाल, आगारा, २००० पृ. ५८.
१२३. ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार : ग्रामीण विकास : आवश्यक कार्यक्रम,

ब्रिजवासी आर्ट प्रेस, दिल्ली जुलै २००४१ पृ. ४, ५.

१२४. उपरोक्त पृ. ६.
१२५. उपरोक्त पृ. ४०-४१.
१२६. उपरोक्त पृ. ४२-४३.
१२७. उपरोक्त पृ. ४६-४७.
१२८. राजीव गांधी पेयजल मिशन, पेजयल पुरवठा विभाग, ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार, प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना, ग्रामीण पेयजल (परिपत्रक) २००२ पृ. १, २.
१२९. ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार केंद्रीय ग्रामीण साफसफाई कार्यक्रम (परिपत्रक) धरती प्रिंटर्स, नवी दिल्ली, फेब्रु. २००२ पृ. १.
१३०. अर्चना सिन्हा, त्यागी ओमवीर सिंग, ग्रामीण विकास में उर्जा की अवधारणा और योगदान- एक परिदृश्य, कुरुक्षेत्र ऑक्टो. २००२, पृ. २८.
१३१. परब वासुदेव, स्वर्णजयंती ग्रामस्वरोगार योजना, लोकराज्य, सप्टेंबर २००२, पृ. २४.
१३२. ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार, उपरोक्त, पृ. ४, ५.
१३३. उपरोक्त पृ. क्र. ३.
१३४. उपरोक्त पृ. क्र. १२.
१३५. उपरोक्त पृ. क्र. १३.
१३६. उपरोक्त पृ. क्र. १४.
१३७. उपरोक्त पृ. क्र. १५.
१३८. उपरोक्त पृ. क्र. १६.
१३९. उपरोक्त पृ. क्र. ५६.
१४०. उपरोक्त पृ. क्र. ५७.
१४१. यमलवाड गोविंद, स्थानिक स्वराज्य संस्था कल्पना प्रकाशन, नांदेड २००१, पृ. २४३ व २४४.
१४२. देशमुख प्रभाकर, प्रा. जाजू नारायण आणि वनमाली बलराम : भारतीय ग्रामीण अर्थशास्त्र, विद्याप्रकाशन, नागपूर १९९४ पृ. १९, २०.
१४३. आवळे मनोज : पंचायतराज - कार्य - योजना, अनुबंध प्रकाशन, पुणे, पृ. ५१.

१४४. यमलवाड गोविंद : उपरोक्त, पृ. २४४.
१४५. यमलवाड गोविंद : उपरोक्त, पृ. २४४.
१४६. www.maharashtra.gov.in Dept. of rural development.
१४७. गोरे भारत, उपरोक्त, पृ. २२.
१४८. www.maharashtra.gov.in Dept. of rural development
१४९. उपरोक्त
१५०. उपरोक्त
१५१. यमलवाड गोविंद : उपरोक्त पृ. २४६.
१५२. यमलवाड गोविंद : उपरोक्त पृ. २४७.
१५३. आवळे मनोज : उपरोक्त पृ. १०७. १०८.
१५४. अवस्थी ए.पी. उपरोक्त पृ. १२१.
१५५. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९९१.
१५६. Arora Ramesh K & co: The Indian administrative System, associated publishing house new Delhi, 1976 p.no. 65.
१५७. पाऊल ग्राम विकासाचे जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, लातूर पृ. १३९.
१५८. आवळे मनोज : उपरोक्त पृ. १०७.
१५९. शिरसाठ शाम (डॉ.) प्रा. भागवानसिंह बैनाडे, पंचायती राज आणि नागरी प्रशासन, विद्या बुद्ध पब्लिशर्स, औरंगाबाद पृ. ९८.
१६०. उपरोक्त पृ. ११४.
१६१. बंग के आर : भारतीय प्रशासनाची रूपरेषा, विद्या बुक्स पब्लिकेशन २००७ पृ. ४३.
१६२. उपरोक्त पृ. ४४.
१६३. भारताचे संविधान, विधी व न्याय मंत्रालय, भारत सरकार, १९९६ प्रास्ताविका.
१६४. उपरोक्त, पृ. १८.
१६५. उपरोक्त, पृ. १८.
१६६. उपरोक्त, पृ. १८.
१६७. उपरोक्त, पृ. १८.

१६८. उपरोक्त, पृ. १९.
१६९. उपरोक्त, पृ. १९.
१७०. उपरोक्त, पृ. १९.
१७१. उपरोक्त, पृ. १९.
१७२. उपरोक्त, पृ. १९.
१७३. नारायण प्रकाश : समाज कल्याण के नूतन आयाम, बुक एनक्लेव, जयपूर १९९७
पृ. २२.
१७४. उपरोक्त पृ. २२.
१७५. डॉ. शर्मा ओ. पु. : भारत मे नियोजित विकास और आर्थिक उदारीकरण, आर. बी.
एस. पब्लिशर्स, जयपूर, १९९९, पृ. १३२.
१७६. HAJARY N : APH pulishing corporation new delhi, 2006, page 168.
१७७. HAJARY N : APH Op cit, p. 169.
१७८. के. सागर, अस्सा हा महाराष्ट्र, के'सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१२, पृ. ३४.
१७९. www.maharashtra.gov.in
१८०. www.maharashtra.gov.in
१८१. नारायण प्रकाश समाजकल्याण के नूतन आयाम, बुक एनक्लेव, जयपूर १९९७ पृ.
२२ व कुरुक्षेत्र ऑक्टोबर २००७ पृ. ३५
१८२. उपरोक्त, पृ. २३.
१८३. उपरोक्त, पृ. २३.
१८४. कटारिया सुरेंद्र एवं गुंजन वैद्य : भारत मे ग्रामीण विकास : रणनितियाँ एवं चुनौतिया
मालिक एन्ड कंपनी, जयपूर / नई दिल्ली २००८ पृ. १३-१५.
१८५. Hooja Rakesh & Pornamo K.K. (Ed) Development, Administration And Rural
Development, Aalekh Publishers, Jaipur 2007, p. 154-155.
१८६. Inamdar N.R., Development Administration India, Rawat Publication, Jaipur
1992 p. 21-22.
१८७. Laxman T.K. & Narayan B.K. (Ed) Rural Development In India,
Himalaya Publishing House, Bombay, 1987. p. 140.

१८८. Das Basanti, Government Programmes for Rural Development, Discovery Publishing House, New Delhi, 2007 p. 19.
१८९. Poverty Eradication in India (Report) Department of Rural Development Government of India, 15 November 2008, P. 5.
१९०. Manual for IRDP and Allied Programmes of TRYSEM & DWCRA. Department of Rural Development Ministry of Agriculture Government of India, New Delhi, 1991 p. 1.
१९१. ibid 02.
१९२. Poverty Eradication in India by 2015 (Report) op, Cit, p. 5.
१९३. Bhatnagar E. & Goel S.h. (E.d) Development, planing & Administration Deep & Deep Publication, New Delhi, 1992, p. 144.
१९४. ibid p 144.
१९५. Report of the Expert Group on Programmes for Alleviation of Poverty Planning Commission, Government of India, Feb. 1982, P.16.
१९६. संपुर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार
१९७. The Hindu April 30, 2009, p. 10.
१९८. Desh Ki Janata ko Hisab, Government of India, Ministry of Rural Development New Delhi, August 2008 p. 18.
१९९. Jean Dreze & Oldiges Christian, Work inprogress, Frontline, February 27, 2009 p. 105.
२००. Times of India, New Delhi February 03, 2008.
२०१. ग्रामीण विकास कार्यक्रमांची एक झलक, ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, जानेवारी २००६, पृ. १४.
२०२. Desh ki Janata ko Hisab, Op. Cit, p 38.
२०३. ग्रामीण भारताचे परिवर्तन, ग्रामीण विकास मंत्रालय
२०४. India 2009 Publication Division, Ministry of Information & Broadcasting, Government of India, p. 788.
२०५. वार्षिक अहवाल २००७-२००८ ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार पृ. ५६.

२०६. India 2009, Op, Cit. p. 701.
२०७. Desh ki Janata ko Hisab, Op. Cit., p 54.
२०८. वार्षिक अहवाल २००७-०८ उपरोक्त पृ. १३६.
२०९. India 2009, Op. Cit.m 792.
२१०. ग्रामविकास कार्याक्रमांची एक झलक उपरोक्त पृ. ४६-४७.
२११. उपरोक्त पृ. ४८.
२१२. ग्रामीण पेयजल, राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल मिशन, पेयजल पूरवठा विभाग, ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार.
२१३. ग्रामविकास कार्याक्रमांची एक झलक उपरोक्त पृ. ५१.
२१४. लोकराज्य, जून २००७ पृ. १०.

प्रकरण दुसरे

संशोधन विषयाच्या संबंधित साहित्याचा आढावा

प्रस्तावना

‘जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन (२००२-२०१२) (विशेष संदर्भ : पुणे व सातारा जिल्हा)’, या विषयांच्या संदर्भात या पूर्वी संशोधन झालेले दिसून येत नाही, म्हणून संशोधकाने प्रस्तुत विषयाची निवड केली आहे. परंतु सादर विषय पंचायत राज आणि ग्रामीण विकासाशी संबंधित असल्यामुळे पंचायत राज ग्रामीण विकास व विकास प्रशासनासंदर्भात विविध विद्यापीठांत पीएच.डी. आणि एम. फिल.साठी संशोधन झाल्याचे दिसून येते, याची माहिती या प्रकरणात घेतली आहे. काही लेखकांनी लिहिलेले संदर्भ ग्रंथ, पुस्तिका, नियतकालिके, वृत्तपत्रे, संशोधन पत्रिका, शासकीय व निमशासकीय अहवाल व प्रकाशने यामधून संशोधनास पूरक अशा साहित्याचा अभ्यास केला आहे. विशुद्ध स्वरूपात अभ्यास शीर्षकाला अनुस्युत होईल, असे साहित्य जरी उपलब्ध नसले तरी अभ्यासाचा आशय व विषय व्याप्तीला अनुसरून काही मूलभूत अप्रकाशित प्रबंध, ग्रंथ, संशोधन नियतकालिके यांचा अभ्यास केला आहे. या उपलब्ध साहित्याचा आढावा खालीलप्रमाणे घेण्यात आला आहे.

‘जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन (विशेष संदर्भ पुणे व सातारा जिल्हा)’या विषयाशी संबंधित संशोधन झालेल्या पीएच.डी. आणि एम. फिल. विषयासंबंधी सादर झालेल्या प्रबंध आणि प्रबंधिकांचा अभ्यास केला असता, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र या विषयांमध्ये टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ (पुणे), सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ (पुणे), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ (औरंगाबाद), गोखले इन्स्टिट्यूट (पुणे), आदी विद्यापीठांमध्ये प्रबंध-प्रबंधिका सादर झाल्याचे दिसते. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे-

विद्यापीठनिहाय पीएच. डी. आणि एम. फिल. विषयांच्या प्रबंध आणि प्रबंधिकांची यादी पुढीलप्रमाणे-

१.१. पीएच.डी. आणि एम.फिल स्तरावरील प्रबंध :

१) प्रबंधाचे नाव : पुणे जिल्ह्यातील जवाहर रोजगार योजनेच्या अंमलबजावणीचे मूल्यमापन
विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे (अर्थशास्त्र)

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : दिलीप मारुती भोईटे

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. बी. डी. कुलकर्णी

प्रबंध सादर वर्ष : जुलै १९९५. पृष्ठ संख्या : १९९. प्रकरणे : ५.

दिलीप मारुती भोईटे यांनी 'पुणे जिल्ह्यातील जवाहर रोजगार योजनेच्या अंमलबजावणीचे मूल्यमापन' हा प्रबंध टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे सादर केला असून या प्रबंधाची मांडणी त्यांनी पाच प्रकरणांमध्ये केली आहे. पहिल्या प्रास्ताविक या प्रकरणात त्यांनी संशोधन विषयाची मूलभूत माहिती दिली असून दुसऱ्या प्रकरणात जवाहर रोजगार योजनेचा इतिहास आणि वाटचाल यांचा आढावा घेतला आहे. तिसऱ्या प्रकरणात त्यांनी पुणे जिल्ह्यातील जवाहर रोजगार योजनांची माहिती संकलित केली असून, चौथ्या प्रकरणात पुणे जिल्ह्यातील जवाहर रोजगार योजनेच्या अंमलबजावणीचे सविस्तर मूल्यमापन केले आहे. निष्कर्ष व शिफारशी या पाचव्या आणि शेवटच्या प्रकरणात त्यांची या संशोधनविषयाच्या अभ्यासाअंती निघालेले निष्कर्ष दिले असून काही शिफारशीसुद्धा सुचवल्या आहेत. त्यांनी सादर संशोधनासाठी निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावलीचा वापर केला आहे. त्यांनी या योजनेबद्दलच्या अंमलबजावणीबाबत काही सकारात्मक मुद्दे मांडले आहेत.

२) प्रबंधाचे नाव : 'ठाणे जिल्ह्याच्या तारापूर परिसरातील ग्रामीण विकासावर तारापूर अणुशक्ती विद्युत केंद्राचा झालेल्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिणामांचा एक चिकित्सक अभ्यास' (समाजशास्त्र)

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : रवींद्र वसंत पडवळ

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. बी. डी. कुलकर्णी

प्रबंध सादर वर्ष : फेब्रुवारी २००३.

पृष्ठ संख्या : २५०.

प्रकरणे : ७.

रवींद्र वसंत पडवळ यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे समाजशास्त्र या विषयात सादर केलेल्या आपल्या 'ठाणे जिल्ह्याच्या तारापूर परिसरातील ग्रामीण विकासावर तारापूर अणुशक्ती विद्युत केंद्राचा झालेल्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिणाचा एक चिकित्सक अभ्यास' या प्रबंधात एकूण सात प्रकरणांमध्ये आपले संशोधन सादर केले आहे. पहिल्या प्रस्तावना या प्रकरणात त्यांनी संशोधन विषयासंबंधीची प्राथमिक माहिती दिली असून, दुसऱ्या प्रकरणात ग्रामीण विकासाच्या संदर्भातील साहित्याचा परामर्श घेतला आहे. संशोधन पावती हे तिसरे प्रकरण असून, चौथ्या प्रकरणात ठाणे जिल्ह्यातील तारापूर परिसराच्या विकासाची पाश्वर्भूमी विशद केली आहे, तर पाचव्या प्रकरणात पालघर तालुक्याची पार्श्वभूमी आणि तारापूर परिसरातील आर्थिक समस्या यांचा आढावा घेतला आहे. सहाव्या प्रकरणात तारापूर परिसरातील सामाजिक समस्या जाणून घेतल्या आहेत, तर शेवटच्या सातव्या प्रकरणात निष्कर्ष सांगून काही महत्त्वाच्या शिफारशी सुचवल्या आहेत. संशोधकाने या प्रबंधात ठाणे जिल्ह्याच्या तारापूर परिसरातील ग्रामीण विकासावर तारापूर अणुशक्ती विद्युत केंद्राचा झालेल्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास केला असून यासाठी समाजशास्त्रीय संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे.

३) प्रबंधाचे नाव : 'एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेअंतर्गत सोलापूर जिल्ह्यातील दुग्ध व्यायसायिक लाभार्थींचा सामाजिक आर्थिक अभ्यास'

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : दादासाहेब कुंडलीक शिंदे

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. बी. डी. कुलकर्णी

प्रबंध सादर वर्ष : १९९७

पृष्ठ संख्या : २६२.

प्रकरणे : ६.

दादासाहेब कुंडलीक शिंदे यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे सादर केलेल्या 'एकात्मिक ग्रामीण विकास योजनेअंतर्गत सोलापूर जिल्ह्यातील दुग्ध व्यायसायिक लाभार्थींचा सामाजिक आर्थिक अभ्यास' या प्रबंधात एकूण सहा प्रकरणांमध्ये आपला अभ्यास सादर केला

असून, पहिल्या प्रकरणात भारतातील स्वातंत्र्योत्तर काळातील ग्रामीण विकास कार्यक्रमांची उत्क्रांतीची माहिती घेतली आहे. संशोधन पावती हे दुसरे प्रकरण असून, तिसऱ्या प्रकरणात दारिद्र्याची संकल्पना स्पष्ट केली आहे. चौथ्या प्रकरणात सोलापूर जिल्ह्याचे सामाजिक-आर्थिक समालोचनाचा आढावा घेतला असून, पाचव्या प्रकरणात जमा केलेल्या क्षेत्रीय माहितीचे विश्लेषण केले आहे. सहाव्या आणि शेवटच्या प्रकरणात निष्कर्ष व शिफारशी दिल्या असून एकूण २६२ पृष्ठांमध्ये आपला प्रबंध सादर केला आहे.

४) प्रबंधाचे नाव : महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन- पुणे जिल्हा परिषद (१९९३ ते २००८) (अर्थशास्त्र)

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : मनोज मुरलीधर पांडकर

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. ढगे एस. के.

प्रबंध सादर वर्ष : ऑगस्ट २०१३. **पृष्ठ संख्या :** ३०१. **प्रकरणे :** ८.

मनोज मुरलीधर पांडकर यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात सादर केलेल्या अर्थशास्त्र विषयाच्या आपल्या 'महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन- पुणे जिल्हा परिषद (१९९३ ते २००८)' या प्रबंधात एकूण आठ प्रकरणांमध्ये आपला संशोधन प्रबंध सादर केला आहे. पहिल्या प्रकरणात पंचायतराज व्यवस्थेचा इतिहास सांगितला असून, आतापर्यंतच्या विकासाचा आढावा घेतला आहे, संशोधन पावती हे दुसरे प्रकरण असून, तिसऱ्या प्रकरणात या विषयासंदर्भातील गतकालीन अभ्यासाचा आढावा घेतला आहे. चौथ्या प्रकरणात जिल्हा वित्तीय प्रशासनाची माहिती दिली असून, पाचव्या प्रकरणात पुणे जिल्ह्याचा आर्थिक व सामाजिक अभ्यासाचा आढावा घेतला आहे, सहाव्या प्रकरणात पुणे जिल्हा परिषदेच्या वित्तीय स्थितीचे विश्लेषण केले असून, सातव्या प्रकरणात महाराष्ट्र व पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण विकासात झालेल्या बदलांची माहिती दिली आहे. आठव्या आणि शेवटच्या प्रकरणात सारांश, निष्कर्ष आणि शिफारशी दिल्या आहेत. संशोधकाने या प्रबंधात महाराष्ट्रातील

पंचायत राज व्यवस्थेचे चिकित्सक अध्ययन केले असून, पुणे जिल्हा परिषदेच्या १९९३ ते २००८ या पंधरा वर्षातील कामकाजाचा आढावा घेतला आहे.

५) प्रबंधाचे नाव : सातारा जिल्ह्यातील शेती उत्पादकतेमध्ये ठिंबक सिंचन पद्धतीचे योगदान

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : जयश्री सदाशिव चव्हाण

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. मुलाणी एम. यू.

प्रबंध सादर वर्ष : जानेवारी २०१५. **पृष्ठ संख्या :** २८०. **प्रकरणे :** ६.

जयश्री सदाशिव चव्हाण यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे सादर केलेल्या आपल्या 'सातारा जिल्ह्यातील शेती उत्पादकतेमध्ये ठिंबक सिंचन पद्धतीचे योगदान' या संशोधन प्रबंधात आपल्या अभ्यासाची एकूण सहा प्रकरणांत माहिती दिली असून, पहिल्या प्रस्तावना या प्रकरणात संशोधन विषयाची ओळख करून दिली असून, दुसऱ्या प्रकरणात संशोधन पद्धतीची माहिती दिली असून साहित्याचा परामर्श घेतला आहे. तिसऱ्या प्रकरणात सातारा जिल्ह्याचे औद्योगिक, आर्थिक, सामाजिक समालोचन स्पष्ट केले असून, चौथ्या प्रकरणात ठिंबक सिंचनासंबंधीच्या शासकीय धोरणांचा आढावा घेतला आहे. पाचव्या प्रकरणात तथ्य संकल्पनाचे विश्लेषण आणि गृहीतकृत्याची पडताळणी केली असून, शेवटच्या आणि सहाव्या प्रकरणात संशोधनाअंती आलेले निष्कर्ष, समस्या, शिफारशी यांची सविस्तर माहिती दिली आहे.

६) प्रबंधाचे नाव : कोल्हापूर जिल्ह्याच्या निवडक तालुक्यातील कृषी विकासासाठी जिल्हा

परिषदेने केलेल्या कार्याची अर्थशास्त्रीय चिकित्सा

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : पांडुरंग यशवंत निंबाळकर

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. निवास बी. जाधव

प्रबंध सादर वर्ष : २०१०.

पृष्ठ संख्या : २०७.

प्रकरणे : ७.

पांडुरंग यशवंत निंबाळकर यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे सादर केलेला आपला 'कोल्हापूर जिल्हाच्या निवडक तालुक्यांतील कृषी विकासासाठी जिल्हा परिषदेने केलेल्या कार्याची अर्थशास्त्रीय चिकित्सा' या संशोधन प्रकल्प एकूण सात प्रकरणांत विभागला गेला आहे. सदर प्रबंधाच्या पहिल्या प्रस्तावना या प्रकरणात संशोधन विषयाची ओळख करून दिली असून, महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदा : संरचना कार्य व अधिकार या दुसऱ्या प्रकरणात महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदांच्या संरचना कार्याचा आणि अधिकारांचा आढावा घेतला आहे. तिसऱ्या प्रकरणात कोल्हापूर जिल्हा व अध्ययन क्षेत्र यांच्या रूपरेषेचा आढावा घेतला असून, चौथ्या प्रकरणात कोल्हापूर जिल्हा परिषदेच्या कृषी विकास योजनांचा अभ्यास सादर केला आहे. पाचव्या प्रकरणात कोल्हापूर जिल्हा परिषदेचा कृषी विकास योजनांच्या लाभार्थी शेतकऱ्यांचे सामाजिक व आर्थिक वर्गीकरण दिले असून, सहाव्या प्रकरणात कोल्हापूर जिल्हा परिषदेच्या कृषी विकास योजनेबाबत लाभार्थी शेतकऱ्यांच्या मतांचा कौल घेतला आहे. सातव्या आणि शेवटच्या प्रकरणात संशोधनाअंती आलेले निष्कर्ष दिले असून, गृहीतकृत्याची पडताळणी करून सूचना दिल्या आहेत. सदर संशोधन प्रबंध अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यासला गेला असून एकूण २०७ पृष्ठांत लिहिला गेला आहे.

७) प्रबंधाचे नाव : महाराष्ट्रातील रोजगार हमी योजनेचा चिकित्सक अभ्यास

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : मोहन किसनराव चौधरी

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. संतोष दास्ताने

प्रबंध सादर वर्ष : जुलै २००७.

पृष्ठ संख्या : ३३९.

प्रकरणे : ६.

मोहन किसनराव चौधरी यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे सादर केलेला आपला 'महाराष्ट्रातील रोजगार हमी योजनेचा चिकित्सक अभ्यास' हा संशोधन प्रबंध एकूण सहा प्रकरणांत लिहिला असून, डॉ. संतोष दास्ताने यांनी त्यांना मार्गदर्शन केले आहे. चौधरी यांनी पहिल्या प्रकरणात रोजगार हमी योजनेची ओळख करून दिली असून दुसरे प्रकरण संशोधन

पावती हे आहे. तिसऱ्या प्रकरणात या संशोधन विषयाच्या संबंधित पूर्वप्रसिद्ध साहित्याचा परामर्श घेतला असून चौथ्या प्रकरणात संशोधन क्षेत्राच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा आढावा घेतला आहे. पाचव्या प्रकरणात २००१ ते २००५ या पाच वर्षांच्या कालावधीतील पुणे जिल्ह्यातील रोजगार हमी योजनेचा चिकित्सक अभ्यास केला असून शेवटच्या आणि सहाव्या प्रकरणात रोजगार हमी योजनेवरील निष्कर्ष सांगितले असून काही शिफारशी सुचविल्या आहेत.

८) प्रबंधाचे नाव : बाल आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक घटकांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून चिकित्सक अभ्यास (२००१ ते २०१०) (राज्यशास्त्र)

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : संतोष गणेश मर्ढेकर

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. अजित महादेव कुलकर्णी

प्रबंध सादर वर्ष : २०१५.

पृष्ठ संख्या : ३५९.

प्रकरणे : ६.

संतोष गणेश मर्ढेकर यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात राज्यशास्त्र विषयात सादर केलेल्या 'बाल आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या सामाजिक व आर्थिक घटकांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून चिकित्सक अभ्यास (२००१ ते २०१०)' या आपल्या संशोधन प्रबंधात एकूण सहा प्रकरणे आहेत. पहिल्या प्रकरणात विषयाचे स्वरूप स्पष्ट केले असून, दुसरे प्रकरण संशोधन आराखडा व पावती असे आहे. तिसऱ्या प्रकरणात सदर संशोधन विषयासंबंधित संदर्भ साहित्याचे सिंहावलोकन केले असून, चौथ्या प्रकरणात अरोग्य संकल्पना स्पष्ट केली आहे. पाचव्या प्रकरणात पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर व वेल्हे तालुक्यातील सामाजिक व आर्थिक घटकांमुळे बालकांच्या आरोग्यविषयक समस्यांबाबत संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण सविस्तर स्वरूपात केले असून सहाव्या आणि शेवटच्या प्रकरणात निष्कर्ष व शिफारशी, दिल्या आहेत. सदर संशोधन प्रबंध एकूण ३५९ पृष्ठांचा आहे.

९) प्रबंधाचे नाव : पुणे जिल्ह्यातील अवर्षणप्रवण भागातील पाणलोट क्षेत्र विकासकामांचे सामाजिक-आर्थिक मूल्यमापन : शिरूर तालुक्याचा विशेष अभ्यास (अर्थशास्त्र)

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : प्रा. सु. व्यं. ढमढेरे

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. बी. डी. कुलकर्णी

प्रबंध सादर वर्ष : २०१५ **पृष्ठ संख्या :** ३१९. **प्रकरणे :** ७.

प्रा. सु. व्यं. ढमढेरे यांनी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे डॉ. बी. डी. कुलकर्णी यांच्या मार्गदर्शनाखाली अर्थशास्त्रामध्ये 'पुणे जिल्ह्यातील अवर्षणप्रवण भागातील पाणलोट क्षेत्र विकासाकामांचे सामाजिक-आर्थिक मूल्यमापन : शिरूर तालुक्याचा विशेष अभ्यास' या विषयावर एकूण सात प्रकरणांमध्ये आपला पीएच.डी.साठीचा शोधप्रबंध सादर केला असून पहिल्या उपोद्घात या प्रकरणात संशोधन विषयाची ओळख करून दिली आहे. दुसरे प्रकरण संशोधन पावती हे असून तिसऱ्या प्रकरणात संशोधन साहित्याचा मागोवा घेतला असून, चौथ्या प्रकरणात महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र विकासाचा मागोवा घेतला आहे. पाचव्या प्रकरणात पुणे जिल्ह्यात राबविलेल्या उपक्रमाचा आढावा घेतला असून सहाव्या प्रकरणात पाणलोट क्षेत्र विकासाचे आर्थिक व सामाजिक परिणामांचा अभ्यास सादर केला आहे. सातव्या आणि शेवटच्या प्रकरणात निष्कर्ष दिले असून शिफारशी सुचविल्या आहेत. संशोधकाने या अभ्यासात शिरूर तालुक्यावर विशेष भर दिला असून, तालुक्याच्या विकासासाठी आवश्यक अशा शिफारशीही सुचविल्या आहेत.

१०) प्रबंधाचे नाव : मराठवाड्यातील जिल्हा परिषदांनी शिक्षणावर केलेल्या खर्चाचा अभ्यास

१९९१-९२ ते २०००-२००१ (अर्थशास्त्र)

विद्यापीठाचे नाव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : तुळशीराम ग्यानीराम शिराळ

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. आर. एस. सोळुंखे

प्रबंध सादर वर्ष : २००४.

तुळशीराम शिराळ यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर विद्यापीठास आपला पीएच.डी. पदवीचा शोधनिबंध 'मराठवाड्यातील जिल्हा परिषदेने शिक्षणावर केलेल्या खर्चाचा अभ्यास : १९९१-९२ ते २०००-०१' सादर केला आहे. या त्यांनी १९९१-९२ ते २०००-०१ या दहा वर्षांच्या कालखंडात मराठवाड्यातील औरंगाबाद, परभणी, जालना, नांदेड, बीड, लातूर, उस्मानाबाद ह्या सात जिल्हा परिषदेने शिक्षणावर केलेल्या खर्चाच्या उपलब्ध आकडेवारीवरून आपले मत मांडले आहे की, मराठवाड्यातील जिल्हा परिषद १९९१-९२ मध्ये २६.५९ लक्ष रु., तर २००१-०२ या वर्षा पर्यंत ६२.२६ अशा प्रकारची शिक्षणावर झालेल्या खर्चातील वाढ झाली आहे. सदर अभ्यासाच्या कालखंडातील शिक्षणावर अधिक खर्च करणारी नांदेड जिल्हा परिषद असून सर्वात कमी खर्च जालना परिषदेचा आहे. एकूण खर्चाशी शिक्षणावरील खर्च प्रमाण हे १९९१-९२ मध्ये ३१.०० टक्के होते, तर २०००-०१ मध्ये २८.४८ एवढे झाले. शिक्षणावर होणाऱ्या खर्चात प्रामुख्याने वेतन भत्ते पायी जास्त खर्च झाल्याचे त्यांना आढळून आले. त्यांच्या अभ्यासावरून आकडेवारीनुसार १९९१-९२ मध्ये वेतनावर १४३८९.२८ लक्ष खर्च करण्यात आला, तर २०००-०१ मध्ये ४८३७३.८७ लक्ष रु. एवढा खर्च झाला, अर्थात हे वाढीचे प्रमाण ८६.०८ एवढे दिसून झाले.

११) प्रबंधाचे नाव : 'जालना जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न व खर्चाचा अभ्यास'

विद्यापीठाचे नाव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : विश्वास कदम

प्रबंध सादर वर्ष : मे २००३

विश्वास कदम यांची 'जालना जिल्हा परिषदेच्या उत्पन्न व खर्चाचा अभ्यास' या शीर्षकांतर्गत आपला पीएच.डी.चा अर्थशास्त्र विषयामधील प्रबंध मे २००३ मध्ये डॉ. बाबासाहेब मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे सादर केलेला आहे. त्यांनी १९८१ ते २००० या कालावधीतील जालना जिल्हा परिषदेतील उत्पन्न व खर्चाचा अभ्यास केला आहे. जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नामध्ये प्रामुख्याने जिल्हा परिषदेची स्वतःची उत्पन्नाची साधने आणि शासकीय अनुदाने आदीचा समावेश होतो. त्यांना असे आढळून आले की, जालना जिल्हा

स्थापनेपासून २० वर्षांच्या कालखंडात जिल्हा परिषदेच्या एकूण उत्पन्नामध्ये मोठी वाढ झालेली आहे. १९८१-८२ या वर्षातील एकूण उत्पन्न ९८६.८१ लक्ष रुपये होते. ते २०००-२००१ मध्ये २३३८०.०७ लक्ष रुपये झाले. १९८१-८२ च्या तुलनेत २०००-०१ मधील २० वर्षातील ही वाढ २५३६ टक्के (२५ पट) आहे. जालना जिल्हा परिषदेच्या एकूण खर्चात २० वर्षात मोठी वाढ झालेली दिसून येते. १९८१-८२ मध्ये एकंदर खर्च ८८९.१८ लाख रुपये होता तो २०००-०१ मध्ये २४१३.५० लाख झाला. एकंदर खर्चात २० वर्षात २४२० टक्के (२४ पट) वाढ झाली.

थोडक्यात, संशोधनकाळामध्ये एकंदर उत्पन्न व एकंदर खर्च दोहोंत वाढ झालेली आढळते. दोहोंचा एकत्रित अभ्यास केल्यास असे निदर्शनास येते की, १९८१-८२ ते २०००-०१ या वर्षांच्या कालखंडात तुलनात्मकदृष्ट्या उत्पन्नातील वाढ (२५ पट) खर्चातील वाढीपेक्षा (२४ पट) जास्त आहे.

कदम यांनी आपल्या प्रबंधातील निष्कर्षामध्ये असे नमूद केले आहे की, भारतामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात पंचायती राज संस्था प्रभावीपणे कार्यरत असल्यातरी भारतात त्या इतिहास काळापासून अस्तित्वास असल्याचे उल्लेख आढळतात. जालना जिल्हा परिषदेला मिळणाऱ्या शासकीय अनुदानात सातत्याने वाढ झाली आहे. महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समिती अधिनियम १९६१ नुसार १९८१-८२ मध्ये मिळणारे शासकीय अनुदान ४५०.४० लाख रुपये आहे.

१२) प्रबंधाचे नाव : 'औरंगाबाद जिल्ह्यातील पंचायतराजमधील महिलांचा सहभाग'

विद्यापीठाचे नाव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : पुंडलिक कोलते

डॉ. पुंडलिक कोलते यांनी 'औरंगाबाद जिल्ह्यातील पंचायतराजमधील महिलांचा सहभाग' या विषयावर संशोधन करून आपला प्रबंध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाला सादर केला. त्यात त्यांनी महिला सहभागाचे आणि आर्थिक विश्लेषण केले आहे. महाराष्ट्र राज्यातील सर्व जिल्हा परिषदांच्या विकासकामांचा आढावा घेऊन आगामी धोरण

आखण्यासाठी राज्य सरकारतर्फे ३० व ३१ जानेवारी २००४ ला औरंगाबादेत राज्यव्यापी विकास परिषद महाराष्ट्राच्या ग्रामविकासमंत्री तथा पाणीपुरवठा व स्वच्छतामंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली घेण्यात आली होती. त्यातील परिषदेसाठी ग्रामविकास राज्यमंत्री, पाणीपुरवठा राज्यमंत्री, महाराष्ट्रामधील ३३ जिल्हा परिषदांमधील मुख्य कार्यकारी अधिकारी, अतिरिक्त मुख्य कार्यकारी अधिकारी, उपसचिव, विभागीय आयुक्त, उपायुक्त (विकास व आस्थापना), उपमुख्य कार्यकारी अधिकारी (पंचायत), भूजल सर्वेक्षक, पाणीपुरवठा, विभागाचे कार्यकारी अभियंते, भूवैज्ञानिक व ग्रामविकास पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभागाचे प्रधान सचिव आदीसह एकूणव २७५ पदाधिकारी व अधिकारी उपस्थित होते.

दोन दिवसीय परिषदेमध्ये ग्रामविकास, पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग, यशवंत ग्रामसमृद्धी योजना, सुवर्ण जयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजना, ११व्या वित्त आयोगाच्या योजना, प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना, जिल्हा परिषद अधिकारी व कर्मचारी रिक्त पदे, संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियान, निर्मल ग्राम योजना, स्वजलधारा योजना, शिवकालीन पाणीपुरवठा योजना व जीवन प्राधिकरण हस्तांतर योजना इ. बाबींचा आढावा घेण्यात आला.

एका साधनाला एकाच वेळी अनेक प्रकारची कामे असल्याने स्थानिक वित्त पुरवठ्यामध्ये अडचणी निर्माण होण्यास सुरुवात होते, तेव्हा के. व्यंकटरामन यांनी आपल्या अभ्यासात एका बाबीवरच लक्ष केंद्रित करण्याची गरज व्यक्त केली आहे. केंद्रीय प्रशासन सुधारणा आयोगाने मध्य प्रदेशाचे भूतपूर्व मुख्यमंत्री श्री. तखतमल जैन यांच्या अध्यक्षतेखाली १७ जुलै १९६६ रोजी एका अभ्यास पथकाची नियुक्ती केली होती. अभ्यास पथकात पाच सदस्य होते. प्रशासन सुधार आयोगाचे एक उपसचिव आर. एन. चोप्रा हे अध्यक्ष पथकाचे सदस्य सचिव होते. अभ्यास पथकाकडे सोपविलेल्या विषयात पंचायत राज्यासंबंधीचाही विषय समाविष्ट होता. अभ्यास पथकाने सर्व राज्यांत कार्यकारी गट नेमलेले होते. विशेषतः महाराष्ट्र व गुजरात राज्यांत पंचायती राज्य व्यवस्थेशी संबंधित यंत्रणेची चर्चा केली. अभ्यास पथकाने पंचायती राजबाबत अनेक शिफारशी केलेल्या आहेत. त्यात पंचायती राजचे प्रशासन, त्यांची रचना, कार्य व वित्त व्यवस्था इ. चा. समावेश आहे.

१३) प्रबंधाचे नाव : 'मराठवाड्यातील जिल्हा परिषदेच्या खर्च प्रवृत्तीचे विश्लेषण'

विद्यापीठाचे नाव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : के. ए. ठोंबरे

प्रबंध सादर वर्ष : २००४

डॉ. कैलास ठोंबरे यांनी 'मराठवाड्यातील जिल्हा परिषदांच्या खर्च प्रवृत्तीचा अभ्यास' हा प्रबंध सादर केला आहे. हा अभ्यास त्यांनी जिल्हा परिषदांमधील अभ्यास कालखंडातील महसुली खर्च, भांडवली खर्च व वित्त प्रश्नांतर्गत खर्च प्रवृत्तीचे विश्लेषण केले. मराठवाड्यातील जिल्हा परिषदांच्या खर्च रचनेतील विविध बाबींचे एकूण खर्चाशी असलेल्या प्रमाणाची तुलना केली आहे. त्यांनी आपला प्रबंध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाला सादर केला आहे.

डॉ. के. ए. ठोंबरे यांनी मराठवाड्यातील सात जिल्हा परिषद (औरंगाबाद, जालना, परभणी, बीड, नांदेड, लातूर व उस्मानाबाद) १९९०-९१ ते २०००-०१ असा कालावधी घेऊन वेगवेगळ्या जिल्हा परिषद खर्चाचे तुलनात्मक व्यापक स्वरूपात अभ्यास करून निष्कर्ष व महत्त्वपूर्ण शिफारशी केलेल्या आहेत. त्यांनी विविध जिल्हा परिषद खर्च प्रवृत्तीचा अभ्यासाअंती सूचित केले की, एकूण खर्चामध्ये महसुली खर्चाचे प्रमाण ५६.१४ आहे. वित्त प्रेषण अंतर्गत ३८.८८ तर भांडवली स्वरूपाचा खर्च ४.१८ टक्के एवढा झालेला आहे.

डॉ. ठोंबरे यांच्या मते, नांदेड जिल्हा परिषदेने सर्वात जास्त प्रमाणात महसुली व सामान्य प्रशासनावर खर्च केलेला आहे, तर जालना जिल्हा परिषदेच्या तुलनेने सर्वात कमी केलेला आहे. मराठवाड्यातील सातही जिल्हा परिषदेचा तुलनात्मक अभ्यास करताना त्यांनी नमूद केले आहे की, नांदेड जिल्हा परिषदेचे उत्पन्न सर्वात जास्त असून जालना जिल्हा परिषदेचे उत्पन्न कमी आहे.

अनुसूचित जाती-जमाती दुर्बल घटकांसाठी समाजकल्याणवर झालेला खर्च हा नांदेड जिल्हा परिषदेने जास्त केलेला आहे, तर तो खर्च तुलनेत सर्वात कमी उस्मानाबाद जिल्हा परिषदेने केला आहे. त्यांनी आपला मराठवाड्यातील जिल्हा परिषद शोधप्रबंधात खर्च प्रवृत्तीच्या अभ्यासाअंती काही महत्त्वपूर्ण शिफारशी केलेल्या आहेत.

१४) प्रबंधिकेचे नाव : महाराष्ट्र जिल्हा परिषद राजकारणातील बदलते प्रवाह - जिल्हा

परिषद निवडणूक १९९७

विद्यापीठाचे नाव : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : बावगे राहुल

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. सुहास पळशीकर

प्रबंध सादर वर्ष : १९९९.

राहुल बावगे यांनी सदर प्रबंधामध्ये 'महाराष्ट्र जिल्हा परिषद राजकारणातील बदलते प्रवाह - जिल्हा परिषद निवडणूक १९९७ ' या विषयाचा अभ्यास करत असताना पाच प्रकरणांत विषयाची मांडणी केली आहे. पहिल्या प्रकरणात स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे काय, याचे ग्रामीण विकासातील महत्त्व, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी या विषयीचे वर्णन करण्यात आलेले आहे. दुसऱ्या प्रकरणामध्ये महाराष्ट्रातील पंचायतराजचे स्वरूप, रचना, अधिकार व कार्य याबरोबर पुढील प्रकरणांत राजकीय पक्षाचे स्थान आणि जिल्हा परिषद निवडणुकांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे. पाचव्या प्रकरणात मूल्यमापन व निष्कर्ष मांडताना निवडणुका, विविध राजकीय पक्ष यांचे विश्लेषण करत असताना ग्रामीण विकास या मुद्द्यालाच केंद्रिभूत ठरविण्यात आल्याचे दिसते. संशोधकाच्या मते ग्रामीण विकास साध्य करण्यासाठी विविध स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा प्रभाव हा अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरत असतो, त्यामुळे बदलत्या राजकीय परिस्थितीचा ग्रामीण विकासावर प्रभाव पडत असल्याचे निदर्शनास येते.

१५) प्रबंधाचे नाव : Rural Devloment M. Thailand

विद्यापीठाचे नाव : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : Surya Nakart

प्रबंध सादर वर्ष : एप्रिल १९८८.

सदर विषयावरील Rural Devloment M. Thailand हा प्रबंध १९८८ साली राज्यशास्त्र विभाग (पुणे विद्यापीठ) यांच्याकडे सादर झाला आहे. सदर प्रबंधामध्ये विषयांची मांडणी करत

असताना संशोधकाने चार प्रकरणांत मांडणी केली आहे. पहिल्या प्रकरणात थायलंडमधील सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय घटकांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण विकासासाठी निधी कशा स्वरूपात निर्माण करता येतो किंवा केलेला आहे, त्याचे विवेचन करण्यात आलेले आहे. याचबरोबर ग्रामीण विकासासाठी विविध पंचवार्षिक योजनांमध्ये केलेल्या तरतुदी यांचाही आढावा सविस्तर घेण्यात आलेला आहे.

थायलंडमधील ग्रामीण विकासात सामाजिक ऐक्य निर्माण करण्यासाठी त्या ठिकाणच्या बुद्धिष्ठ भिक्खूंनी कसा सहभाग घेतला, याचेही सविस्तर वर्णन करण्यात आलेले आहे. थायलंडमधील सामाजिक कल्याण आणि ग्रामीण विकास यांमध्ये त्या ठिकाणच्या भिक्खूंचा सहभाग हा प्रभावी असल्याचे निदर्शनास आल्याचे संशोधकाने नमूद केलेले आहे.

१६) प्रबंधाचे नाव : Local Government in Thailand structure and organisation

विद्यापीठाचे नाव : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : Nawmee Kanchanapanbum

प्रबंध सादर वर्ष : नोव्हेंबर १९९१.

सदर प्रबंधामध्ये थायलंड देशातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सविस्तर अभ्यास करण्यात आलेला आहे. सदर विषयांची मांडणी सात प्रकरणांत करण्यात आलेली आहे. थायलंड देशातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, त्यांची रचना, कार्यपद्धती व त्यांचा ग्रामीण व शहरी विकास यांच्यातील सहभाग याचे सविस्तर विवेचन करण्यात आलेले आहे. सदर विषयांच्या मांडणीनुसार थायलंडमध्ये ग्रामीण विकास करण्यासाठी ग्रामीण भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी प्रभावीपणे काय करणे आवश्यक आहे व त्याचबरोबर शहरी भागाचा विकास करण्यासाठी शहरी भागातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची काय करणे आवश्यक आहे, याचे विवेचन करत असताना तेथील तीन स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा आढावा घेतलेला आहे.

१७) प्रबंधाचे नाव : स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचे योगदान- पुणे जिल्हा

परिषदेतील महिलांचा सामाजिक व राजकीय सहभाग

विद्यापीठाचे नाव : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : वाबळे डी.सी.

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. विजय देव

प्रबंध सादर वर्ष : २००२

डी.सी. वाबळे यांनी डॉ. विजय देव यांच्या मार्गदर्शनाखाली ' स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचे योगदान पुणे जिल्हा परिषदेतील महिलांचा सामाजिक व राजकीय सहभाग' या विषयावर आपला पीएच.डी. शोधप्रबंध २००२ मध्ये सादर केला असून, त्यात त्यांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचे योगदानाचा अभ्यास करताना त्यात पुणे जिल्हा परिषदेतील महिलांचा सामाजिक व राजकीय सहभाग कसा आणि किती प्रमाणात आहे, याचा अभ्यास केला आहे.

१८) प्रबंधाचे नाव : पंचायतराज व्यवस्थेचा ग्रामीण विकासातील सहभाग - (लातूर जिल्ह्यातील उद्गीर आणि लातूर पंचायत समित्यांच्या विशेष संदर्भात १९९५-९६ ते २००५-२००६) (अर्थशास्त्र)

विद्यापीठाचे नाव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : पांडे बळीराम बालाली

मार्गदर्शकाचे नाव : सोनवणे बी. आर.

प्रबंध सादर वर्ष : २०१०

बळीराम पांडे यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे अर्थशास्त्र या विषयात सादर केलेला 'पंचायतराज व्यवस्थेचा ग्रामीण विकासातील सहभाग - (लातूर जिल्ह्यातील उद्गीर आणि लातूर पंचायत समित्यांच्या विशेष संदर्भात १९९५-९६ ते २००५-२००६) ' हा संशोधन प्रबंध डॉ. बी. आर. सोनवणे यांच्या मार्गदर्शनाखाली सादर केला असून, त्यात लातूर जिल्ह्यातील उद्गीर आणि लातूर पंचायत समित्यांच्या १९९५-९६ ते २००५-२००६ या दहा वर्षांच्या कालखंडाचा अभ्यास केला आहे.

१९) प्रबंधाचे नाव : औरंगाबाद जिल्हा : जिल्हा परिषदेचा अर्थसंकल्पीय अभ्यास

विद्यापीठाचे नाव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधकविद्यार्थ्याचे नाव : गायकवाड महादेव मुरहारी (अर्थशास्त्र)

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. म्हस्के बी.एस.

प्रबंध सादर वर्ष : जानेवारी २००५

महादेव गायकवाड यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे अर्थशास्त्र या विषयात सादर केलेला 'औरंगाबाद जिल्हा : जिल्हा परिषदेचा अर्थ संकल्पीय अभ्यास' संशोधन प्रकल्प डॉ. बी. एस. म्हस्के यांच्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केला असून, यात त्यांनी औरंगाबाद जिल्हा परिषदेचा अर्थसंकल्पीय अभ्यास केला असून सादर प्रबंध जानेवारी २००५ मध्ये सादर केला आहे.

२०) प्रबंधाचे नाव : परभणी जिल्हा परिषदेचे वित्तीय-एक अभ्यास १९९६-९७ ते २००५-

०६

विद्यापीठाचे नाव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : कन्हैया बाबूराव पाटोळे

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. दिलीप एस. अर्जुने

प्रबंध सादर वर्ष : मे २०१०.

कन्हैया बाबूराव पाटोळे यांनी डॉ. दिलीप एस. अर्जुने यांच्या मार्गदर्शनाखाली डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद येथे मे २०१० मे 'परभणी जिल्हा परिषदेचे वित्तीय-एक अभ्यास १९९६-९७ ते २००५-०६' या विषयावर पीएच.डी.साठी आपला शोधप्रबंध सादर केला आहे.

२१) प्रबंधाचे नाव : बीड जिल्ह्याच्या आर्थिक आणि मानवी विकासात पंचायत भूमिका :

एक चिकित्सक अभ्यास १९९७-९८ ते २००७-०८.

विद्यापीठाचे नाव : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : मुंठे श्रीकृष्ण लक्ष्मण

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. जी. आरग खंडकर.

प्रबंध सादर वर्ष : मे २०११.

मुंठे श्रीकृष्ण यांनी डॉ. जी. आरग खंडकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली 'बीड जिल्ह्याच्या आर्थिक आणि मानवी विकासात पंचायत भूमिका एक चिकित्सक अभ्यास १९९७-९८ २००७-०८' या विषयावर आपला पीएच.डी.चा प्रबंध सादर केला असून १९९७-९८ ते २००७-०८ या दहा वर्षांच्या कालखंडाचा अभ्यास केला आहे.

२२) प्रबंधाचे नाव : Jilha Parishad as a local Government and Development Bodies.

विद्यापीठाचे नाव : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : Nandkar Vasant Govind

मार्गदर्शकाचे नाव : Dr. Inamdar N.R.

प्रबंध सादर वर्ष : १९७२.

वसंत नांदकर यांनी डॉ. एन. आर. इनामदार यांच्या मार्गदर्शनाखाली 'जिल्हा परिषद अँज अ लोकल गव्हर्न्मेंट अँड डेव्हलपमेंट बॉडीज' हा पीएच.डी.साठीचा शोधप्रबंध सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे १९७२ मध्ये सादर केला असून त्यांनी त्या काळात राबविल्या जाणाऱ्या स्थानिक विकास योजनांचा चिकित्सक अभ्यास केला आहे.

२३) प्रबंधाचे नाव : Interralions among the tires in Zilha parishad in Maharashtra

विद्यापीठाचे नाव : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : Metakar Ramkrush G.

मार्गदर्शकाचे नाव : Dr. Inamdar N. R.

प्रबंध सादर वर्ष : १९७७.

रामकृष्ण मेटकर यांनी डॉ. एन. आर. इनामदार यांच्या मार्गदर्शनाखाली 'इंटरलाइन्स अमंग द टायर्स इन जिल्हा परिषद इन महाराष्ट्र' हा पीएच.डी.साठीचा शोधप्रबंध सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे १९७७ मध्ये सादर केला केला आहे.

२४) प्रबंधिकेचे नाव : स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचा राजकीय सहभाग -

बारामती तालुक्यातील ग्रामपंचायत महिला सरपंचाचा अभ्यास

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : दत्तात्रय चंद्रकांत वाबळे.

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. सुरेश रा. काकडे

प्रबंधिका सादर वर्ष : डिसेंबर १९९९.

पृष्ठ संख्या : १३९. प्रकरणे : ७.

दत्तात्रय चंद्रकांत वाबळे यांनी डॉ. सुरेश रा. काकडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली डिसेंबर १९९९ मध्ये टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे एम. फिल. पदवीसाठी ' स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील महिलांचा राजकीय सहभाग- बारामती तालुक्यातील ग्रामपंचायत महिला सरपंचाचा अभ्यास' या विषयावरती प्रबंधिका सादर केली असून त्याची विभागणी एकूण सात प्रकरणांत केली आहे. सदर प्रबंधात पहिल्या प्रकरणात राजकीय सहभागाची संकल्पना स्पष्ट केली असून दुसऱ्या प्रकरणात महिलांचा राज सहभाग याची माहिती दिली आहे. तिसऱ्या प्रकरणात पंचायत राज पावती व महिलांचा सहभाग यांची माहिती असून चौथ्या प्रकरणात पुणे जिल्हा व बारामती तालुका आर्थिक सामाजिक व राजकीय परिस्थितीकी याची माहिती दिली आहे. पाचव्या प्रकरणात संशोधन प्रक्रियेची माहिती दिली असून, सहाव्या प्रकरणात माहिती विश्लेषण दिले आहे. शेवटच्या आणि सातव्या प्रकरणात निष्कर्ष सांगून उपाययोजना सुचविल्या आहेत.

२५) प्रबंधिकेचे नाव : महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिलांचे स्थान - दौंड

तालुक्यातील महिला सरपंच यांचा चिकित्सक अभ्यास

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : मनीषा शिवाजी शेंद्रे

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. नितीन निरमल

प्रबंधिका सादर वर्ष : २००८. **पृष्ठ संख्या :** १२६, **प्रकरणे :** ४.

मनीषा शिवाजी शेंद्रे यांनी डॉ. नितीन निरमल यांच्या मार्गदर्शनाखाली टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे एम. फिल.साठी प्रबंधिका सादर केली असून त्यांचा विषय 'महाराष्ट्रातील पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये महिलांचे स्थान- दोंड तालुक्यातील महिला सरपंच यांचा चिकित्सक अभ्यास' असा आहे. त्यांनी एकूण चार प्रकरणांत आणि १२६ पृष्ठांत आपले संशोधन सादर केले आहे. सदर प्रबंधातील पहिले प्रकरण प्रस्तावना हे असून यात त्यांना संशोधनविषयाची प्राथमिक माहिती दिली आहे., दुसऱ्या प्रकरणात महाराष्ट्रातील पंचायतराज व्यवस्थेविषयी माहिती दिली असून तिसऱ्या प्रकरणात माहितीचे विश्लेषण केले आहे. चौथ्या आणि शेवटच्या प्रकरणात निष्कर्ष दिले असून शिफारशी सुचविल्या आहेत. सदर प्रबंधात मनीषा शेंद्रे यांनी दोंड तालुक्यातील विविध गावांतील महिला सरपंचांचा महिला म्हणून पंचायत राज व्यवस्थेमध्ये स्थानाचा अभ्यास केला आहे.

२६) प्रबंधिकेचे नाव : ग्रामीण विकासातील यशवंत ग्रामसमृद्धी योजनेचे योगदान विशेष

संदर्भ आंबेगाव तालुका

विद्यापीठाचे नाव : टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : पंदारे श्वेता रमेश

मार्गदर्शकाचे नाव : डॉ. टी. जी. गिते

प्रबंधिका सादर वर्ष : २००९. **पृष्ठ संख्या :** ११४. **प्रकरणे :** ६.

श्वेता पंदारे यांनी डॉ. टी. जी. गिते यांच्या मार्गदर्शनाखाली टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे येथे आपली एम. फिल.साठीची प्रबंधिका सादर केली असून, त्यांचा अभ्यासविषय 'ग्रामीण

विकासातील यशवंत ग्रामसमृद्धी योजनेचे योगदान विशेष संदर्भ आंबेगाव तालुका' असा आहे. या संशोधनात त्यांनी ग्रामीण विकासातील यशवंत ग्रामसमृद्धी योजनेच्या योगदानाचा अभ्यास केला असून कार्यक्षेत्र म्हणून आंबेगाव तालुक्याची निवड केली आहे.

27) प्रबंधाचे नाव : A role of Pune Zilla Parishad in the Human Resource Development with special Reference to Purandhar Tashil.

विद्यापीठाचे नाव : Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : Mukund Nivruti Dongare

मार्गदर्शकाचे नाव : Dr. B. D. Kulkarni,

प्रबंध सादर वर्ष : July – २००९. **पृष्ठ संख्या :** ३०६. **प्रकरणे :** ७.

मुकुंद डोंगरे यांनी डॉ. बी. डी. कुलकर्णी यांच्या मार्गदर्शनाखाली टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात आपला पीएच.डी.साठी शोधप्रबंध सादर केला असून त्याची एकूण सात प्रकरणांत विभागणी केली आहे. सदर प्रबंधात Introduction या पहिल्याच प्रकरणात आपल्या संशोधनविषयाची ओळख करून दिली असून Riview of Literatre and Kesereh Metedology या दुसऱ्या प्रकरणात संशोधन पद्धतीची माहिती दिली आहे. Demographic Profile of Pune Distrier या तिसऱ्या प्रकरणात पुणे जिल्ह्याचा भौगोलिक आढवा घेतला आहे. A Role of pune zhila Parishad in Education Devlopment या चौथ्या प्रकरणात शिक्षण विकासात पुणे जिल्हा परिषदेची भूमिका स्पष्ट केली आहे. A Rold of Pune Zilha parishad in Heath care and family panning programme या पाचव्या प्रकरणात आरोग्यसेवा आणि कुटुंब नियोजन क्षेत्रात पुणे जिल्हा परिषदेच्या कार्याचा आढावा घेतला आहे. Cost-Benifit Analasis या सहाव्या प्रकरणात माहितीचे विश्लेषण केले असून, Summery of the study, Finding and Recommend ations या सातव्या आणि शेवटच्या प्रकरणात संपूर्ण संशोधनाचा सारांश दिला असून निष्कर्ष मांडून शिफारशी सुचविल्या आहेत.

२८) प्रबंधिकेचे नाव : ग्रामपंचायतीच्या विकासातील नेतृत्वाचा सहभाग – भोर तालुका
एक दृष्टिक्षेप

विद्यापीठाचे नाव : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : बोराडे बी. एच.

प्रबंधिका सादर वर्ष : १९९०

बोराडे बी. एच. यांनी सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे १९९० मध्ये एम. फिल.साठी प्रबंधिका सादर केली असून त्यांचा विषय 'ग्रामपंचायतीच्या विकासातील नेतृत्वाचा सहभाग- भोर तालुका एक दृष्टिक्षेप' असा आहे. ग्रामपंचायतीच्या विकासातील नेतृत्वाचा सहभाग पाहताना त्यांनी आपले कार्यक्षेत्र म्हणून भोर तालुक्याची निवड केली आहे.

२९) प्रबंधिकेचे नाव : पंचायत समितीच्या कार्याचा अभ्यास- विशेष संदर्भ पंचायत
समिती नांदगाव

विद्यापीठाचे नाव : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : केशव आर. पी.

प्रबंधिका सादर वर्ष : १९९१

केशव आर. पी. यांनी यांनी १९९१ मध्ये सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे आपली एम. फिल.ची प्रबंधिका सादर केली असून अभ्यासाचा विषय 'पंचायत समितीच्या कार्याचा अभ्यास- विशेष संदर्भ पंचायत समिती नांदगाव' असा आहे. 'पंचायत समितीच्या कार्याचा अभ्यास करताना त्यांनी नांदगाव पंचायत समिती हे आपले कार्यक्षेत्र म्हणून निवडले आहे.

३०) प्रबंधिकेचे नाव : Social Welfare in Thailand

विद्यापीठाचे नाव : सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : Challvaa Khaenghchen

प्रबंधिका सादर वर्ष : १९८८.

Challvaa Khaenghchen यांनी यांनी १९८८ मध्ये सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे येथे आपली एम. फिल.ची प्रबंधिका सादर केली असून अभ्यासाचा विषय Social Welfare in Thailand ' हा आहे. या प्रबंधात त्यांनी थायलंड येथील सामाजिक कार्याचा अभ्यास केला आहे.

31) प्रबंधिकेचे नाव : Development Irens in Beed District (1960 to 1975)

विद्यापीठाचे नाव : Ghokhale Instute of Politics and Economics – Pune

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : Kadam S. D.

प्रबंधिका सादर वर्ष : १९७९.

एस. डी. कदम यांनी १९७९ मध्ये गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकोनॉमिक्स, पुणे येथे आपली एम. फिल.ची प्रबंधिका सादर केली असून, संशोधनाचा विषय 'Development Irens in Beed District (1960 to 1975) असा आहे. यात त्यांनी बिड जिल्ह्यातील विविध विकासकामांचा आढावा घेतला आहे.

32) प्रबंधिकेचे नाव : Regional and District planning - conepts. experierees and apprchaes A review of literutus Pune

विद्यापीठाचे नाव : Ghokhale Institute of Politics and Economics – Pune

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्यांचे नाव : Adik B.R.

प्रबंधिका सादर वर्ष : १९८७.

बी. आर. आदिक यांनी १९८७ मध्ये गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकोनॉमिक्स, पुणे येथे आपली एम. फिल.ची प्रबंधिका सादर केली असून, संशोधनाचा विषय 'Regional and District planning - conepts. experierees and apprchaes A review of literutus Pune' असा आहे.

33) प्रबंधिकेचे नाव : Interated rural devlopment programme and poverty All eviarion Ph India Review of literattur Pune

विद्यापीठाचे नाव : Ghokhale Institute of Politics and Economics – Pune

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : Bokil K. S.

प्रबंधिका सादर वर्ष : १९८९.

के. एस. बोकिल यांनी १९८९ मध्ये गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकोनॉमिक्स, पुणे येथे आपली एम. फिल.ची प्रबंधिका सादर केली असून, संशोधनाचा विषय ' Interated rural devlopment programme and poverty All eviarion Ph India Review of literattur Pune ' असा आहे.

34) प्रबंधिकेचे नाव : Decaralised Planning through Paryati Ras adn Its Impact on rural Devlopment Pune 1990

विद्यापीठाचे नाव : Ghokhale Institute of Politics and Economics – Pune

संशोधन स्तर : एम. फिल.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : Varghese P. K.

प्रबंधिका सादर वर्ष : १९९०.

पी. के. वरघेसे यांनी १९९० मध्ये गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकोनॉमिक्स, पुणे येथे आपली एम. फिल.ची प्रबंधिका सादर केली असून, त्यांच्या संशोधनाचा विषय ' Decaralised Planning through Paryati Ras adn Its Impact on rural Devlopment Pune 1990 ' असा आहे.

35) प्रबंधिकेचे नाव : Irsttrhal Finance in Rural Devlopment Compartie stidy of India and Bangaladesh 1983

विद्यापीठाचे नाव : Ghokhale Institute of Politics and Economics - Pune

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : Khan Azizur Rehman M.D.

अझिझुल खान यांनी गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकोनॉमिक्स, पुणे येथे आपली एम. फिल.ची प्रबंधिका सादर केली असून, त्यांच्या संशोधनाचा विषय 'Rural Finance in Rural Development Comparative study of India and Bangladesh 1983' असा आहे.

36) प्रबंधिकेचे नाव : As local Government and Development Bodies - 1972 (V to 63Y 7231739715) Poona

विद्यापीठाचे नाव : Ghokhale Institute of Politics and Economics – Pune

संशोधन स्तर : पीएच.डी.

संशोधक विद्यार्थ्याचे नाव : Nandedkar V. g.

व्ही. जी. नांदेडकर यांनी गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकोनॉमिक्स, पुणे येथे आपला पीएच.डी.चा प्रबंध सादर केला असून, त्यांच्या संशोधनाचा विषय 'As local Government and Development Bodies - 1972 (V to 63Y 7231739715) Poona' असा आहे.

१.२. संशोधन विषयाशी संबंधित काही संदर्भग्रंथ

या विषयांच्या संदर्भात काही उपलब्ध संदर्भग्रंथांची माहिती पुढीलप्रमाणे-

१) डॉ. डी. सी. पन्त यांनी, 'भारत मे ग्रामीण विकास'^१ या ग्रंथात भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये ग्रामीण भागाच्या विकासाच्या भूमिकेचे स्वरूप स्पष्ट केले आहे. या ग्रंथात त्यांनी ग्रामीण विकासाचा इतिहास, महत्त्व, ग्रामीण विकासाच्या समस्या त्यांची ओळख, ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम यांचा विशेष अभ्यास केला आहे. याशिवाय ग्रामीण विकासात सहकार क्षेत्र आणि कुटीर उद्योगांची भूमिका, ग्रामीण विकासासंबंधी महात्मा गांधींचे विचार, ग्रामीण लोकसंख्येचे स्वरूप आणि संरचना, ग्रामीण विकास योजना आणि पंचवार्षिक योजना यांचाही अभ्यास केला आहे.

२) डॉ. इकबाल खान यांनी 'पंचायतीराज एवं ग्रामीण विकास योजनाएं'^२ या शोधप्रबंधात पंचायतराज संस्थांना अधिक सशक्त बनवण्यासाठी व्यापक सुधारणांची आवश्यकता

प्रतिपादन केली आहे. ज्यामुळे खेड्यांचा विकास जलदगतीने होईल आणि २१व्या शतकात भारत जगातील विकसित देशांच्या श्रेणीत येईल. त्यासाठी ग्रामीण विकास योजनाची योग्य पद्धतीने अंमलबजावणी झाली पाहिजे, असे म्हटले आहे.

- ३) श्री रामजी यांनी 'भारत मे ग्रामीण विकास'^३ या ग्रंथात ग्रामीण भागातील समस्यांचा अभ्यास करून ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी सरकारने विशेष प्रयत्न करून महात्मा गांधींच्या स्वप्नातील स्वयंपूर्ण ग्रामीण भारत निर्माण करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. त्यांनी पंचायती राज आणि ग्रामीण विकास, ग्रामीण भारत आणि विकेंद्रीकरण, स्वतंत्र भारतात ग्रामीण विकासाच्या दिशा, ग्रामीण भारताच्या प्रमुख समस्या, गांधीवाद आणि ग्रामीण विकास, शेतकरी सामुदायिक सामाजिक आर्थिक परिदृष्य इत्यादी विषयावर प्रकाश टाकला आहे.
- ४) डॉ. महेंद्रकुमार मिश्रा यांनी 'भारत का विकास'^४ या ग्रंथात भारतीय संस्कृतीचा इतिहास अभ्यासला असून आपली वर्तमान संस्कृती पूर्ववर्ती संस्कृतीची वारस (देन) आहे असे म्हटले आहे. या ग्रंथात त्यांनी अर्थव्यवस्था आणि शिक्षणाचा विकास, पायाभूत सुविधांचा विकास, वैज्ञानिक विकास आणि सामाजिक जाणीव निर्माण करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे, तसेच भारतीय संस्कृतीची विकासात्मक संकल्पना स्पष्ट केली आहे.
- ५) डॉ. सुभाष गंगवाल यांनी 'भारत का ग्रामीण विकास दशा एवं दिशा'^५ या ग्रंथात भारताला २०२० पर्यंत विकसित देश बनविण्यासाठी सर्व भारतीयांनी दृढसंकल्प घेण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. त्यासाठी नियोजन करणे, विकासाचे प्राधान्यक्रम निश्चित करणे, चीनशी आर्थिक, सामाजिक स्पर्धा, उदारीकरण, गरिबी निर्मूलन, राज्यांचा समतोल विकास इत्यादी अनेक विषयांचे उद्बोधक विश्लेषण केले आहे.

६) डॉ. रेणू त्रिपाठी यांनी 'ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मूलन'^६ या ग्रंथात म्हटले आहे की, गरिबी हा भारताला लागलेला अभिशाप आहे. भारतातील गरिबीचे स्वरूप, प्रकार, गरिबी निर्मूलनांच्या योजना व ११ पंचवार्षिक योजनामधून केलेले प्रयत्न यांचा त्यांनी ऊहापोह केला आहे. भारताच्या ग्रामीण विकासाला महत्त्व देताना त्यांनी चीनने कृषी आणि औद्योगिक क्षेत्रात सारखीच प्रगती करून महासत्ता बनल्याचे उदाहरण दिले आहे.

७) श्री के. डी. गंगवाडे यांनी 'गांधीजी के आदर्श और ग्रामीण विकास'^७ या ग्रंथात शहरी आणि ग्रामीण विकासातील विरोधाभास मांडला आहे. त्यात त्यांनी भारताला विनाशापासून वाचवायचे असले तर खेड्यांच्या सुधारणेपासून कामाला सुरुवात केली पाहिजे. गावांचे शोषण ही एक हिंसाच आहे, असे गांधाजीचे ठाम मत होते. ते म्हणतात, जेथे आमचे करोडो देशवासी अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण आणि आरोग्य या मुलभूत सुविधांपासून वंचित आहेत, तेथे दूधपेस्ट, शाम्पू, रंगीबेरंगी कपडे, महागड्या मोटारी यांचा प्रचार-प्रसार काय कामाचा? शेवटी थंड पेये (उदा. पेप्सी, कोकाकोला) यांनी कुपोषित शरीरांना ताकत मिळणार आहे का? त्यासाठी अंधाराकडून प्रकाशाकडे, अन्यायाकडून सन्मानाकडे, विनाशाकडून विकासाकडे वाटचाल करण्याची आवश्यकता आहे.

८) मीनाक्षी पवार या लेखिकेने 'Panchayati Raj Rular Development'^८ या शोधप्रबंधात मध्यप्रदेशातील पश्चिम निमाड या आदिवासी जिल्ह्यातील पंचायतीराज संस्थांचा अभ्यास केला आहे. त्यात त्यांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की, आदिवासी लोकांना मिळणाऱ्या प्रत्येक सुविधेकडे साशंक दृष्टीने पाहिले जात. सवर्ण लोक आदिवासी लोकांना मिळालेल्या सांविधानिक विशेषाधिकाराकडे पूर्वग्रह दूषित दृष्टिकोनातून पाहतात. परिणामी या समाजात सर्वांगीण विकास झाला नाही. त्यांच्या मते ग्रामपंचायतीला नोकरशाहीपासून जोपर्यंत मुक्ती मिळणार नाही, तोपर्यंत पंचायत राज संस्था सशक्त होणार नाही.

९) डॉ. धर्मेन्द्रसिंह यांनी 'पंचायतीराज एवं ग्रामीण विकास'^९ या शोधप्रबंधात ७३व्या घटना दुरुस्तीनंतर पंचायतीराज संस्थेत झालेल्या रचनात्मक बदलांचा अभ्यास केला आहे. मध्यप्रदेशातील उज्जैन जिल्ह्याच्या पंचायती राज संस्थेचा अभ्यास करून त्यांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की, मागासवर्गीय समाजातील लोकांना विविध योजनांच्या लाभापासून वंचित ठेवले जाते. मध्यप्रदेश शासनाने विकासात्मक योजनांची अंमलबजावणी करताना मागासवर्गीयांना प्राधान्य द्यावे, असे आदेश देऊनही त्यांना विविध योजनांपासून वंचित रहावे लागत आहे. पंचायतीराज संस्थेतील उच्चवर्गीयांच्या वर्चस्वामुळे त्यांना उपेक्षित ठेवले जात आहे. त्यामुळे जे सरपंच मागासवर्गीय व्यक्तींवर अन्याय करतात, त्यांच्यावर कठोर कार्यवाही करण्यात यावी, अशीही शिफारस करण्यात आली आहे.

१०) निशा वाशिष्ठ यांनी 'भारत मे नौकरशाही की कार्य प्रणाली'^{१०} या शोधप्रबंधात ग्रामीण आणि शहरी विकासांत नोकरीशाहीचे विवेचन करून स्वातंत्र्योत्तर काळात राष्ट्रीय उद्दिष्टे आणि प्रत्यक्ष अंमलबजावणी यामध्ये भारतीय नोकरशाही अयशस्वी झाली आहे, असा निष्कर्ष काढला आहे. त्यासाठी तिच्यामध्ये विकासात्मक दृष्टिकोन निर्माण करण्याची आणि राष्ट्रीय उद्दिष्टांप्रती बांधिलकी निर्माण करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे.

११) डॉ. सुरेंद्र कटारिया और गुज्जन वैद यांनी 'भारत में ग्रामीण विकास रणनीतीयाँ एवं चुनौतीयाँ'^{११} या ग्रंथात इंडिया आणि भारत यांच्या विकासातील परिदृश्य अधोरेखित केले आहे. प्रस्तुत ग्रंथात समग्र ग्रामीण विकासाचे कार्यक्रम आणि सामाजिक कल्याण योजनांची माहिती दिली आहे. तसेच पंचायती राज संबंधी तीन संशोधने आणि दोन ग्रामीण विकास प्रारूपे (मॉडेल) प्रस्तुत केले आहेत.

१२) मनोज आवळे यांनी 'पंचायत राज कार्य-कायदा-योजना' आणि 'शेतकऱ्यांसाठी शासकीय अर्थसाहाय्याच्या विविध योजना'^{१२} या दोन्ही पुस्तकांत समग्र ग्रामीण विकास

योजनांचा आढावा घेतला आहे. या सर्व विकास योजना ग्रामीण विकासाला पूरक आहेत. त्यांची योग्य अंमलबजावणी होणे अपेक्षित आहे.

१.३. संशोधनाचे वेगळेपण

‘जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकासयोजनांचे मूल्यमापन (विशेष संदर्भ पुणे व सातारा जिल्हा) या विषयासंदर्भात संशोधन करित असताना ग्रामीण विकासाचा मुद्दा केंद्रस्थानी ठेवून या संदर्भात झालेल्या पूर्वसंशोधन आणि संदर्भ साहित्याचा वरीलप्रमाणे आढावा घेतला. अनेक संशोधकांनी यासंदर्भात संशोधन करून त्यांचे प्रबंध संबंधित विद्यापीठे आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये सादर केलेले आहेत. त्यांनी केलेल्या संशोधनात ग्रामीण विकासाच्या विविध योजनांचे ग्रामीण विकासावर झालेले परिणाम, योजनांचे यश-अपयश, मूल्यमापन, तसेच या योजना राबविणाऱ्या विविध शासकीय योजना, स्थानिक स्वराज्य संस्था यांची भूमिका, त्या प्रक्रियेत समाजातील विविध घटकांचा, विशेषतः महिलांचा सहभाग या विषयाचा समावेश आहे.

ग्रामीण विकासाशी निगडित पूर्व संशोधनामध्ये संशोधकांनी ग्रामीण विकासाशी निगडित ठराविक अशा एखाद्याच योजनेचा किंवा मुद्द्याचा अभ्यास केला आहे. त्यातही त्यांच्या आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक संदर्भाचाच विचार केलेला दिसतो. पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतल्यावर असे निदर्शनास आले की, प्रस्तुत विषयासंदर्भात तसेच जिल्हा परिषदांमार्फत ग्रामीण विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या सर्वच योजनांचा कोणत्याही संशोधकाने अभ्यास केलेला नाही. त्यातही पुणे आणि सातारा जिल्ह्यातील विकासयोजनांसंदर्भात एकत्रितपणे केलेले संशोधन आढळून आलेले नाही. या पार्श्वभूमीवर संशोधकाने निवडलेला संशोधन विषय इतरांपेक्षा वेगळा ठरतो.

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने जिल्हा परिषदांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण आणि कृषी या ग्रामीण विकासासाठी महत्त्वाच्या असणाऱ्या विकास योजनांचा समावेश केला आहे. या योजनांच्या मूल्यामापनाबरोबरच त्याचे ग्रामीण क्षेत्रावर झालेले परिणाम आणि त्याचा ग्रामीण क्षेत्राला झालेला फायदा याचा अभ्यास केलेला आहे. प्रस्तुत संशोधनाद्वारे जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास

योजनांच्या माध्यमातून ग्रामीण जनतेच्या जीवनात होत असलेले बदल आणि त्या योजनांच्या माध्यमातून देण्यात येत असलेले लाभ इत्यादींमुळे नागरिकांचा होणारा वैयक्तिक व सामूहिक विकास आणि त्यासंदर्भातील वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या अर्थाने ग्रामीण विकास या मुद्द्याला अनुसरून झालेले पूर्वसंशोधन आणि साहित्यापेक्षा प्रस्तुत संशोधन वेगळे आणि नवीन आहे.

१.४. संशोधनाची उपयुक्तता

प्रस्तुत संशोधनाच्या उपयुक्ततेचा विचार केल्यास पुढील बाबी समोर येतात-

- १) या संशोधनातून ग्रामीण विकासाची वस्तुस्थिती समोर आली. ग्रामीण क्षेत्राचा विकास घडवून आणण्यासाठी जिल्हा परिषदांमार्फत विविध योजना राबविल्या जातात.
- २) या योजनांचा लाभार्थ्यांना किती लाभ झाला?, या योजनांमधून मिळणारे आर्थिक साह्य पुरेसे आहे का?, या योजनांमध्ये कोणते बदल आवश्यक आहेत?, या योजनांबद्दल लाभार्थ्यांमध्ये नेमके काय मतप्रवाह आहेत? इत्यादी प्रश्नांची उकल होण्यासाठी या संशोधनाचा उपयोग होणार आहे.
- ३) शहरी क्षेत्राचा विकास आणि ग्रामीण क्षेत्राचा विकास यांमध्ये असणारी तफावत दूर करण्यासाठी काय उपाययोजना करता येतील, यासाठी या संशोधनाचा फायदा होऊ शकेल.
- ४) या अर्थाने प्रस्तुत संशोधन ग्रामीण विकासाच्या अभ्यासासाठी उपयुक्त ठरणारे आहे.

समारोप

‘जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन (विशेष संदर्भ पुणे व सातारा जिल्हा)’ या विषयाशी संबंधित संशोधन झालेल्या पीएच.डी. आणि एम. फिल. विषयासंबंधी राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र आदी विषयांत सादर झालेल्या प्रबंध आणि प्रबंधिकांचा अभ्यास केला असता, वरील २५ विषयांच्या प्रबंध आणि प्रबंधिकांची माहिती, तसेच एकूण १२ संदर्भ ग्रंथांची माहिती उपलब्ध झाली.

संदर्भ

- १) डॉ. पन्त डी. सी., 'भारत मे ग्रामीण विकास', कॉलेज बुक डेपो, जयपूर, २००९.
- २) डॉ. इकबाल खान, 'पंचायतीराज एवं ग्रामीण विकास योजनाएं', रितू पब्लिकेशन, जयपूर, २००८.
- ३) श्री. रामजी, 'भारत मे ग्रामीण विकास', अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली, २००८.
- ४) डॉ. महेंद्रकुमार मिश्रा, 'भारत का विकास', मार्क पब्लिशर्स, २००९.
- ५) डॉ. सुभाष गंगवाल, 'भारत का ग्रामीण विकास दशा एवं दिशा', मंगलदीप पब्लिकेशन, जयपूर, २००४.
- ६) डॉ. रेणू त्रिपाठी, 'ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मुलन,' ओमेगा पब्लिकेशन्स, दिल्ली २००८.
- ७) श्री. के. डी. गंगवाडे, 'गांधीजी के आदर्श और ग्रामीण विकास,' राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २००८.
- ८) पवार मीनाक्षी, 'Panchayati Raj Rular Development', Classical Publising house, New Delhi – २००६.
- ९) डॉ. धर्मेन्द्र सिंह, 'पंचायतीराज एवं ग्रामीण विकास', रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, २००४.
- १०) सुश्री. निशा वशिष्ठ, 'भारत मे नैकरशाही कि कार्यप्रणाली', प्रिन्टवेल पब्लिकेशन्स, जयपूर, १९९५.
- ११) डॉ. सुरेन्द्र कटारिया और गुज्जन वैद, 'भारत मै ग्रामीण विकास रणनीतियाँ एवं चुनौतियाँ', मालिक अँड कंपनी, जयपूर / नई दिल्ली, २००८.
- १२) श्री. मनोज आवाळे, 'पंचायतराज कार्यकायदा - योजना' आणि 'शेतकऱ्यासाठी शासकीय अर्थसाहाय्याच्या विविध योजना' अनुबंध प्रकाशन, पुणे, २०००.

प्रकरण तिसरे
संशोधनाची कार्यपद्धती

प्रस्तावना

- ३.१. संशोधन विषयाचे महत्त्व
- ३.२. संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा
- ३.३. संशोधन समस्या
- ३.४. संशोधनाची उद्दिष्टे
- ३.५. संशोधनाची गृहीतके
- ३.६. संशोधन पद्धती
- ३.७. संशोधनाचा आराखडा
- ३.८. नमुना निवड
- ३.९. तथ्य संकलनाचे मार्ग
- ३.१०. माहिती वर्गीकरण व विश्लेषण
- ३.११. अभ्यासात आलेल्या अडचणी
- ३.१२. संशोधन प्रबंधाची प्रकरणात्मक मांडणी

संदर्भ

प्रस्तावना -

भारताचा आत्मा हा खेड्यात वसलेला असून, वास्तव लोकशाही केंद्रामध्ये बसलेले २० लोक चालवू शकत नाहीत. ती तर तळाच्या प्रत्येक गावातील लोकांकडून चालवली जावी. लोकशाहीचे सार वास्तविक वर्गीकृत लोकांच्या संपूर्ण शारिरीक, आर्थिक आणि आध्यात्मिक संशोधनास, सर्वांच्या कल्याणासाठी एकजूट करण्याची कला आणि शास्त्र आहे.

महात्मा गांधींनी ग्रामीण जीवन आणि समाजाच्या उन्नतीच्या दृष्टीने साधारणतः पासष्ट वर्षांपूर्वी केलेल्या या कथनाचा आजही अनोन्य संबंध आहे. विकासाच्या दृष्टीने ग्रामीण-शहरी अशा भेदाची बीजरूपे ही अगदी स्वातंत्र्यकाळापासून रुजली असल्याचे दिसून येते. वास्तविक, मानवजातीचा इतिहास शोधताना मानवी सभ्यता आणि संस्कृतीचा दाखला दिला जातो. व्यक्तिगत आणि संस्थात्मक, वैचारिक आणि प्रायोगिक अशा सर्व स्तरांवरून ग्रामीण विकासासाठी स्वातंत्र्यापूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात प्रयत्न झाले. शासन स्तरावरील प्रयत्नांचा विचार केल्यास स्वातंत्र्यानंतर सत्तेवर आलेल्या पंडित नेहरूंच्या सरकारपासून ग्रामीण विकासासाठी सहेतुक प्रयत्न झाल्याचे दिसून येते. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा आधार कृषी असल्याने आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा ८० % कार्यभार कृषी आणि संलग्न क्षेत्रावर अवलंबून असल्याने अगदी सुरुवातीपासून ग्रामीण विकासास नीती आणि धोरणात प्राधान्य दिले गेले.

एकंदरीत राष्ट्रीय विकासात ग्रामीण विकासाचे महत्त्व लक्षात घेऊन स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी शासन स्तरावरून अनेक प्रयत्न करण्यात आले आहेत. त्यासाठी अनेक महत्त्वाकांक्षी योजना राबविण्यात आल्या. विकासाच्या बदलत्या संकल्पनेनुसार आता 'शाश्वत विकास' किंवा 'सतत विकास' या संकल्पना रूढ होऊ पाहत आहेत.

मूलतः विकास ही परिवर्तनीय, व्यक्तिसापेक्ष आणि मूल्याधारित संकल्पना आहे. त्यामुळे व्यक्ती, काल आणि स्थानानुसार अर्थ लावला जातो. सामान्यतः 'विकास' शब्दाचा संबंध अनुकूल परिवर्तनाशी जोडला जातो. 'ग्रामीण विकास' हा एक स्थलदर्शक शब्द असून एका विशिष्ट भौगोलिक प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या लोकांची विकासाची प्रक्रिया, जीवनमान, राहणीमान, वास्तव्य, त्यांची व्यवसाय संरचना, परिवर्तन इत्यादी बाबी महत्त्वाच्या आहेत. 'ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांच्या भौतिक, सामाजिक व आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा घडवून आणणे म्हणजे ग्रामीण विकास होय.' ग्रामीण विकास हे एक अशा विशिष्ट भूभागाशी

संबंधित आहे. जो भौगोलिकदृष्ट्या शहरापासून दूर, दुर्गम व शहरातील विकास संकल्पना व विचारापासून विभक्त आहे. लोकसंख्येच्या दृष्टीने शहराच्या तुलनेत येथील संख्या अधिक व घनता कमी आहे. त्यासाठी विकासाच्या अनेक क्षेत्रांत आमूलाग्र बदलाची आवश्यकता असल्यामुळे विकासासाठी व्यूहरचनेची नितांत गरज असते.

३.१. संशोधन विषयाचे महत्त्व

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिश राजवटीत जेव्हा भारताची घडी विसकटू लागली आणि खेड्यांची स्वयंपूर्णता नष्ट होऊ लागली, त्या वेळी भारताची ओळख ही केवळ काही शहरांतून होऊ शकत नाही, तर येथे असलेल्या सात लाख गावांतून होते, याची जाणीव महात्मा गांधी यांनी करून दिली. आज या भारतातील लोकांच्या अन्न, वस्त्र, निवारासंबंधीच्या गरजा इतक्या तीव्रतेच्या राहिलेल्या नसल्या, तरी बदलत्या परिस्थितीत विकासाच्या बदललेल्या संकल्पनेनुसार किमान व सार्थ विकासाची अपेक्षा या भागासाठी करणे सयुक्तिक आहे. कारण, राष्ट्रीय विकासात ग्रामीण विकास एक आवश्यक घटक आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार सुमारे ५४.७८% लोकसंख्या म्हणजेच एकूण लोकसंख्येच्या अर्ध्यापेक्षा जास्त लोक महाराष्ट्रातील खेड्यातून वास्तव्य करत आहेत. म्हणून एवढ्या मोठ्या लोकसंख्येचा अपवाद करून कुठल्याही देशाच्या विकासाचा अभ्यास होऊ शकत नाही. स्वातंत्र्यानंतर भारताने कल्याणकारी राज्य आणि लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे धोरण स्वीकारले. पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमांतून अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या. असे असले तरी अजूनही अपेक्षित ग्रामीण विकास झाला नाही. म्हणून प्रस्तुत संशोधनाद्वारे शासनाच्या, विशेषतः जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविलेल्या योजना ग्रामीण भागात सामान्य माणसापर्यंत पोहचल्या किंवा नाही, याचा शोध घेण्यासाठी प्रस्तुत संशोधन विषय महत्त्वाचा ठरतो. या दृष्टीने संशोधकाने 'जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन (२००२ ते २०१२) (विशेष संदर्भ पुणे व सातारा जिल्हा)' हा विषय संशोधनासाठी निवडला आहे.

३.२. संशोधन विषयाची व्याप्ती आणि मर्यादा

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुणे व सातारा जिल्ह्यांची निवड केली आहे. जिल्हा परिषदेच्या विषय समित्यांच्या माध्यमांतून ग्रामीण विकास योजनांची अंमलबजावणी केली जाते. या संशोधनामध्ये जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण, महिला व बाल कल्याण आणि कृषी या तीन विभागांच्या माध्यमांतून राबविलेल्या विकास योजनांचा अभ्यास केला आहे. कारण अनुसूचित जाती, जमाती, ओबीसी, महिला आणि शेतकरी हा ग्रामीण भागातील सर्वांत मोठ्या समूहापर्यंत या योजना पोहचतात.

संशोधनाचे कार्यक्षेत्र मर्यादित करून संशोधनातून निष्कर्षापर्यंत पोहचण्यासाठी पुणे व सातारा जिल्ह्यातील प्रत्येकी दोन तालुक्यांची केलेली निवड ही संशोधनाची मर्यादा आहे. यामध्ये चार तालुक्यांची निवड करून त्यातील लाभार्थ्यांचा अभ्यास केला आहे.

थोडक्यात या संशोधन विषयाची व्याप्ती पुणे जिल्ह्यातील खेड आणि वेल्हे तालुक्यातील ३० गावे आणि सातारा जिल्ह्यातील फलटण आणि खंडाळा तालुक्यातील २० गावे, अशी एकूण ५० गावांपर्यंतची असून, यात सदर गावांत समाजकल्याण, महिला व बाल विकास आणि कृषी विभाग या तीन विभागांतील योजनांच्या लाभार्थ्यांपुरतीच मर्यादित आहे, यासाठी २००२ ते २०१२ या दहा वर्षांतील कालावधीचाच विचार केला आहे.

३.३. संशोधन समस्या

संशोधक ग्रामीण क्षेत्रात नोकरी करीत असून, संशोधकास ग्रामीण क्षेत्रातील प्रत्येक भागातील परिस्थितीत तफावत आढळली, तसेच शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक स्थितीतदेखील तफावत आढळली.

ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी शासन स्तरावरून विविध योजना राबविण्यात येत असताना ग्रामीण भागाचा विकास शहरी भागाच्या तुलनेत कमी प्रमाणात झालेला दिसून येतो. नियोजन आयोगाच्या मतानुसार ग्रामीण आणि शहरी दारिद्र्य दैनिक क्रयशक्तीच्या आधारावर अनुक्रमे २६ व २२ रुपये ही दारिद्र्य निर्देशक उत्पन्नाची रेषा आहे. ही रेषा चुकीची असल्याचे अनेक तज्ज्ञांनी दाखवून दिले आहे. अशा गरजेतून संशोधनासाठी या विषय निवडीचे प्रयोजन आहे.

प्रस्तुत संशोधनासाठीच्या संशोधन समस्या पुढीलप्रमाणे-

- १) ग्रामीण क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी सरकारकडून विविध विकासयोजना राबविल्या जातात, तरीही ग्रामीण आणि शहरी क्षेत्राच्या विकासात तफावत का आढळून येते? ती दूर करण्यासाठी अजून कोणते प्रयत्न आवश्यक आहेत?
- २) ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासासाठी विविध विकास योजना राबविल्या जातात. त्या लाभार्थ्यांपर्यंत पोहचतात का?
- ३) ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासासाठी विविध विकास योजना राबविल्या जातात, त्यांच्या अंमलबजावणीमध्ये काय त्रुटी आहेत? त्यामध्ये काय सुधारणा करता येतील?

३.४. संशोधनाची उद्दिष्टे

- १) महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकास योजनांचा आढावा घेणे.
- २) महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकास योजनांच्या अंमलबजावणीची प्रक्रिया पद्धती अभ्यासणे.
- ३) ग्रामीण विकासात प्रशासकीय अधिकारी व राजकीय पदाधिकारी यांची भूमिका तपासणे.
- ४) विकास योजनांच्या अंमलबजावणीची फलश्रुती तपासणे.
- ५) विकास योजनांच्या अंमलबजावणीचा ग्रामीण विकासावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

३.५. संशोधनाची गृहीतके

- १) ग्रामीण विकासासाठी शासकीय विकास योजना उपयुक्त आहेत.
- २) ग्रामीण विकास योजना ग्रामीण भागात गावपातळीपर्यंत राबविल्या जातात.
- ३) ग्रामीण विकासासाठी अधिकारी व पदाधिकारी यांच्यात समन्वय असतो.
- ४) शासनाच्या विकास योजनांचा लाभ ग्रामीण भागातील गरजूंना मिळत नाही.
- ५) शासकीय योजना सामाजिक व आर्थिक दुर्बल विकासासाठी उपयुक्त आहेत.
- ६) शासकीय विकास योजना ग्रामीण विकासासाठी पुरेशा व परिपूर्ण नाहीत.

३.६. संशोधन पद्धती

सामाजिक संशोधनात अध्ययनाच्या विविध पद्धती आहेत. या सर्व पद्धतींचे दोबळमानाने संख्यात्मक आणि गुणात्मक अशा दोन भागात विभाजन केले जाते. जी तथ्ये संख्यात्मक असतात त्यांच्या अध्ययनाकरिता सांख्यिकीय पद्धतीचा उपयोग केला जातो आणि जी तथ्ये संख्यांमध्ये मांडता येत नाहीत, त्यांचे अध्ययन गुणात्मक पद्धतीद्वारे केले जाते. साधारणतः सामाजिक तथ्ये ही गुणात्मक असतात, परंतु आधुनिक काळात संख्यात्मक पद्धतीद्वारे सामाजिक तथ्यांचे अध्ययन केले जाते.

सर्व जगामध्ये संख्यात्मक संशोधनाला मोठ्या प्रमाणावर महत्त्व दिले जाते. संकलित केलेल्या तथ्यांचे सांख्यिकीय विश्लेषण संख्यात्मक संशोधनामध्ये केले जाते. सांख्यिकीय विश्लेषण हा अशा प्रकारच्या संशोधनातील अविभाज्य भाग मानला जातो. संख्यात्मक संशोधन पद्धतीतील महत्त्वाचे मुद्दे म्हणजे शब्द आणि आकडे, वस्तुनिष्ठता व पुरावा महत्त्वाचे ठरतात. प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने संख्यात्मक पद्धतीचा वापर केला आहे.

प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलन करण्यासाठी प्राथमिक आणि दुय्यम साधनांच्या उपयोग केला आहे, तसेच विश्लेषणात्मक अभ्यासपद्धतीचा वापर केला आहे.

अ) प्राथमिक साधने : यामध्ये प्रश्नावली, मुलाखती, शासकीय अहवाल, अधिनियम इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

ब) दुय्यम साधने : यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, मासिके, इतर संशोधकांचे संशोधन प्रबंध इत्यादींचा उपयोग केला आहे.

३.७. संशोधनाचा आराखडा

संशोधनामध्ये संशोधनाचा आराखडा हा भाग महत्त्वाचा असतो. संशोधनाचा आराखडा तयार करून योजनाबद्ध पावले टाकली तर संशोधनाची समस्या, उद्दिष्टे उभी करता येतात. हा एक रचनात्मक असा संशोधनाचा व्यूह असतो. विमल शहा यांच्या मते, आराखडे म्हणजे अभ्यासाची योजना असते. नियंत्रित व अनियंत्रित व्यक्तिनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ अशा सर्व प्रकारच्या अभ्यासासाठी योजना तयार केली जाते.^१

संशोधन कार्य सुरु करण्याअगोदर त्याचे पूर्वनियोजन केले जाते. कारण, पूर्वनियोजन हा संशोधन आराखड्याचा आत्मा आहे. संशोधन नियोजित आराखड्यानुसार पूर्वनियोजित प्रक्रिया असते. यामध्ये अभ्यासात विषय निश्चित केले जातो. त्या अभ्यासाचे कार्यक्षेत्र निश्चित केले जाते, तसेच तथ्य अत्यंत वस्तुनिष्ठ रीतीने मिळवण्यासाठी केलेल्या पद्धतीचा वापर करावयास पाहिजे. तथ्य मिळविण्यास किती वेळ / कालावधी द्यावयाचा, संशोधनाच्या कामात किती घटकांशी संपर्क साधून तथ्य मिळवायची, या गोष्टींचा संशोधनाच्या आराखड्यात समावेश करावा लागतो. वरील बाबींचा विचार करून प्रस्तुत संशोधनामध्ये अधिक वास्तव निष्कर्ष काढता यावेत, यासाठी संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन पुणे व सातारा जिल्हा (कालखंड २००२ ते २०१२) हा विषय निश्चित करून या कालखंडातील योजना लाभार्थी जिल्हा परिषद, पंचायत समिती, ग्रामपंचायत यांचे अधिकारी, पदाधिकारी यांचा अभ्यास करण्याचे ठरविले.

३.८. नमुना निवड (Sampling)

''संशोधनाची उद्दिष्टे आणि सर्वसमावेशक तथ्ये हाती यावीत, तसेच विवक्षित क्षेत्राचे वस्तुनिष्ठ प्रतिनिधित्व करण्यासाठी दक्षता घेऊनच नमुना निवड केली जाते. समाजाच्या प्रत्येक घटकाच्या अध्ययनाऐवजी त्यातील काही एककांचा नमुना किंवा गट निवडून अभ्यास करणे उपयुक्त ठरते.'''^२ नमुना निवड म्हणजे 'शिंतावरून भाताची परिक्षा' घेण्याचा प्रकार होय. गुडे आणि हॅट यांच्या मते, ''नमुना त्यातील नामाप्रमाणेच एक विस्तृत समूहाचा लघुप्रतिनिधी आहे.'''^३

प्रस्तुत अभ्यास करताना अभ्यासाचे क्षेत्र आणि व्याप्ती लक्षात घेता, संशोधकाला संपूर्ण क्षेत्रात जाऊन प्रत्यक्ष भेटी देणे व्यावहारिकदृष्ट्या अशक्य होते. म्हणून पुणे जिल्ह्यातील खेड आणि वेल्हे हे दोन तालुके निवडले आहेत, तसेच सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा व फलटण हे दोन तालुके निवडले आहेत. या चार तालुक्यांतील १० टक्के ग्रामपंचायतींची रँडम पद्धतीने निवड करण्यात आली.

तक्ता क्र. ३.१

अ. क्र.	जिल्हा	तालुका	एकूण गावे	संशोधनासाठी निवडलेली गावे
१	पुणे	खेड	१८५	१८
२	पुणे	वेलहे	१२४	१२
३	सातारा	फलटण	१२५	१३
४	सातारा	खंडाळा	६५	०७
एकूण			४९९	५०

जिल्हा परिषदेच्या व समित्यामार्फत विकास योजना राबविल्या जातात. त्यापैकी समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण आणि कृषी या तीन समित्यांकडून अनु.जाती, जमाती महिला, शेतकरी या लोकसंख्येने सर्वाधिक असणाऱ्या घटकांसाठी विकास कार्यक्रम राबविले जातात म्हणून प्रस्तूत संशोधनासाठी या तीन समित्यांकडून राबविण्यात आलेल्या योजनांचा अभ्यास केला आहे. संशोधनासाठी निवडलेल्या चार तालुक्यातील निवडलेल्या गावांमध्ये या तीन समित्यांकडून ज्यांना विविध योजना देण्यात आल्या, अशा १० % लाभार्थ्यांची म्हणजेच तीन योजनांच्या ७८४ लाभार्थ्यांची निवड केली आहे.

३.९. तथ्य संकलनाचे मार्ग

संशोधनात एखादा अभ्यासविषय निश्चित झाल्यानंतर त्या अभ्यासविषयासंबंधी तथ्ये वस्तुनिष्ठ व सर्वमान्य होण्यासाठी जथाचा आधार महत्त्वाचा असतो. तथ्य अधिक विश्वसनिय व वस्तुनिष्ठ असावी लागतात. कारण, कोणत्याही समस्येचा शास्त्रीय अभ्यास करताना त्या समस्येची कार्यकारण मीमांसा करावी लागते. त्याशिवाय समस्येविषयीचा निष्कर्ष काढता येत नाहीत व त्यावर उपाययोजनाही सुचविणे केवळ अशक्यच असते.

सामाजिक संशोधनात तथ्यांचे विभिन्न प्रकार व त्यांना प्राप्त करण्यासाठी विविध साधने उपलब्ध आहेत. अध्ययनाच्या स्वरूपानुसार ज्या तथ्यसामग्रीला इतर पद्धतीच्या तुलनेत

अधिक महत्त्व आहे. त्या पद्धतीला अधिक महत्त्व दिले जाते. परंतु तथ्य संकलन करणे हे सोपे कार्य नाही. तथ्य संकलन करताना अनेक अडचणींतून जावे लागते. कधी कधी अपमानही सहन करावा लागतो.

तथ्य संकलन पद्धतीचे ढोबळमानाने दोन प्रकार पडतात.

१) एक म्हणजे संशोधन समस्येच्या अनुरोधाने आपल्याला हवी असलेली माहिती स्वतः मिळवणे. या पद्धतीने जमविलेल्या माहितीला प्राथमिक तथ्यसामग्री असे म्हणतात. निश्चित हेतू समोर ठेवून ही माहिती स्वतः मिळवलेली असते.

२) तर दुसरा प्रकार म्हणजे इतरांनी जमा केलेल्या माहितीवरून संकलित करण्याचा होय. यालाच दुय्यम तथ्यसामग्री असे म्हणतात. ही माहिती इतरांनी त्यांच्या काही वेगळ्या हेतूसाठी जमा केलेली असते. तिचा उपयोग संशोधकाला स्वतःच्या संशोधन समस्येत होत असतो. म्हणून प्रा. रॉबर्टसन आणि राईट म्हणतात, “विशिष्ट संशोधन समस्येचा ऊहापोह करण्याच्या निश्चित हेतूसाठी जी माहिती संकलित केली जाते, त्यास प्राथमिक सामग्री असे म्हणतात, तर जी माहिती इतर काही हेतूंनी दुसऱ्यांनी जमा केलेली असते, पण तिचा उपयोग संशोधन प्रकल्पात करून घेतला जातो, त्या माहितीस दुय्यम सामग्री असे म्हणतात.”^४

प्राथमिक सामग्री ही संशोधक स्वतः मिळवित असतो. ही एक प्रकारची क्षेत्रकाम अभ्यासपद्धती असते. योग्य निरीक्षणाद्वारे संपादित केलेले ज्ञान सुसंघटितपणे व पद्धतशीरपणे कोणत्याही विज्ञानात मांडणे अगत्याचे असते. या पद्धतीमध्ये संबंधित घटकांशी एकरूप होऊन चर्चा, मुलाखती, शक्य असेल तेथे प्रश्नावली, अनुसूची इत्यादी माध्यमांतून माहिती जमविली जाते. म्हणून यासाठीच क्षेत्रकाम अभ्यासपद्धती उपयुक्त ठरते. यामध्ये १) प्रत्यक्ष निरीक्षण, २) मुलाखती, ३) प्रश्नावली, ४) अनुसूची, ५) विशिष्ट अभ्यास याद्वारे माहिती संकलित केली जाते.

प्रस्तुत संशोधनासाठी तथ्य संकलनात प्रश्नावलीद्वारे माहिती गोळा केली. संशोधन समस्या व गृहीतकांचा विचार करून प्रश्नावलीत प्रश्नांचे स्वरूप ठरविले. प्रश्नावलीत सरळ प्रश्न सामान्य स्वरूपाचे व सरळ प्रश्न उत्तरदात्यांची मते जाणून घेण्याच्या दृष्टीने खुल्या स्वरूपाने समाविष्ट केले. प्रश्नावलीत सामान्य माहिती, सामाजिक माहिती व योजनाबाबत माहिती, असे प्रश्न विचारले. सुलभ, सोपे प्रश्न प्रारंभी विचारले व उत्तरदात्यांची मते, दृष्टिकोन

यांविषयीचे प्रश्न नंतर विचारले. योजना लाभार्थींना प्रश्नावली भरावयास दिल्या, मात्र त्यांपैकी थोड्याच लाभार्थींनी प्रश्नावली दिलेल्या वेळेत भरून दिल्या. अपूर्ण प्रश्नावली प्रश्न विचारून भरून घेतल्या. काही अशिक्षित व कमी शिक्षित योजना लाभार्थींना प्रश्नावलीच्या आधारे प्रश्न विचारले व प्रश्नावली स्वतः भरून घेतली.

तथ्य संकलनात द्वितीय सामग्रीत ग्रंथालयातील पुस्तके, वृत्तपत्रे, दैनिके, मासिके, साप्ताहिके, नियतकालिके, शासकीय व अभ्यासकांचे अहवाल यांचा उपयोग करण्यात आला. सामाजिक व स्वयंसेवी संघटना, स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पातळीवरील पदाधिकारी, या संस्थांचे अधिकारी यांनी दिलेली माहिती यांचाही तथ्य संकलनात उपयोग करण्यात आला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून काम करताना ग्रामीण विकासास येणाऱ्या अडचणी व त्यावर उपाययोजना याबाबत वृत्तपत्रांतून आलेल्या माहितीचाही तथ्य संकलनात उपयोग करण्यात आला आहे. यावरून ग्रामीण भागातील लोकांची सामाजिक, आर्थिक, कौटुंबिक स्थिती समजण्यात मदत झाली.

तक्ता क्र. ३.२

पुणे व सातारा जिल्ह्यातील संशोधनासाठी निवडलेल्या लाभार्थ्यांचा संख्यात्मक आढावा कालखंड (२००२ ते २०१२)

विभाग	पुणे		सातारा		एकूण
	वेळे	खेड	खंडाळा	फलटण	
समाज कल्याण विभाग	९	६१	२८	६९	१६७
महिला व बाल विकास विभाग	२१	११	८८	८७	२०७
कृषी विभाग	२७	१०१	१४४	१३८	४१०
एकूण	५७	१७३	२६०	२९४	७८४

३.१०. माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण

संशोधनासाठी निवडलेल्या चार तालुक्यांत समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण आणि कृषी विभागाच्या योजनांचा लाभ घेतलेल्या ७८४ लाभार्थ्यांची निवड केली, पैकी २४ लाभार्थ्यांनी दोन योजनांचा लाभ घेतल्याने प्रत्यक्षात ७६० लाभार्थ्यांची प्रश्नावली व मुलाखतीद्वारे माहिती मिळविण्यात आली. प्रश्नावली, मुलाखती, निरीक्षण यांद्वारे निवडलेल्या माहितीचे १९ तक्ते, १७ स्तंभआलेख व वर्तुळआलेख यांद्वारे वर्गीकरण व विश्लेषण केले आहे.

३.११ अभ्यासात आलेल्या अडचणी

अभ्यास करताना व तथ्य संकलन करताना ग्रंथालयीन अधिकारी, सामाजिक संस्थांचे पदाधिकारी, अधिकारी, स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे पदाधिकारी, शासकीय अधिकारी, योजना लाभार्थी यांनी सहकार्य केले. मात्र संशोधनाचे कार्यक्षेत्र ग्रामीण भाग असल्यामुळे काही अडचणी आल्या. काही योजना लाभार्थीकडे जाण्यासाठी वेळेवर बसची अथवा इतर वाहनांची सोय नव्हती. काही लाभार्थी निरक्षर होते. त्याच्यांशी चर्चा करून प्रश्न विचारून प्रश्नावली स्वतः भरून घेतली.

उत्तरदात्यांकडून अचूक माहिती मिळू शकली नाही. त्यासाठी अधिकारी, पदाधिकारी यांच्याकडून माहिती मिळवावी लागली. काही लाभार्थ्यांच्या प्रश्नावली स्वतः भरून घ्याव्या लागल्या. लाभार्थी भेटून मुलाखती घेण्यासाठी कधी कधी दोन-तीन वेळा जावे लागले. त्यामुळे प्रश्नावली, मुलाखती व माहिती घेण्यासाठी अडचणी निर्माण झाल्या. मात्र, त्यांना नंतर भेटून चर्चा, प्रश्नावलीच्या आधारे मुलाखती घेऊन माहिती मिळवली.

एकूणच प्रश्नावली, मुलाखती, निरीक्षण या माध्यामांचा वापर करून माहिती मिळविण्यात यश आले.

३.१२. संशोधन प्रबंधाची प्रकरणात्मक मांडणी -

संशोधन प्रबंधाची प्रकरणात्मक मांडणी पुढीलप्रमाणे.

प्रकरण पहिले : संशोधन विषयाची ओळख : ग्रामीण विकासाचे स्वरूप, योजना आणि यंत्रणा

या प्रकरणात संशोधन विषयाची सैद्धांतिक चर्चा केली आहे. तेच ग्रामीण विकासाची प्रशासकीय संरचना व योजनांचा आढावा घेतलेला आहे. त्यासाठी या प्रकरणाचे तीन विभाग केले आहेत.

(अ) ग्रामीण विकास : स्वरूप या पहिल्या विभागात विकासाची संकल्पना, उद्दिष्टे, आयाम व समस्यांची चर्चा केली आहे. तसेच ग्रामीण विकास या संकल्पनेचा विकास, व्याप्ती, दृष्टिकोन यांचा आढावा घेऊन त्याबाबत महात्मा गांधी, पं. नेहरू, अण्णा हजारे, डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांच्या विचारांचा आढावा घेतला आहे. पंचवार्षिक योजना आणि पंचायती राज संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण विकासासाठी झालेल्या प्रयत्नांची चर्चा केली आहे.

(ब) महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण विकास योजना या दुसऱ्या विभागात महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासाची प्रशासकीय संरचना स्पष्ट केली आहे. तसेच महाराष्ट्र शासनाने ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी राबविलेल्या महत्त्वाच्या ३५ योजनांचा आढावा घेऊन या योजनांचे मूल्यमापन केले आहे.

(क) ग्रामीण विकास धोरण व प्रशासनाच्या यंत्रणा या तिसऱ्या विभागात केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांची ग्रामीण विकासाबाबतची प्रशासकीय यंत्रणा यांबाबत चर्चा करून आतापर्यंत राबविलेल्या निवडक ग्रामीण विकास योजना यांचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण दुसरे : संशोधन विषयाशी संबंधित साहित्याचा आढावा

या प्रकरणामध्ये संशोधन विषयाशी संबंधित साहित्याचा आढावा घेतला असून यात एम. फिल. आणि पीएच. डी. साठीच्या एकूण ३६ संशोधन प्रबंध-प्रबंधिकांचा, तसेच ग्रामीण विकासासंबंधी एकूण बारा प्रकाशित पुस्तकांचा समावेश केला आहे.

प्रकरण तिसरे : संशोधनाची कार्यपद्धती

या प्रकरणात संशोधन विषयाचे महत्त्व, विषयाची निवड, व्याप्ती आणि मर्यादा, संशोधन समस्या, संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाची गृहीतके, संशोधनाचा आराखडा, नमुना निवड, तथ्य संकलनाचे मार्ग, माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण, अभ्यासात आलेल्या अडचणी, संशोधन प्रबंधाची प्रकरणात्मक मांडणी इत्यादी घटकांचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण चौथे : माहिती संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

या प्रकरणाचे दोन विभाग केले आहेत.

(अ) महाराष्ट्र आणि पुणे सातारा जिल्हा- एक दृष्टिक्षेप या पहिल्या विभागामध्ये महाराष्ट्राची स्थापना, प्रशासकीय विभाग यांचा आढावा घेऊन व संशोधनासाठी निवडलेल्या पुणे आणि सातारा या दोन जिल्ह्यांच्या भौगोलिक, ऐतिहासिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय परिस्थितीची चर्चा केली आहे. त्यासाठी ८ तक्ते व आलेख यांचा उपयोग केला आहे.

(ब) माहिती विश्लेषण व अर्थनिर्वचन- या दुसऱ्या विभागामध्ये संशोधनासाठी निवडलेल्या अभ्यासाच्या माहितीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले आहे. जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांच्या मूल्यमापनासाठी पुणे आणि सातारा जिल्ह्यातील मागासलेले व विकसित असे दोन-दोन तालुके निवडले. पुणे जिल्ह्यातील खेड व वेलहे, तर सातारा जिल्ह्यातील फलटण व खंडाळा या चार तालुक्यांतील एकूण गावांपैकी १० टक्के गावांचा रँडम पद्धतीने ५० गावांची निवड केली आहे. संशोधनासाठी २००२ ते २०१२ हा कालखंड निवडला असून या कालखंडात समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण विभाग आणि कृषी विभागांच्या योजनांचा ७८४ व्यक्तींना लाभ मिळालेला आहे, त्यापैकी २४ लाभार्थ्यांनी दोन वेळा लाभ घेतल्याने ७६० लाभार्थींची माहिती प्रश्नावली आणि मुलाखतीच्या माध्यमातून घेऊन त्या माहितीच्या आधारे १९ तक्ते आणि १७ स्तंभालेख व वर्तुळ आलेख यांद्वारे माहितीचे वर्गीकरण, विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन केले आहे.

प्रकरण पाचवे : संशोधनाचे सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी

या प्रकरणामध्ये संशोधनाच्या गृहीतकांची पडताळणी केली आहे. संदर्भ ग्रंथ, प्रश्नावली व मुलाखती आणि निरीक्षणाद्वारे मिळालेल्या माहितीच्या आधारे काढलेले निष्कर्ष मांडलेले आहेत, तसेच ग्रामीण विकासाला पूरक शिफारशी केल्या आहेत, तसेच या विषयासंबंधित पीएच.डी. आणि एम.फिल. पदवीच्या संशोधकांसाठी नवीन अभ्यासविषय सुचविले आहेत.

संदर्भ सूची

- १) कन्हाडे बी. एम, शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापूर अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, दुसरी आवृत्ती, जुलै २००७, पृ. ११५.
- २) Seltiz Jahoda and cook Research Methods in social Relations and Winston Int, New York, 1961, P-71.
- ३) डॉ. भांडारकर पु. ल. 'सामाजिक संशोधन पद्धती', महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर पृ. १७३.
- ४) गुरुनाथ नागगौडा, 'सामाजिक संशोधन पद्धती', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९६, पृ. ५२.

प्रकरण चौथे
माहिती संकलन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

(अ) महाराष्ट्र आणि पुणे व सातारा जिल्हा : एक दृष्टिक्षेप

१. महाराष्ट्र

२. पुणे जिल्हा

(अ) २.१. भौगोलिक स्थान

(अ) २.२. ऐतिहासिक स्थान

(अ) २.३. आर्थिक परिस्थिती

(अ) २.४. सामाजिक परिस्थिती

(अ) २.५. राजकीय परिस्थिती

३. सातारा जिल्हा

(अ) ३.१. भौगोलिक स्थान

(अ) ३.२. ऐतिहासिक स्थान

(अ) ३.३. आर्थिक परिस्थिती

(अ) ३.४. सामाजिक परिस्थिती

(अ) ३.५. राजकीय परिस्थिती

(ब) माहिती विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

१) समाज कल्याण विभाग

२) महिला व बाल कल्याण विभाग

३) कृषी विभाग

अ) महाराष्ट्र आणि पुणे व सातारा जिल्हा : एक दृष्टिक्षेप

प्रस्तावना :

महाराष्ट्र हे देशातील प्रगत व पुरोगामी राज्य आहे. राज्याला प्रबोधन व समाज सुधारणेची प्रदीर्घ परंपरा लाभल्याने महाराष्ट्रीय लोकमानस परिवर्तनशील बनले आहे. म्हणूनच महाराष्ट्राची सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगती झालेली दिसते. महाराष्ट्र राज्य म्हणजे उत्तर आणि दक्षिण भारतास जोडणारा विशाल भूप्रदेश आहे. या विशाल भूमीला परिवर्तनाची, समाज सुधारणेची, संतांच्या सहिष्णुवृत्तीची महान परंपरा लाभली आहे. या परंपरेने महाराष्ट्राचे व्यक्तिमत्त्व भौगोलिक ऐतिहासिक आणि आर्थिक दृष्टीने मनोवेधक बनले आहे. महाराष्ट्र सातवाहनापासून ते अगदी आजपर्यंत राजकीयदृष्ट्या जागृत आहे. आपली भूमी संतांची, कवीची, साहित्यिकांची, वीरांची व वीरांगणांची आहे, याची जाणीव मराठी मनाला आहे. त्यातून महाराष्ट्राची अस्मिता आकाराला आली आहे. छत्रपती शिवरायांनी मराठी मावळ्यांना बरोबर घेऊन हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली. हे राज्य न्याय व नीतीने चालवून जगासमोर आदर्श राज्याचे उदाहरण ठेवले. शिवरायांचा वारसा सांगत असंख्य मराठी माणसांनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात उडी घेऊन प्राणाची आहुती दिली. स्वातंत्र्याचा अग्रिकुंड धगधगता ठेवून असीम त्याग केला. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा सामाजिक समतेचा आग्रह, गोपाळ गणेश आगरकर, महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले, लोकमान्य टिळक, विनायक दामोदर सावरकर यांचा सामाजिक सुधारणा व भारतीय स्वातंत्र्यासाठीचा अट्टहास होता.

(अ) १. महाराष्ट्र

आज देशातील महाराष्ट्र हे अग्रगण्य राज्य मानले जाते. महाराष्ट्र या मराठी राज्याची स्थापना १ मे १९६० रोजी झाली. प्रथमच सर्व मराठी भाषिक जनता व प्रदेश एका राज्याच्या छत्राखाली आला. तत्पूर्वी १ नोव्हेंबर १९५६ रोजी स्थापन झालेल्या द्वैभाषिक मुंबई राज्यात मध्य प्रांतातील विदर्भ आणि हैद्राबाद राज्यातून मराठवाडा हा मराठी भाषिक प्रदेश समाविष्ट करण्यात आला. मात्र संपूर्ण मराठी भाषिक प्रदेशाचे एक स्वतंत्र राज्य असावे, अशी मराठी जनांची उत्कट आकांक्षा होती. त्यासाठी राज्यातील काँग्रेसेतर सर्व विरोधी राजकीय पक्षांनी एकत्र येऊन ८ फेब्रुवारी १९५६ रोजी संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी प्रखर आंदोलन उभारून

मराठी भाषिक राज्याची मागणी तडीस नेली. त्यासाठी १०५ लोकांना हौतात्म्य पत्करावे लागले, म्हणून महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासात संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ अजरामर ठरली आहे.^१ १ मे १९६० रोजी मुंबई राज्याचे विभाजन होऊन महाराष्ट्र व गुजरात ही दोन घटकराज्ये अस्तित्वात आली.

महाराष्ट्र हे भारताच्या केंद्रस्थानी आहे. महाराष्ट्राचे क्षेत्रफळ ३,०७,७१३ चौ.कि.मी. असून, विस्ताराच्या दृष्टीने देशातील ते तिसऱ्या क्रमांकाचे राज्य आहे. भारताच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी ९.३६ टक्क्यांहून अधिक क्षेत्रफळ महाराष्ट्राने व्यापले आहे.

१५°८' उत्तर ते २२°१' उत्तर असा महाराष्ट्राचा अक्षवृत्तीय विस्तार असून, ७२°६' पूर्व ते ८०°९' पूर्व असा रेखावृत्तीय विस्तार आहे. भारतीय द्वीपकल्पाचा बराच मोठा भू-प्रदेश महाराष्ट्राने व्यापला असून, महाराष्ट्राच्या पश्चिमेस अरबी समुद्र, वायव्येस गुजरात राज्य तसेच दादरा व नगर हवेली हा संघराज्य प्रदेश, उत्तरेस मध्य प्रदेश राज्य, पूर्वेस व काहीशा ईशान्येस छत्तीसगढ राज्य, दक्षिणेस गोवा व कर्नाटक ही राज्ये, तर आग्नेयेस आंध्रप्रदेश हे राज्य आहे. राज्याचा दक्षिणोत्तर जास्तीत जास्त विस्तार ७०० कि.मी. असून पूर्व-पश्चिम जास्तीत जास्त विस्तार ८०० कि.मी. आहे.

महाराष्ट्राचे सहा प्रशासकीय विभाग आहेत- (१) कोकण (ठाणे), (२) पुणे, (३) नाशिक, (४) औरंगाबाद, (५) अमरावती, (६) नागपूर. प्रशासनाच्या सोयीसाठी प्रशासकीय विभाग निर्माण केले आहेत.^२

संशोधनासाठी पुणे विभागातील पुणे व सातारा जिल्ह्यांची निवड केली आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन प्रबंधात पुणे आणि सातारा या दोन जिल्ह्यांवर दृष्टिक्षेप टाकला आहे.

(अ) २. पुणे जिल्हा :

महाराष्ट्रातील सर्वात विकसित भाग म्हणजे पश्चिम महाराष्ट्र. यात अहमदनगर, पुणे, सातारा, सांगली, सोलापूर आणि कोल्हापूर या जिल्ह्यांचा समावेश होतो. पश्चिम महाराष्ट्र राज्यस्थापनेपूर्वीपासून असलेले एकत्र अस्तित्व, मराठा समाजाचा वरचष्मा, १९५० नंतरच्या काळात सहकारी चळवळीमुळे घडून आलेली स्थित्यंतरे इ. घटकांमुळे या सर्व प्रदेशात काही सामाजिक-राजकीय एकसंधपणा आला आहे.

महाराष्ट्रात मुंबईच्या खालोखाल विकसित आणि शहरीकरण व औद्योगिकीकरण झालेला प्रदेश, लहान-मोठी धरणे, सिंचनाच्या विविध योजना यांमुळे या भागात काही संपन्न पट्टे विकसित झाले आहेत, त्यातच गेल्या सुमारे अर्ध शतकभर या प्रदेशाच्या हितसंबंधाचे वर्चस्व राज्याच्या धोरणप्रक्रियेवर राहिले आहे. संपूर्ण महाराष्ट्रावर पश्चिम महाराष्ट्राचे राजकीय व आर्थिक प्रभुत्व असल्याचे चित्र आहे. बराच काळ एकत्र राहिलेले मराठा नेतृत्व हे पश्चिम महाराष्ट्राचे ठळक वैशिष्ट्य सांगता येईल.

पश्चिम महाराष्ट्रातील प्रत्येक जिल्ह्याने आपले स्वतंत्र असे अस्तित्व निर्माण केले आहे. त्याचप्रमाणे पुणे हा महाराष्ट्रातील महत्त्वाचा जिल्हा आहे. महाराष्ट्राच्या राजकीय व आर्थिक क्षेत्रामध्ये अग्रेसर असलेला जिल्हा म्हणून पुणे जिल्हा ओळखला जातो. भौगोलिक दृष्ट्यादेखील हा जिल्हा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील भाग डोंगराळ, तर पूर्वेकडील भाग मैदानी आणि भौगोलिकदृष्ट्या संमिश्र वातावरण असले, तरी हा जिल्हा प्रगतीच्या दृष्टीने इतर जिल्ह्यांच्या मानाने खूपच पुढे आहे. साहित्य, कला, क्रीडा, संस्कृती, अर्थ, विज्ञान, शिक्षण, उद्योग या सर्व क्षेत्रांत जिल्हा आघाडीवर आहे. पुणे हे शिक्षणाचे माहेरघर, सांस्कृतिक राजधानी व औद्योगिक नगरी म्हणून ओळखले जाते. पुणे जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक प्रगत जिल्हा म्हणून प्रसिद्ध आहे.

(अ) २.१. भौगोलिक स्थान :

पुणे जिल्हा १७^०५' आणि १९^०२' उत्तर अक्षांश आणि ७३^०२' पूर्व रेखांशामध्ये वसलेला आहे. पुणे जिल्ह्याच्या उत्तर आणि पूर्व बाजूस अहमदनगर जिल्हा, दक्षिणेस सातारा, पश्चिमेस रायगड जिल्हा आहे. आग्नेय दिशेला सोलापूर जिल्हा असून, वायव्येला ठाणे जिल्हा आहे.

पुणे जिल्ह्याचे भौगोलिक क्षेत्रफळ १५,६४२ चौ.कि.मी. असून, ते राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ५ टक्के आहे. सन २००१ जनगणनेनुसार जिल्ह्याची लोकसंख्या ७२ लाख ३३ हजार इतकी होती. ती महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ७.५ टक्के होती.^३ तर सन २०११ च्या जनगणने नुसार पुणे जिल्ह्याची लोकसंख्या ९४ लाख २७ हजार इतकी आहे. ती महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.४ टक्के आहे. जिल्ह्यातील लोकसंख्येची घनता दर

चौरस किलो मीटरला ६०३ व्यक्ती अशी आहे, तर राज्याच्या लोकसंख्येची घनता ३६५ व्यक्ती इतकी आहे.^४

पुणे जिल्ह्यात एकूण १४ तहसील असून, १३ पंचायत समित्या आहेत. जिल्ह्यामध्ये ११ नगर परिषदा, एक जिल्हा परिषद, पुणे कॅटोन्मेंट बोर्ड, खडकी कॅटोन्मेंट बोर्ड, देहू रोड कॅटोन्मेंट बोर्ड ही तीन कटक मंडळे, पुणे आणि पिंपरी-चिंचवड या दोन महानगरपालिका आहेत. सन २०११च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यात १८८८ खेडी आहेत. जिल्ह्यामध्ये १४०५ ग्रामपंचायती आहेत.

पुणे जिल्ह्यातील हवामान हे सर्वसाधारणपणे उष्ण असले, तरी पश्चिमेकडील भागातील हवामान थंड तर मध्य भागात ते कोरडे असल्याचे आढळते. पूर्वेकडील इंदापूर, बारामती व दौंड तालुक्यात हवामान कोरडे व उष्ण असते. जिल्ह्यात बहुतांशी पाऊस नैर्ऋत्य मौसमी वाऱ्यापासून पडतो. या जिल्ह्यात पश्चिमेकडून जसजसे पूर्वेकडे जावे, तसतसे पावसाचे प्रमाण कमी होत जाते. दुष्काळी अतिपूर्व भागात सुमारे ६०० ते ७०० मिलिमीटर पाऊस पडतो.

(अ) २.२. ऐतिहासिक स्थान :

‘पुणे तेथे काय उणे’ अशी देशभरात ‘पुणे’ शहराची ख्याती आहे. जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण मुळा-मुठेच्या संगमावर वसलेले, एकेकाळी पेशव्यांची राजधानी असलेले हे शहर आज महाराष्ट्रातील महत्त्वाचे ऐतिहासिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक व औद्योगिक केंद्र मानले जाते. विद्येचे माहेरघर म्हणूनही या नगरीचा परिचय सर्वदूर आहे. पुणेनगरी आणि जिल्ह्याला इतिहासकाळापासूनच अनन्यसाधारण महत्त्व आहे, तसा गौरवशाली भूतकाळही आहे.

साधारणतः इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात पुणे शहराचा प्रथम नामोल्लेख मिळतो. या नगराची पूर्वीची अनेक नावे इतिहासात आढळतात. पुत्राटा (इ.स. दुसरे शतक टॉलेमी यांच्या लिखाणावरून) पुनवडी, पुनः विषय, पुणे विषयी, पुण्यपूर (८वे शतक - राष्ट्रकूट काळ) कसबे पुणे (मोगलकाळ) इत्यादी नावे संदर्भ ग्रंथात मिळतात. शिवाय ‘पुण्य’ या शब्दातून ‘पुणे’ नावाची उत्पत्ती झाली आसावी, असाही एक तर्क आहे.

पुण्याजवळचे ‘जुन्नर’ हे ठिकाण ख्रिस्तपूर्व ९०मध्ये दख्खनच्या हिंदू राजांच्या राजधानीचे शहर असून पुढे साधारणतः इसवी सनाची पहिली तीन शतके बुद्ध धर्मीयांचे मुख्य स्थान होते, असाही एक उल्लेख मिळतो. नंतर हा पुणे परिसर आंध्र राजांच्या राजवटीखाली

गेला. उत्तरोत्तर येथे चालुक्य, राष्ट्रकूट या राजवटींनी प्राचीन काळात आपली सत्ता गाजविली. मध्ययुगात यादवांचा अंमल पुण्यावर होता. बहामनी, निजामशाही व आदिलशाही राजवटीही पुण्याने भोगल्या. शिवाजी महाराजांचा जन्म याच जिल्ह्यात 'जुन्नर'जवळील शिवनेरी येथे झाला. त्यांचे सारे बालपण पुण्यातच गेले. 'हिंदवी स्वराज्य' हे स्वतंत्र राज्य स्थापन करण्याचा प्रथम विचार शिवरायांच्या मनात याच भूमीत आला. मराठा राजवटीत पुणे हे एक महत्त्वाचे राजकीय केंद्र होते. शिवराय आणि पुणे हे अतूट नाते आहे. 'भारतमातेच्या कमरेला लटकलेली तलवार' असे ज्या सह्याद्री पर्वताचे वर्णन केले जाते, अशा सह्याद्रीच्या पर्वतरांगा या जिल्ह्यात आहेत. पुण्याचा इतिहास हा अत्यंत स्फूर्तिदायक व कुठल्याही तरुणाला स्फुरण चढावे असा आहे. नंतरच्या काळात पुणे येथे बाजीराव पेशव्यांनी आपली राजधानी वसविली; परंतु नंतरच्या काळात आपली राजवट दीर्घकाळ टिकविता आली नाही. इ.स. १८१८ मध्ये दुर्दैवी घटना घडली, ती म्हणजे मराठेशाही संपुष्टात आली. पुण्याच्या इतिहासाला नवे वळण मिळाले. अर्थात, येथील शनिवारवाड्यावरील 'भगव्या' झेंड्याची जागा ब्रिटनच्या 'युनियन जॅक'ने घेतली. पुणे ब्रिटिशांच्या ताब्यात गेले.

ब्रिटिशांच्या ताब्यातून मायभूमीला मुक्त करण्यासाठीच्या स्वातंत्र्यलढ्यात पुणे शहर अग्रभागी होते. आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके यांची कर्मभूमी पुणे हीच होती. महात्मा जोतिबा फुले, गोपाळ गणेश आगरकर, लोकहितवादी गोपाळ हरी देशमुख, लोकमान्य टिळक, गोपाळ कृष्ण गोखले, महर्षी धोंडो केशव कर्वे, चाफेकर बंधू, पंडिता रमाबाई इत्यादी राष्ट्रपुरुष, क्रांतिकारकांची पुणे हीच कर्मभूमी होय. या सर्व राष्ट्रभक्तांनी ब्रिटिशांच्या जोखडातून आपली मातृभूमी मुक्त करण्यासाठी यशस्वी प्रयत्न केले. अनेक अथक परिश्रमानंतर १५ ऑगस्ट १९४७ रोजी आपला भारत देश स्वतंत्र झाला आणि पुण्याचा शनिवारवाड्यावरील 'युनियन जॅक' काढून तेथे अत्यंत शोभायमान असा 'तिरंगा ध्वज' फडकविण्यात आला.

याच पुण्यात जोतिबांनी सावित्राबाई फुले यांच्या सोबत इ.स. १८४८ साली बुधवार पेठेतील भिड्यांच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. पुण्यातच विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, पु. ल. देशपांडे, यदुनाथ थत्ते, एस. एम. जोशी, ग. प. प्रधान इत्यादींसारखे दिग्गज होऊन गेले. सारांश, पुणे शहराने अनेक स्थित्यंतरे पाहिली, त्यातून आपली विशेष ओळख निर्माण केली.^५

(अ) २.३. आर्थिक परिस्थिती :

कोणत्याही ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकास हा त्या भागातील पाणीपुरवठ्यावर अवलंबून असतो. औद्योगिक विकासाला कृषी औद्योगिक विकासाची जोड असेल तर संपूर्ण विभागाचा विकास गतीने होत असतो. पुणे जिल्ह्याचा पश्चिम भाग डोंगराळ आहे. त्यामुळे तेथे कृषी विकास फारसा झाला नाही. पूर्व भागात मात्र बागायत क्षेत्रामध्ये कृषी क्षेत्राने नेत्रदीपक प्रगती केल्याचे दिसून येते.

पुणे जिल्ह्यात वीर, भाटघर, खडकवासला, उजनी, चासकमान अशी पाच मोठी धरणे आहेत. या धरणांचा फायदा मुख्यत्वे पूर्व भागात होतो. धरणांच्या लाभक्षेत्रात ऊस हे पीक मोठ्या प्रमाणात घेतले जाते, यातून सहकारी साखर कारखानदारी वाढीस लागली. जिल्ह्यात १२ सहकारी आणि ३ खासगी साखर कारखाने आहेत. खासगी कारखान्याची संख्या वाढत चालली आहेत.

पुणे जिल्ह्याच्या पूर्वभागात साखर कारखान्यांच्या कार्यक्षेत्रात आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणात झालेला दिसून येतो. शैक्षणिक व आर्थिक विकासामुळे या भागातील लोकांचे राहणीमान सुधारले. जिल्ह्यामध्ये सहकारी साखर कारखानदारीबरोबरच सहकारी दुग्ध उत्पादक इतर सहकारी संस्था मोठ्या प्रमाणावर असून यामुळे जिल्ह्यातील लहान शेतकऱ्यांचा विकास होण्यास मदत झाली आहे. धरणाच्या पाण्याचे योग्य नियोजन होत नसल्यामुळे जिल्ह्यातील अर्धा भाग अजूनही जिरायती असून पाण्यापासून वंचित आहे.

औद्योगिक क्षेत्रातही या जिल्ह्याने मोठी प्रगती केली आहे. महाराष्ट्रातील सर्वात मोठी औद्योगिक नगरी पिंपरी-चिंचवड याच जिल्ह्यात पुणे परिसरात तळेगाव, शिरूर, सासवड, हडपसर, गुलटेकडी, कात्रज या भागांतही औद्योगिक वसाहती मोठ्या प्रमाणात उभ्या राहिल्या आहेत. जिल्ह्याच्या ग्रामीण भागात बारामती, जेजुरी, कुरकुंभ येथे मोठ्या औद्योगिक वसाहती निर्माण झाल्या असून, तेथे अनेक लहान-मोठे कारखाने सुरू झाले आहेत. इंदापूर येथे नव्याने औद्योगिक वसाहत उभी राहत आहे. एकूणच जिल्ह्याचे औद्योगिकीकरण झपाट्याने होत असल्याचे दिसून येते. शहरी औद्योगिकीकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्यांवर उपाय म्हणून ग्रामीण भागात औद्योगिकीकरणाला प्राधान्य देण्याच्या धोरणामुळे पुणे शहराच्या समस्यांमध्ये

होत असलेली वाढ कमी होण्यास मदत झाली आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागाचा आर्थिक विकास होऊन तेथे रोजगार निर्मिती झाली आहे.

(अ) २.४. सामाजिक परिस्थिती :

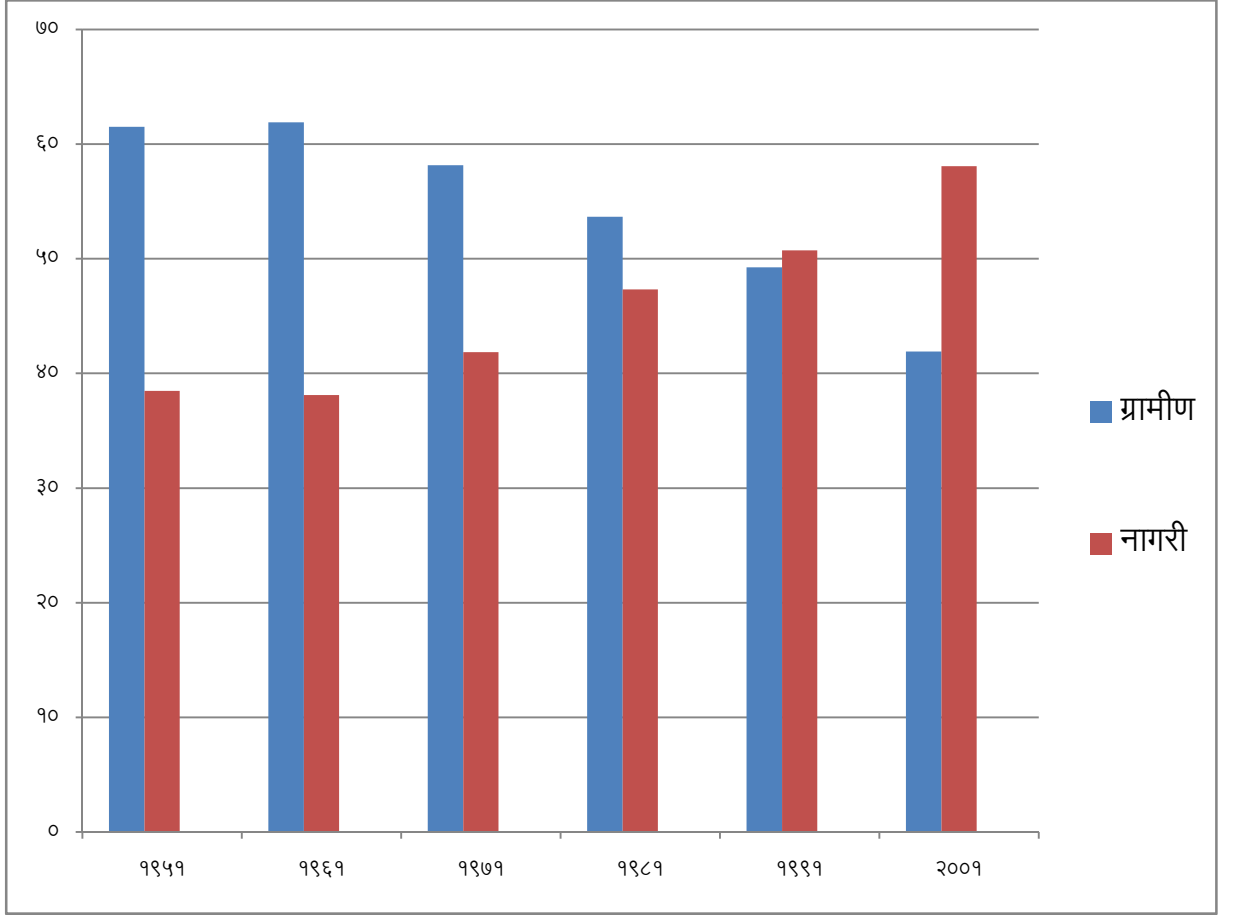
सामाजिकदृष्ट्या पुणे जिल्हा हा पुरोगामी म्हणून ओळखला जातो. पुणे जिल्ह्याच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करित असताना पुणे शहर व पुणे ग्रामीण असा विचार करावा लागतो. कारण, या भेदानुसार आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, औद्योगिक, सांस्कृतिक अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रांत फरक दिसून येतो. स्वातंत्र्यापूर्व काळात व नंतरच्या काही काळात पुणे शहर सामाजिकदृष्ट्या आघाडीवर होते. १९६० नंतर राज्याचे नेतृत्व यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे गेल्यामुळे ग्रामीण भागाच्या सामाजिक परिस्थितीत सुधारणा झाली, यामुळे शहर व ग्रामीण असा भेद कमी होण्यास मदत झाली.

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी ४१.९२ % लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहे, तर नागरी भागात ५८.०८ % लोकसंख्या आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ३९.१% लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहे, तर नागरी भागात ६०.९९ % लोकसंख्या आहे. नागरी आणि ग्रामीण लोकसंख्येचा विचार केला तर २००१ व २०११ या जनगणनेनुसार नागरी भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण वाढले आहे. १९५१ च्या जनगणनेत ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण (६१.५१ %) जास्त होते.

तक्ता क्र. (अ) १

सन १९५१ ते २०११ या काळातील पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण

जनगणना वर्ष	१९५१		१९६१		१९७१		१९८१		१९९१		२००१		२०११	
	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के	संख्या	टक्के
ग्रामीण	१२००	६१.५१	१५२७	६१.९०	१८४८	५८.१५	२१९३	५३.६७	२७२५	४९.२६	३०३२	४१.९२	३६७८	३९.१
नागरी	७५१	३८.४९	९४०	३८.१०	१३३०	४१.८५	१९७१	४७.३३	२८०७	५०.७४	४२०१	५८.०८	५७५१	६०.९९
एकूण	१९५१	१००	२४६७	१००	३१७८	१००	४१.६४	१००	५५.३३	१०००	७२३३	१००	२४२९	१००

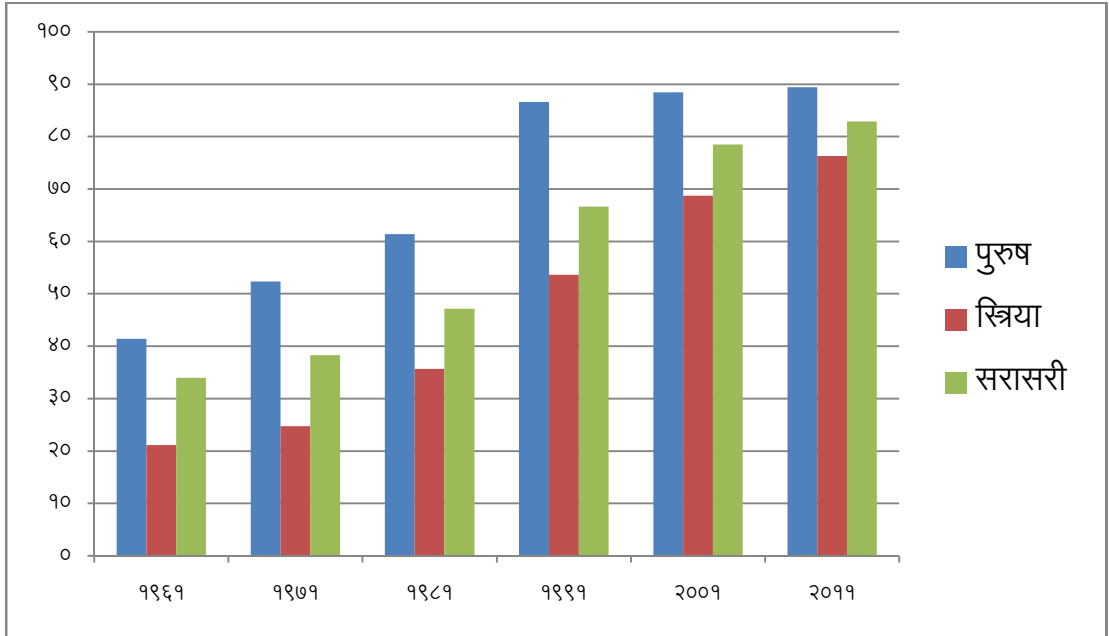
आधार (१) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा पुणे २००३-२००४, अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय महाराष्ट्र शासन मुंबई विभाग- ३, पृ. ४ (२) www.censusofindia.in

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी ४२ % लोकसंख्या ग्रामीण भागात होती, तर ५८ % लोकसंख्या शहरी भागात होती. जिल्ह्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ८१ % असून, ते राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण ७७ % प्रमाणापेक्षा जास्त होते. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्येपैकी ३९ % लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहे, तर ६१ % लोकसंख्या शहरी भागात आहे. जिल्ह्यातील साक्षरतेचे प्रमाण ८६.१५ % असून ते राज्यात साक्षरतेचे प्रमाण ८२.९१ % प्रमाणापेक्षा जास्त आहे. पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ९०.८४ % असून स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ८१.०५ % आहे. १९६१ ते २०११ पर्यंतच्या साक्षरतेचा आढावा घेता साक्षरतेचे प्रमाण अलीकडील काळात जलदगतीने वाढत आहे.

तक्ता क्र. (अ) २

सन १९६१ ते २०११ या काळातील पुणे जिल्ह्यातील साक्षर लोकांची टक्केवारी

जणगणना	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
पुरुष %	४६.२	५६.३	६५.२	८१.५६	८८.३४	९०.८४
स्त्रिया %	२१.७	३२.१	४२.१	५९.७७	७१.८९	८१.०५
सरासरी %	३४.३	४४.६	५४.३	७१.००	८०.४५	८६.१५

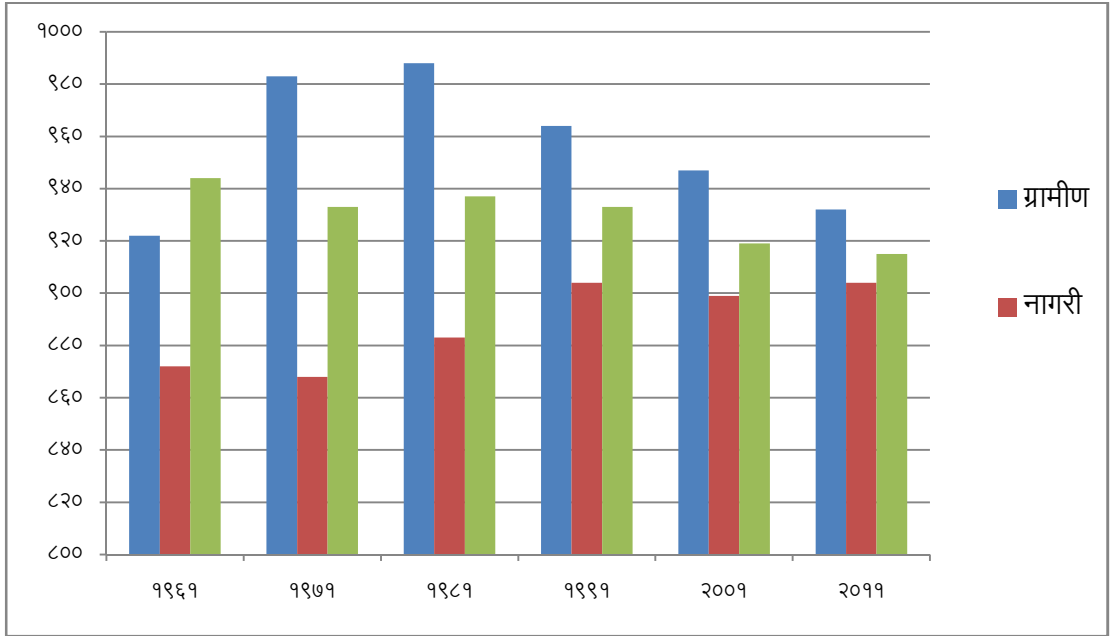
आधार (१) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा पुणे २००३-२००४ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई विभाग-३, पृ. १, (२) www.censusofindia.in

पुणे जिल्ह्यातील स्त्रियांचे प्रमाण हे २०११ च्या जनगणनेनुसार दर हजार पुरुषामागे ९१५ इतके आहे, तर राज्याच्या (९२५) प्रमाणापेक्षा कमी आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे प्रमाण ९३२ आहे तर नगरी भागातील हे प्रमाण ९०४ आहे तक्ता क्र. ३.३ वरून लक्षात येते की ग्रामीण भागातील स्त्रियांचे दरहजारी पुरुषामागील प्रमाणात हळूहळू घट होत आहे, तर नागरी भागातील हे प्रमाण हळूहळू वाढत आहे. पुढील तक्ता क्र. ३.३ वरून जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण पहावयास मिळते.

तक्ता क्र. (अ) ३

सन १९६१ ते २०११ च्या जनगणनेनुसार दर हजार पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाण

वर्षे	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
ग्रामीण	९२२	९८३	९८८	९६४	९४७	९३२
नागरी	८७२	८६८	८८३	९०४	८९९	९०४
सरासरी	९४४	९३३	९३७	९३३	९१९	९१५

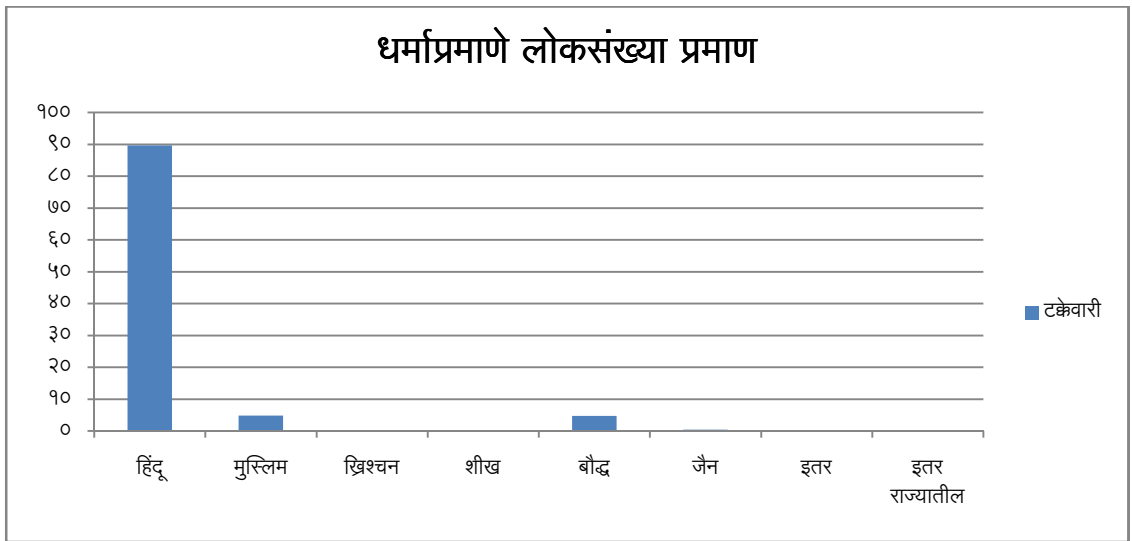
(आधार (१) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन जिल्हा पुणे, २००६-२००७ अर्थ सांख्यिकी संचलानालय मुंबई विभाग १, पृ. १८, (२) www.censusofindia.in)

पुणे जिल्ह्यामध्ये सर्व जाती-धर्माचे लोक राहतात. प्रामुख्याने बौद्ध, ख्रिश्चन, हिंदू, जैन, मुस्लिम, शीख या धर्माचे लोक राहतात. त्यामध्ये हिंदू धर्माचे लोक सर्वाधिक आहेत. त्यानंतर मुस्लिम व नंतर बौद्ध लोकसंख्येच्या बाबतीत या नुसार क्रमांक लागतात, हे तक्ता क्र. ३.४ वरून पहावयास मिळते. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार धर्माप्रमाणे लोकसंख्या पुढील प्रमाणे-

तक्ता क्र. (अ) ४

सन २०११ च्या जनगणनेनुसार धर्माप्रमाणे लोकसंख्या प्रमाण

धर्म	लोकसंख्या	टक्केवारी
हिंदू	८०,९०,२५४	८५.८०
मुस्लिम	६,७३,७०४	७.१४
ख्रिश्चन	१,३४,१९२	१.४२
शीख	२७,०९०	०.२९
बौद्ध	३,४०,४०४	३.६१
जैन	१,२७,७८६	१.३६
इतर	९,८७३	०.१०
इतर राज्यातील	२६,१०५	०.२८
एकूण	९४,२९,४०८	१००

(आधार : www.censusofindia.in)

ज्या विद्यापीठाचा लौकिक संपूर्ण जगामध्ये आहे, असे पुणे विद्यापीठ याच जिल्ह्यात असून त्याच्या कला, वाणिज्य, विज्ञान, वैद्यकीय, अभियांत्रिकी व संगणक शाखेत केवळ याच राज्यातील नव्हे, तर देशातील तसेच परदेशातील विद्यार्थीही शिक्षण घेत आहेत. त्याचप्रमाणे भारती विद्यापीठ, डॉ. डी. वाय. पाटील विद्यापीठ, सिम्बॉयसिस विद्यापीठ, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ (Deemed University) पुणे शहरात स्थित आहे. त्यामध्ये अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, विधी, विज्ञान, कला व वाणिज्य या विविध शाखांची महाविद्यालये एकाच संकुलात विद्यादानाचे कार्य करीत आहेत. पुणे जिल्ह्यातील ग्रामीण भागामध्ये सर्व वैद्यकीय सुविधा असणारे व सर्वांत मोठे असे एकमेव रुग्णालय याच संस्थेच्या परिसरात आहे.

जिल्ह्यामध्ये पर्यटकांना आकर्षित करणारी अनेक ठिकाणे आहेत. त्यापैकी खंडाळा, लोणावळा ही थंड हवेची ठिकाणे असून, तेथे महाराष्ट्रातून तसेच परराज्यातून अनेक पर्यटक येतात. त्याचप्रमाणे शिवनेरी, सिंहगड, पुरंदर, राजगड, तोरणा इ. ऐतिहासिक महत्त्व असलेले किल्लेही याच जिल्ह्यात आहेत. मावळ तालुक्यातील कार्ला व भाजे, जुन्नर तालुक्यातील लेण्याद्री येथील लेणी प्रसिद्ध आहेत. धार्मिकदृष्ट्या महत्त्व असलेल्या अष्टविनायकांपैकी पाच गणपती, जेजुरीचा खंडोबा, ज्ञानेश्वराची संजीवन समाधी असलेले आळंदी, तसेच तुकाराम महाराजांच्या अभंगांनी पावन झालेले देहू क्षेत्रही याच जिल्ह्यात आहे. त्याच प्रमाणे बारा ज्योतिर्लिंगांपैकी श्री क्षेत्र भीमाशंकर तसेच दत्ताचे ठिकाण असलेले नारायणपूर व सोमयाचे कारंजे हे याच जिल्ह्यात आहे. पुरंदर तालुक्यात केतकावळे गावी बालाजी मंदिर (तिरुपती मंदिराची प्रतिकृती) उभारण्यात आले आहे.

पुणे येथे बालेवाडी परिसरात श्री छत्रपती शिवाजी महाराज स्टेडियम उभारण्यात आलेले आहे, तसेच हिंजवडी येथे माहिती तंत्रज्ञान पार्क (आय. टी. पार्क) उभारले आहे. जिल्ह्याच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करत असताना १८व्या शतकापासून सुरु झालेल्या वेगवेगळ्या चळवळींचा आढावा घ्यावा लागेल, कारण या सर्व चळवळींमध्ये आजच्या सामाजिक परिस्थितीची मुळे असल्याचे दिसते. न्या. रानडे, गोपाळ गणेश आगरकर, धोंडो केशव कर्वे, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, महात्मा जोतिबा फुले, लोकमान्य टिळक अशा ज्येष्ठ समाजसुधारकांचा वारसा या जिल्ह्याला लाभला आहे.^६

स्वातंत्र्यानंतरदेखील समाजसुधारकांचा वारसा या शहराला सतत लाभलेला आहे व हा प्रभाव जिल्ह्यामध्ये टिकलेला आहे. एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, डॉ. बाबा आढाव यांच्या कार्याचा उल्लेख करावा लागेल, तसेच शहरामध्ये व जिल्ह्यामध्ये अनेक स्वयंसेवी संस्था कार्यरत आहेत. सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने शहरात प्रकाशित होणारी वृत्तपत्रे, साप्ताहिके यांचाही वाटा निश्चितपणे महत्त्वाचा आहे. स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रत्येक जातीच्या संघटना पुणे शहरात तसेच जिल्ह्यामध्ये निर्माण झाले आहेत. महिलांच्या विकासासाठी काही महिला संघटना कार्य करीत आहेत. या संघटनांद्वारे विद्या बाळ, डॉ. शोभना रानडे, नीलम गोरे, विद्युत भागवत इ. कार्यकर्त्या महिलांमध्ये जागृती घडवून आणताना दिसतात.

(अ) २.५. राजकीय स्थिती :

राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुणे स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळापासून आघाडीवर आहे. देशाच्या व महाराष्ट्राच्या राजकारणातही अनेक नेते व विचारवंत यांची कर्मभूमी पुणे ही आहे. केळकर, परांजपे, गोपाळ कृष्ण गोखले, न्या. रानडे, गो. ग. आगरकर, लोकमान्य टिळक हे अग्रणी नेते पुणे येथे होऊन गेले. वैचारिकदृष्ट्या जहाल व मवाळ यांच्यातील संघर्षाचे केंद्र याच ठिकाणी होते. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वावर विश्वास ठेवून केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे, काकासाहेब गाडगीळ, एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे, मामासाहेब मोहोळ यांनी स्वातंत्र्य चळवळीत काम केले. प्रेमा कंटक, मणिभाई देसाई, पोपटलाल शहा या गांधीवादी नेत्यांनी स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर समाजसेवेचे व्रत घेतले. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात जिल्ह्याच्या राजकारणात ब्राह्मण समाजाचे वर्चस्व होते. राज्याचे नेतृत्व यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे आल्यानंतर जिल्ह्यातील ग्रामीण नेतृत्वाला विशेषतः मराठा नेतृत्वाला प्रेरणा मिळाली.

जिल्ह्याच्या राजकारणावर सुरुवातीपासून काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव आहे. पुण्यातील काकासाहेब गाडगीळ, मामासाहेब मोहोळ यांनी काँग्रेसला पाठिंबा दिला. केशवराव जेधे, शंकरराव मोरे या शेकापच्या संस्थापकांनी नंतर काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. एस. एम. जोशी, ना. ग. गोरे यांनी समाजवादी पक्षाचे नेतृत्व केले.

ब्राह्मण व मराठा असे दोन समाज पुणे जिल्ह्यामध्ये राजकीयदृष्ट्या अधिक जागृत असलेले दिसतात. त्या त्या समाजातील नेत्यांनी आपल्याच जातीला मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा

मिळवून राजकीय सत्ता हस्तगत केली. पुणे शहरात ब्राह्मण समाजाचा, तर ग्रामीण भागात मराठा समाजाचा प्रभाव अधिक असल्याचे दिसून येते.

१९८० पासून शरद पवार यांचे जिल्ह्याच्या राजकारणावर वर्चस्व निर्माण झाले. १९८४ साली इंदिरा गांधींच्या निधनानंतर राजीव लाटेतही त्यांचा जिल्ह्यातील प्रभाव कमी झाला नाही. राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर बहुतांश प्रमुख नेते, सर्व सहकारी संस्थांचे पदाधिकारी इत्यादींनी राष्ट्रवादी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केल्याने व जिल्ह्याबरोबरच पुणे व पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिकांमध्ये राष्ट्रवादी काँग्रेसने आपला प्रभाव टिकवून ठेवलेला दिसून येतो. २०१४ पासून लोकसभा, विधानसभा व मनपामध्ये भाजपने आपला प्रभाव वाढवला आहे.

(अ) ३. सातारा जिल्हा :

महाराष्ट्राच्या राजकीय व आर्थिक क्षेत्रामध्ये नावाजलेला जिल्हा म्हणून सातारा जिल्हा ओळखला जातो. भौगोलिकदृष्ट्या हा जिल्हा वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. निसर्गाने केलेली नैसर्गिक उधळण, कृष्णा-कोयनासारख्या नद्यांनी जोपासलेली संस्कृती, सह्याद्रीच्या कडे-कपाऱ्यांनी अजस्र व अजेय किल्ल्यांसाठी अनुकूल पार्श्वभूमी आणि अनंत ध्येयासक्त व्यक्तींनी निर्माण केलेला इतिहास. यासारख्या गोष्टीमुळे सातारा परिसर नावारूपाला आला. या जिल्ह्याने राज्यात स्वतःचा इतिहास व राजकीय ठसा निर्माण केलेला आहे. ऐतिहासिक जिल्हा म्हणून तो संपूर्ण महाराष्ट्रात नावारूपात आला आहे.

(अ) ३.१. भौगोलिक स्थान :

सातारा जिल्हा हा $१७^{\circ} ५'$ ते $१८^{\circ} ११'$ उत्तर अक्षांशावर तर $७३^{\circ} ३३'$ ते $७४^{\circ} ४४'$ दक्षिण रेखांशामध्ये वसला आहे. हा जिल्हा दख्खन पठाराच्या पश्चिमेस आहे. या जिल्ह्याच्या उत्तरेस पुणे, पूर्वेस सोलापूर, दक्षिणेस सांगली, पश्चिमेस रत्नागिरी व वायव्येस रायगड हे जिल्हे आहेत. या जिल्ह्याचा काही भाग भीमा नदीच्या खोऱ्यात व बराच मोठा भाग हा कृष्णा नदीच्या खोऱ्यात मोडतो.

सातारा जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र $१०,४८०$ चौ.कि.मी. असून ते राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या ३.४ % आकारमानाच्या दृष्टीने राज्यात १५ वा क्रमांक लागतो. जिल्ह्याचे सातारा,

वाई, कराड व फलटण असे चार महसूल विभाग आहेत. सातारा हे जिल्ह्याचे ठिकाण मुंबई-बेंगलोर या राष्ट्रीय महामार्गावर आहे.

२००१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची लोकसंख्या २८.०९ लाख आहे. ती महाराष्ट्राच्या लोकसंख्येच्या २.८९ % इतकी आहे. जिल्ह्यातील सर्वात दाट लोकसंख्या कराड तालुक्यात असून, घनतेचे प्रमाण प्रति चौ. कि. मी. २६८ व्यक्ती इतके आहे.

सन २०११च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्याची लोकसंख्या ३०.०३ लाख आहे. जिल्ह्यातील सर्वात दाट लोकसंख्या कराड तालुक्यात आहे. जिल्ह्याच्या घनतेचे प्रमाण प्रति चौ.कि.मी. २८७ व्यक्ती इतके आहे. सातारा जिल्ह्यात ११ पंचायत समित्या आहेत. जिल्ह्यामध्ये ११ नगर परिषदा असून, २०११ च्या जनगणनेनुसार एकूण १७८१ गावे आहेत. जिल्ह्यामध्ये एकूण १५०३ ग्रामपंचायती आहेत.^७

सह्याद्रीच्या पर्वतश्रेणी, चढ-उताराची जमीन आणि सपाटीचे क्षेत्र असे जिल्ह्याचे सर्वसाधारण स्वरूप आहे. मुख्य डोंगराच्या दोन श्रेणी असून, त्यापैकी सह्याद्री पर्वताची ९३ कि.मी. लांबीची उत्तरेकडून दक्षिणेकडे जाणारी रांग म्हणजे जिल्ह्याची पश्चिम सीमा होय. तिला 'बामणोलीची रांग' असे म्हणतात. महादेवाचा डोंगर व त्याचे फाटे ही दुसरी रांग असून, ती महाबळेश्वराच्या उत्तरेस सुमारे १६ कि.मी. पासून सुरू झालेली आहे. महाबळेश्वर हे जिल्ह्यातील सर्वात उंच ठिकाण असून, समुद्रसपाटीपासूनची सरासरी उंची १४३६ मी. आहे.

सातारा जिल्हा सह्याद्री पर्वताच्या पूर्वेस आहे. त्यामुळे जिल्ह्याचे हवामान उष्ण व कोरडे आहे. जिल्ह्याचा पश्चिम भाग उंच व डोंगराळ असल्यामुळे उन्हाळ्यातही येथील हवामान थंड व आल्हाददायक असते. महाबळेश्वर, पाचगणी ही थंड हवेची ठिकाणेही आहेत. जिल्ह्यात जून ते सप्टेंबर या कालखंडात नैर्ऋत्य मोसमी वाऱ्यापासून पाऊस पडतो. तो सरासरी १३५ सें.मी. इतका पडतो. जिल्ह्यातील पावसाचे वितरण अतिशय असमान आहे. महाबळेश्वरसारख्या ठिकाणी ६०० सें.मी. हून अधिक पाऊस पडतो, तर खटाव, माण यांसारख्या पूर्वेकडील तालुक्यांत तो ६० सें.मी. पेक्षाही कमी पडतो. पश्चिमेकडील महाबळेश्वर, जावळी व पाटणा हे तालुके जास्त पावसाचे आहेत, इतर तालुक्यांत मध्यम पाऊस पडतो.

(अ) ३.२. ऐतिहासिक स्थान :

सातारा जिल्ह्याला एक वैभवशाली इतिहासाचा वारसा लाभला आहे. अश्मयुगापासून ते आधुनिक युगाचा इतिहास हा अभ्यासनीय आहे. मध्ययुगीन काळात सातारा जिल्ह्यात मुस्लिम सत्ता होती. याच काळात घराणेशाहीचा उदय झाला. या शहराला स्वराज्याच्या राजधानीचे भाग्य शाहू महाराजांमुळे लाभले. सातऱ्याच्या भूमीला क्रांतिसिंह नाना पाटील, कर्मवीर भाऊराव पाटील, ताराबाई शिंदे, छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कार्यांनी पावन केले. अशा अनेक अंगांनी या जिल्ह्याने महाराष्ट्राच्या इतिहासात स्वतःचे वेगळे अस्तित्व निर्माण केले आहे.

प्राचीन काळ :

सातारा जिल्ह्याच्या प्राचीन इतिहासाची सुरुवात ही प्रागैतिहास काळापासून होते. सातारा जिल्ह्यात या काळातील अश्मयुग, मध्य अश्मयुग, उत्तर अश्मयुगातील मानवनिर्मित दगडी हत्यारे आणि तत्कालीन प्राण्यांचे अवशेष उपलब्ध आहेत. प्राचीन अश्मयुगात हातकुऱ्हाडी आणि फरशांसारखी ओबडधोबड आणि मोठ्या आकाराची ही हत्यारे उंब्रज, कराड, काशिळ, कोपाडें, तारगाव या गावी आढळली.

सातवाहनांच्या काळात सिमूळ हा मोठा राजा व त्याचा पुत्र सातकर्णी यांच्या ताब्यात सातारा परिसर होता. त्यानंतर गौतमीपुत्र सातकर्णी, यज्ञश्री, पुळुमावी इ. महान पराक्रमी राजांनी या प्रदेशावर अधिराज्य गाजविले. अनेक घराण्याची सत्ता या कालखंडात होती. यामध्ये कलचुरी घराणे (इ.स. १०७६ ते ११२६), शिलाहार घराणे (इ.स. १००० ते १०२०), देवगिरीचे यादव (इ.स. ११८५-११९१), सिंघण घराणे (इ.स.१२१० ते १२४७), महादेव (सन १२६० - १२७१) इ. घराण्यांनी राज्य केले.^६

मध्ययुगीन कालखंड :

मध्ययुगीन कालखंडात संपूर्ण भारतात मुस्लिम राजवट प्रस्थापित झाली होती. दक्षिण भारतात बहामनी सत्तेचे वर्चस्व होते. हा संपूर्ण कालखंड शिवपूर्व काळातील होता. बहामनी सत्तेत परस्पर संघर्षामुळे दक्षिण इस्लामी सत्ता क्षीण झाली आणि स्थानिक मराठा, देशमुख, देशपांड्यांनी याचा लाभ घेऊन स्वतःचे प्रभावक्षेत्र निर्माण केले. यामधूनच १७व्या शतकाच्या

मध्यावधीस छत्रपती शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य साकार झाले. शिवाजींनी हिंदवी राज्याची निर्मिती केली. या हिंदू पदपादशाहीचे केंद्र सातारा जिल्हा होते. राजधानीचे श्रेष्ठत्व या काळात सातार्यास मिळाले. सातारा परिसर आणि त्यामधील अंगभूत भौगोलिक घटक त्याच्या ऐतिहासिक विकासास कारणीभूत ठरले.

शिवकाळातील इतिहासाचे दर्शन हे किल्ल्यावरून समजते. सातार्यात ३४ लहान-मोठे किल्ले आहेत. त्यामधील काही प्राचीन म्हणजेच शिलाहार राजवटीत बांधले आहेत. सातार्यात प्रतापगड, अजिंक्यतारा, राजगडासारखे मोठे किल्ले हे मध्ययुगीन इतिहासाचे दर्शन घडवितात. मध्ययुगीन कालखंडात अनेक घराणी सातार्यात होऊन गेली. यात जावळीचे मोरे, फलटणचे निंबाळकर, मालवडीचे घाटगे, म्हसवडचे माने, जतचे डफळे, कापशीचे घोरपडे ह्या घराण्यांची सत्ता सातार्यावर होती.^९

मराठा काळ :

१७ व्या शतकात मराठी सत्तेचा उदय महाराष्ट्रात झाला. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी या राज्याचा पाया घातला. सातार्याचा परिसर शिवाजी महाराज व त्यांच्या वंशजांच्या कर्तबगारीशी निगडित आहे. शिवाजी महाराजांनंतर छत्रपती संभाजीराजे, छत्रपती राजाराम, राणी ताराबाई, छत्रपती शाहू महाराज यांनी सातार्यात सत्ता गाजवली.^{१०}

ब्रिटिश कालखंड :

सातारा जिल्ह्याच्या इतिहासातील आधुनिकतेचे पर्व श्रीमंत छत्रपती प्रतापसिंह (१८०८-१८३९) राजे यांच्या काळापासून सुरु झाले. याच कालखंडापासून ब्रिटिश राजवटीस सुरुवात झाली. १८५७ च्या उठावादरम्यान सातारा प्रसिद्धीच्या झोतात होते.

स्वातंत्र्यलढ्यातील आंदोलनात अनेक कर्तबगार व्यक्ती या भूमीत होऊन गेल्या. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी सातार्यात प्रतिसरकार स्थापन केले. देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात नाना पाटलांच्या नेतृत्वाखाली सर्व जाती-धर्मातील स्त्री-पुरुष सहभागी झाले होते. सातारा जिल्ह्यात ९ ऑगस्ट १९४२ ते ३१ मे १९४३ च्या काळात चलेजाव चळवळीच्या आंदोलनाला उधाण आले होते. या आंदोलनात स्त्रियांनी मोठ्या प्रमाणात सहभाग घेतला होता. ब्रिटिशांच्या विरोधात सातारच्या प्रतिसरकारच्या चळवळीत ग्रामीण भागातील स्त्रियांनी फार मोठ्या प्रमाणात

सहभाग घेतला. १९३०-३२ च्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीत शहरी भागातील स्त्रिया प्रथमच सहभागी झाल्या होत्या. साताऱ्यातील भूमिगत चळवळीत भाग घेणाऱ्या स्त्रियांनी शस्त्रे हातात घेऊन धाडस, धैर्य आणि शौर्य यामध्ये त्या पुरुषांच्या मागे नाहीत, हे सिद्ध केले.

डॉ. उत्तमराव पाटील यांच्या पत्नी लीलाताई पाटील, बापुसाहेब लाड यांची पत्नी विजयाताई लाड, नागनाथ नायकवडींच्या मातुःश्री लक्ष्मीबाई, ऐथवड्याच्या राजूताई पाटील या स्त्रिया आंदोलनात सहभागी झाल्या होत्या. साताऱ्यात अनेक समाजसुधारक होऊन गेले, त्यात न्या. महादेव गोविंद रानडे, गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्यासारखे राष्ट्रवादी विचारसरणीचे बरेच अनुयायी सातारा जिल्ह्यात होते.

(अ) ३.३. आर्थिक परिस्थिती :

सातारा जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या संपन्न समजला जातो. या जिल्ह्याला लाभलेला नैसर्गिक पाणीपुरवठा, औद्योगिक विकासाची चालना, सहकारी क्षेत्राचा विकास जलद गतीने होत आहे. सातारा जिल्ह्याचा पश्चिम भाग डोंगराळ असल्यामुळे तेथे कृषी विकास झाला नाही. पूर्व भागात मात्र बागायत क्षेत्रामध्ये कृषी क्षेत्राने नेत्रदीपक प्रगती केल्याचे दिसून येते.

या जिल्ह्यास कृष्णा, कोयना, वेण्णा, नीरा, कुडाळी, उरमोडी, माणगंगा, तारळी या नद्या-उपनद्यांची समृद्ध पार्श्वभूमी लाभल्यामुळे या जिल्ह्याचा विकास जलदगतीने झाला. या नद्यांमुळे जिल्ह्याचा जवळजवळ ६० % भाग हा बागायती असून, उर्वरित ४० % भाग हा पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. ऊस हे प्रमुख पीक मोठ्या प्रमाणात घेतले जात असून, यातून सहकारी साखर कारखानदारी वाढीस लागली व राजकारणाची समीकरणेदेखील बदलत गेली.

औद्योगिक क्षेत्रातही या जिल्ह्याने प्रगती केली. शिरवळ, फलटण, कराड, सातारा, वाई येथे महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळांच्या वसाहती आहेत. उद्योगधंद्यांच्या बाबतीत सातारा शहर पुढारलेले आहे. जिल्ह्यात एकूण १० साखर कारखाने आहेत. या कारखान्यांत सह्याद्री सहकारी साखर कारखाना (यशवंत नगर) गळीत क्षमता ७५०० मे. टन, तर कृष्णा सहकारी कारखान्याची गळीत क्षमता ७२ मे. टन आहे. कृषी व औद्योगिक क्षेत्रात आघाडीवर असलेला

हा जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या संपन्न असला तरी जिरायती भागातील जनता दुष्काळाशी झुंज देत जीवन जगत आहे.

(अ) ३.४. सामाजिक परिस्थिती :

सामाजिकदृष्ट्या सातारा जिल्हा हा पुरोगामी म्हणून ओळखला जातो. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व नंतरच्या काही काळात सातारा जिल्हा सामाजिकदृष्ट्या आघाडीवर होता. जिल्ह्याचा आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक, औद्योगिक सांस्कृतिक विकास शहर आणि ग्रामीण अशा वेगवेगळ्या पातळींवर झाला आहे. यशवंतराव चव्हाण यांच्या कारकिर्दीत ग्रामीण भागाचा मोठ्या प्रमाणात विकास होण्यास सुरुवात झाली. अनेक समाजसुधारकांमुळे साताराच्या सामाजिक परिस्थितीत बदल होण्यास सुरुवात झाली.

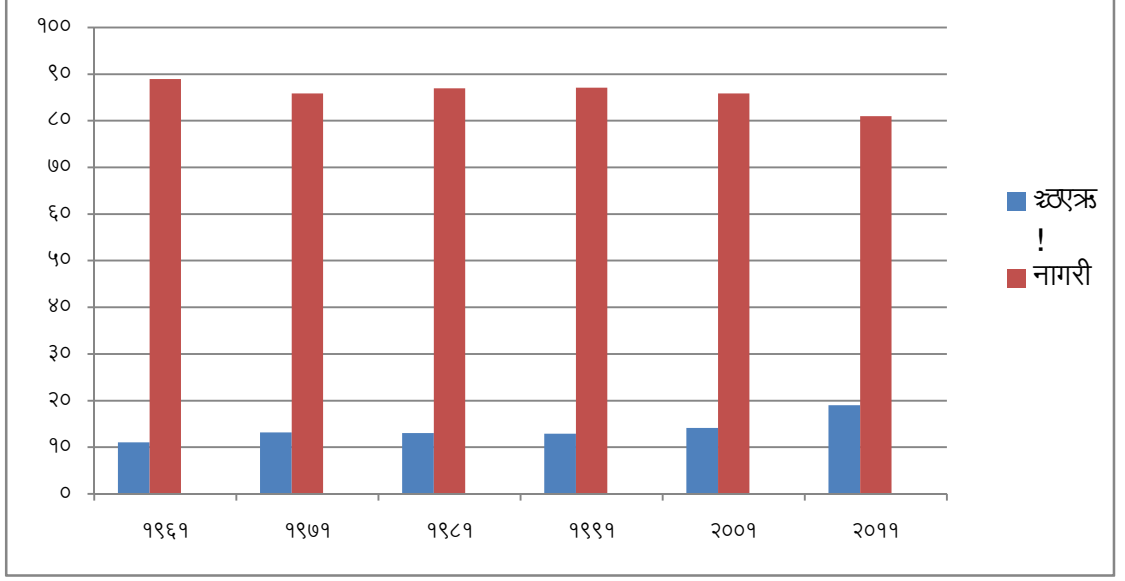
सन २००१ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्येपैकी ८५.८३ % लोकसंख्या ग्रामीण भागात होती, तर नागरी भागात १४.१७% लोकसंख्या होती. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यातील एकूण लोकसंख्यापैकी ८१.१ % लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहे, तर नागरी भागात १८.९९ % लोकसंख्या आहे. १९६१ ते २०११ पर्यंतच्या लोकसंख्येचे प्रमाण ग्रामीण व नागरी वाढ होत आहे, असे तक्ता क्र. (अ)१ वरून दिसून येते.

तक्ता क्र. (अ) ५

सन १९६१ ते २०११ या काळातील सातारा जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण

जनगणना वर्ष	१९६१		१९७१		१९८१		१९९१		२००१		२०११	
	संख्या (हजारत)	ट के	संख्या	टके	संख्या	टके	संख्या	टके	संख्या	टके	संख्या	टके
नागरी	१५८	११.०८	२२७	१३.१६	२६६	१३.०४	३१६	१२.८८	३९८	१४.१७	५७०	१८.९९
ग्रामीण	१२७२	८८.९२	१५००	८५.८४	१७७३	८६.९६	२१३६	८७.१२	२४११	८५.८३	२४३३	८१.०१
एकूण	१४३०	१००	१७२७	१००	२०३९	१००	२४५२	१००	२८०९	१००	३००३	१००

(आधार (१) आर्थिक व सामाजिक समालोचन २००४-०५, (२) www.censusofindia.in)

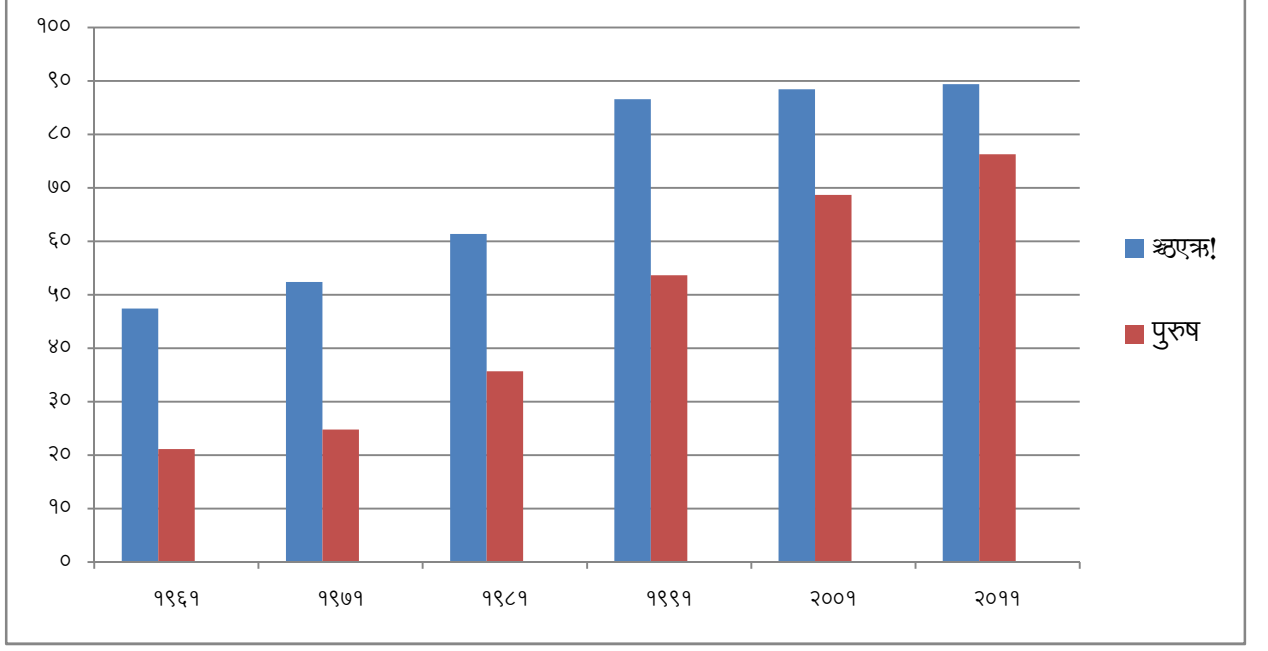
सन १९६९ ते २०१९ पर्यंतच्या लोकसंख्या वाढीचा विचार करता ग्रामीण भागापेक्षा नागरी भागात लोकसंख्या वाढीचे प्रमाण हे अधिक आहे.

जिल्ह्यातील एकूण साक्षरतेचा विचार करता १९६९ साली ३४ % साक्षरता होती, तर २०१९ च्या जनगणनेनुसार जिल्ह्यात ८२.८७ % साक्षरता असून ते राज्याच्या साक्षरतेच्या (८२.९९) प्रमाणाइतकीच आहे. पैकी पुरुषांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ८९.४२ %, तर स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण ७३.६९ % आहे. १९६९ ते २०१९ पर्यंतच्या साक्षरतेचा आढावा घेता साक्षरतेचे प्रमाण हे अलीकडील काळात जलदगतीने वाढत आहे. हे तक्ता क्र. ३.२ वरून दिसून येते.

तक्ता क्र. (अ) ६

सन १९६९ ते २०१९ या काळातील सातारा जिल्ह्यातील साक्षर लोकांची टक्केवारी

जणगणना	१९६९	१९७९	१९८९	१९९९	२००९	२०१९
पुरुष %	४७.४९	५२.३८	६९.३९	८६.६९	८८.४५	८९.४२
स्त्रिया %	२९.९६	२४.७७	३५.६७	५३.६५	६८.७९	७६.३९
एकूण %	३३.९८	३८.३२	४७.९५	६६.६७	७८.५२	८२.८७

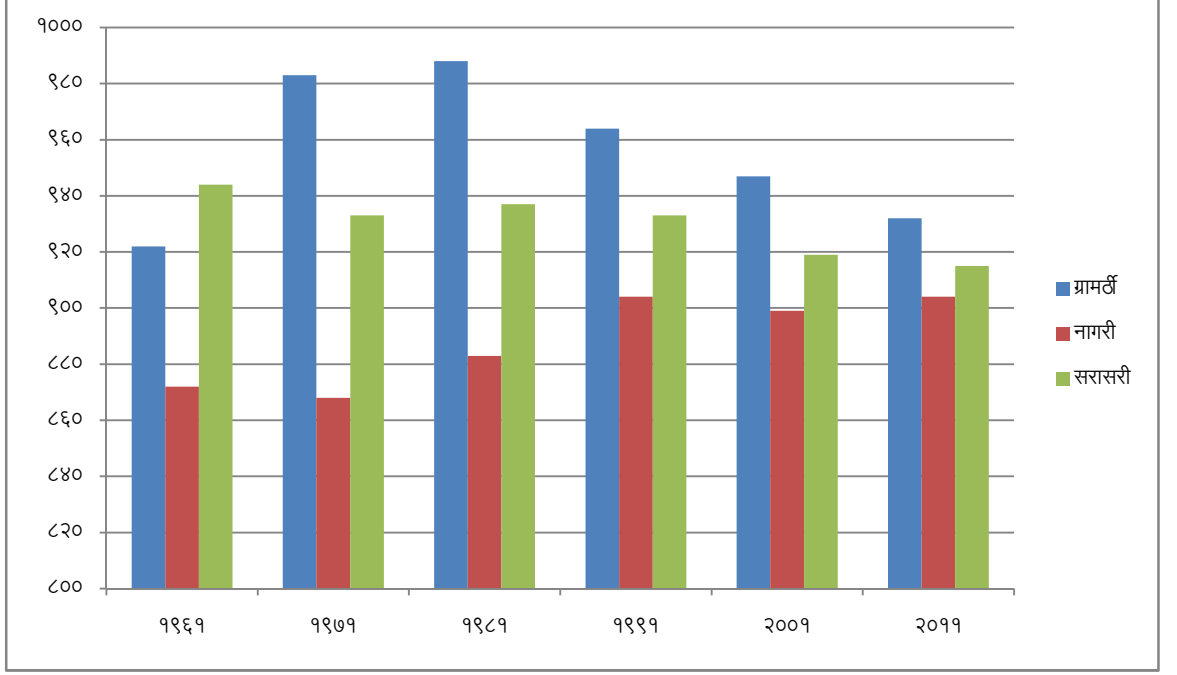
(आधार : (१) आर्थिक व सामाजिक समालोचन २००४-०५, (२) www.censusofindia.in)

सातारा जिल्ह्यातील स्त्रियांचे प्रमाण हे २०११ च्या जनगणनेनुसार दर १००० पुरुषामागे ९८८ हे राज्याच्या (९२५) प्रमाणापेक्षा जास्त आहे. ग्रामीण भागात हे प्रमाण ९९५ तर शहरी भागात ९५९ आहे. पुरुषवर्ग नोकरी व व्यवसायानिमित्त पुणे, मुंबई येथे जात असल्याने ग्रामीण भागात पुरुषांपेक्षा स्त्रियांचे प्रमाण २००१ पर्यंत अधिक आहे. जिल्ह्यात सर्वात दाट लोकसंख्या ही कराड तालुक्यात असून, जिल्ह्यातील लोकसंख्या सातारा, फलटण व कराड या महत्त्वाच्या शहरांमध्ये एकवटलेली आहे. जिल्ह्यातील स्त्री-पुरुष घनतेचे प्रमाण तक्ता क्र. ३.३ मध्ये दिसून येते.

तक्ता क्र. (अ) ७

१९६१-२०११ दर हजार पुरुषामागे स्त्रियांचे प्रमाण

वर्षे	१९६१	१९७१	१९८१	१९९१	२००१	२०११
ग्रामीण	१०६५	१०६२	१०८५	१०८५	१००६	९९५
नागरी	९१३	८८५	९१६	९२६	९२८	९५९
सरासरी	१०४७	१०३७	१०८१	१०२९	९२५	९८८

(आधार : (१) आर्थिक व सामाजिक समालोचन २००४-०५, (२) www.censusofindia.in)

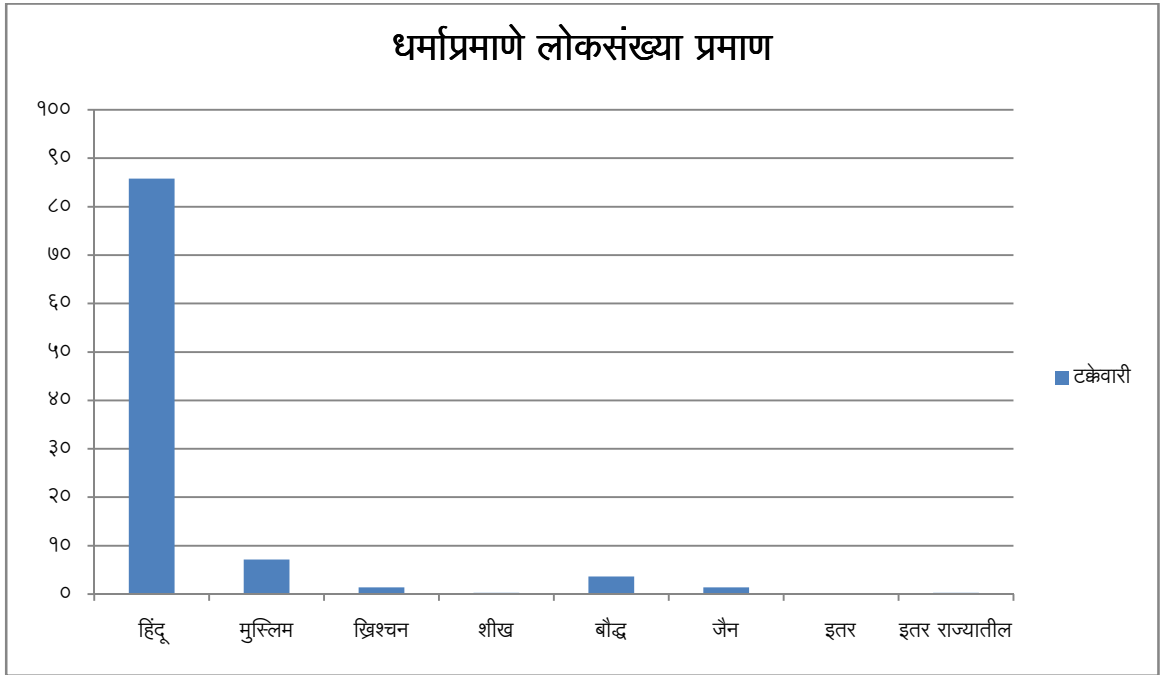
सातारा जिल्ह्यामध्ये सर्व जातीधर्माचे, प्रामुख्याने बौद्ध, ख्रिश्चन, हिंदू, जैन, मुस्लिम, शीख या धर्माचे लोक राहतात. त्यामध्ये सर्वाधिक हिंदू धर्माचे लोक आहेत, हे तक्ता क्र. ३.४ वरून दिसून येते.

तक्ता क्र. (अ) ८

२०११ च्या जनगणनेनुसार धर्मनिहाय लोकसंख्या पुढीलप्रमाणे (आकडेवारी हजारांत)

धर्म	एकूण लोकसंख्या	टक्केवारी
हिंदू	२६,९९,९५२	८९.६२
मुस्लिम	१,४६,९७०	४.८९
ख्रिश्चन	४,४०८	०.१५
शीख	१,१८२	०.०४
बौद्ध	१,४९,३९५	४.७०

जैन	१२,८१०	०.४३
इतर	६७६	०.०२
इतर राज्यातील	४४२८	०.१५
एकूण	३०,०३,७४१	१००

(आधार : (१) www.censusofindia.in)

इतर क्षेत्रांप्रमाणे सातारा जिल्हा शैक्षणिक क्षेत्रातही आघाडीवर आहे. जिल्ह्यात ३९ महाविद्यालये, दोन विधी महाविद्यालये, दोन वैद्यकीय महाविद्यालये, दोन अभियांत्रिकी महाविद्यालये, दोन तंत्रनिकेतन महाविद्यालये, तसेच १४५ कनिष्ठ महाविद्यालये आहेत. ६२७ माध्यमिक विद्यालये आहेत आणि जिल्हा परिषदेच्या २४०६ खासगी, ७५४ नगरपालिकेच्या, तर १२२ प्राथमिक शाळा आहेत. शैक्षणिक क्षेत्रात सातार्यातील प्रगती समाधानकारक आहे.

सातारा जिल्ह्यात पर्यटकांना आकर्षित करण्यासाठी महाबळेश्वर, पाचगणी, वाई, खंडाळा ही थंड हवेसाठी प्रसिद्ध ठिकाणे आहेत, तसेच ऐतिहासिक महत्त्व असलेले सज्जनगड,

अजिंक्यतारा, प्रतापगड हे किल्ले व आगशिवाची लेणी, बौद्ध लेणी ही प्रसिद्ध लेणी येथेच आहेत. धार्मिकदृष्ट्या महत्त्वाची ठिकाणे म्हणजे वाईचा गणपती, शिंगणापूर अशी तीर्थक्षेत्र, कृष्णा व कोयना या दोन नद्यांचा प्रीतिसंगम या जिल्ह्यातच आहे.

जिल्ह्याच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करत असताना शिवाजी महाराजांच्या काळापासून परिस्थितीचा आढावा घ्यावा लागेल. शिवकाळात राजधानीचे शहर सातारा असल्याने समृद्ध जिल्हा म्हणून त्यास ओळखले जायचे. १८ व्या शतकापासून ज्या सामाजिक चळवळी सुरू झाल्या, त्याचा परिणाम आजच्या सामाजिक परिस्थितीत दिसून येतो. शाहू महाराजांचे कृतिशील कार्य क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे भूमिगत कार्य, कर्मवीर भाऊराव पाटलांचे रचनात्मक कार्य, लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय कार्य, अशा ज्येष्ठ समाजसुधारकांचा वारसा या जिल्ह्याला लाभला आहे.

(अ) ३.५. राजकीय पार्श्वभूमी :

स्वातंत्र्य चळवळीत सातारा जिल्हा आघाडीवर होता. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली प्रतिसरकारने ब्रिटिशांविरुद्ध केलेली क्रांती स्वातंत्र्य चळवळीत महत्त्वाची ठरली. महाराष्ट्राच्या व देशाच्या राजकारणात महत्त्वाचे स्थान मिळालेले यशवंतराव चव्हाण, आनंदराव चव्हाण, प्रमिलाकाकी चव्हाण ही सर्व प्रमुख नेतेमंडळी, महादेव गोविंद रानडे व गोपाळ कृष्ण गोखले यांच्यासारखे राष्ट्रवादी विचारसरणीचे नेते सातारा जिल्ह्यात होऊन गेले.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा वारसा असलेले भोसले घराणे सातारास्थित आहे. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे बारावे वंशज प्रतापसिंह राजे भोसले हे सातारा नगरपालिकेचे पहिले लोकनियुक्त नगराध्यक्ष होते. उदयनराजे भोसले यांनी राज्य विधिमंडळ, मंत्री राज्य विधिमंडळ व मंत्रिमंडळात जिल्ह्याचे प्रभावी नेतृत्व केले.

आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण हे सातारा जिल्ह्यातील कराडचे. त्यांनी द्विभाषिक मुंबई राज्य व महाराष्ट्राच्या मुख्यमंत्री पदाबरोबरच केंद्र सरकारमध्ये संरक्षण, अर्थ व गृहमंत्री म्हणून केलेले कार्य गौरवास्पद आहे. याशिवाय प्रतापराव भोसले, शालिनीताई पाटील, मालोजीराजे निंबाळकर, किसन वीर, यशवंतराव मोहिते इ. प्रभावी नेत्यांची ही

कर्मभूमी आहे. जिल्ह्यातील पृथ्वीराज चव्हाण हे केंद्रीय राजकारणात आपले स्थान टिकवून आहेत. त्यांनी मुख्यमंत्री हे पदसुद्धा भूषविले आहे.

महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर यशवंतराव चव्हाण यांनी सहकारी चळवळ आणि पंचायती राज्याच्या माध्यमातून सातारा जिल्ह्याबरोबरच महाराष्ट्राच्या राजकारणात वर्चस्व निर्माण केले. या जिल्ह्यात राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचा प्रभाव होता. मात्र राष्ट्रवादी काँग्रेसच्या स्थापनेनंतर सातारा जिल्ह्यावर राष्ट्रवादी काँग्रेसचा प्रभाव निर्माण झाल्याचे दिसून येते. १९५२ पासून जिल्ह्याच्या राजकारणावर मराठा जातीचे वर्चस्व दिसून येते.

(ब) माहिती विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

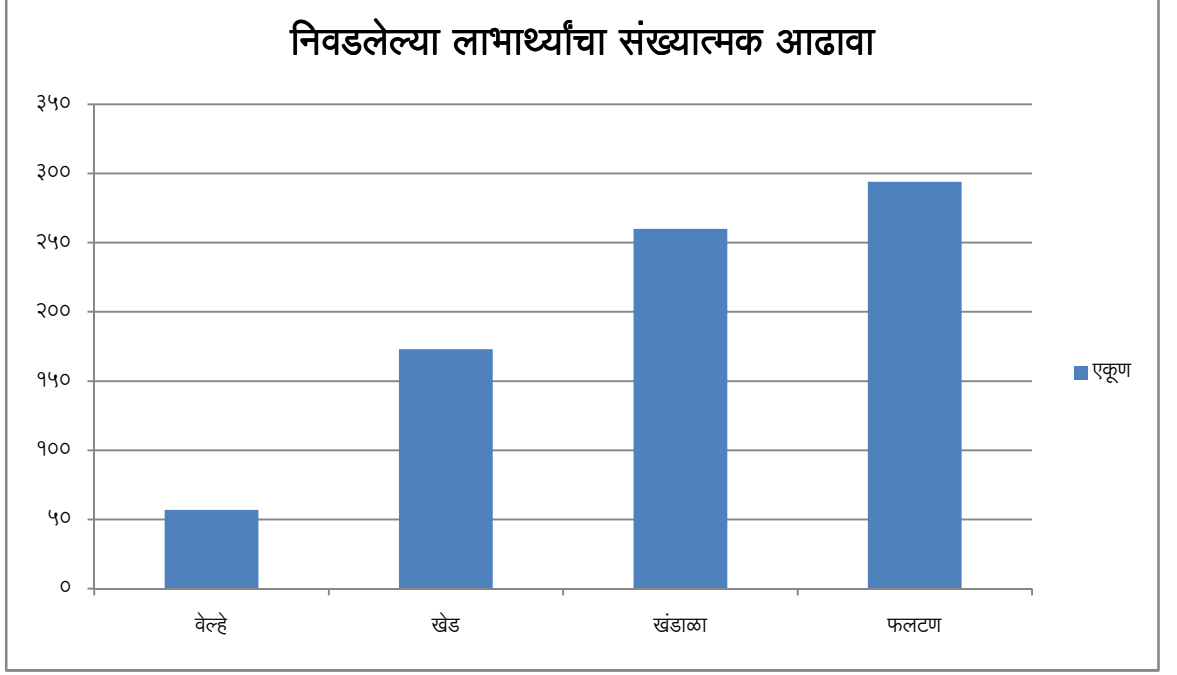
जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांच्या मूल्यमापनासाठी पुणे आणि सातारा जिल्ह्याची निवड केली आहे. प्रत्यक्ष संशोधन माहिती संकलित करताना या दोन जिल्ह्यांतील मागासलेले व विकसित असलेले, असे दोन तालुके निवडले आहेत. पुणे जिल्ह्यात खेड हा तालुका औद्योगिक व कृषीदृष्ट्या प्रगतशील, तर वेल्हे हा डोंगराळ, दुर्गम व मागास तालुका आहे. सातारा जिल्ह्यात फलटण हा कृषीदृष्ट्या विकसित, तर खंडाळा हा मागास, दुष्काळी व डोंगराळ तालुका आहे. या चार तालुक्यांतील एकूण गावांपैकी १० टक्के गावांचा रँडम पद्धतीने ५० गावांची निवड केली आहे.

ग्रामीण भागाच्या विकासात जिल्हा परिषदेचे स्थान महत्त्वाचे असते. केंद्र व राज्यशासनाच्या योजनांबरोबर जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून सार्वजनिक व वैयक्तिक लाभाच्या योजना कार्यक्षेत्रातील गावांमध्ये राबविल्या जातात. प्रामुख्याने समाजकल्याण विभाग, महिला व बालकल्याण विभाग आणि कृषी या विभागांद्वारे वैयक्तिक लाभाच्या योजनांची अंमलबजावणी केली आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनामध्ये या तीन विभागांद्वारे राबविण्यात आलेल्या वैयक्तिक लाभांच्या योजनांचे मूल्यमापन केले आहे. संशोधनासाठी २००२ ते २०१२ हा कालखंड निवडला असून या कालखंडात समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण विभाग आणि कृषी विभागांच्या योजनांचा ७८४ व्यक्तींना लाभ मिळालेला आहे.

तक्ता क्र. (ब) १

पुणे व सातारा जिल्ह्यातील संशोधनासाठी निवडलेल्या लाभार्थ्यांचा संख्यात्मक आढावा कालखंड (२००२ ते २०१२)

विभाग	पुणे		सातारा		एकूण
	वेल्हे	खेड	खंडाळा	फलटण	
समाज कल्याण विभाग	९	६१	२८	६९	१६७
महिला व बाल विकास विभाग	२१	११	८८	८७	२०७
कृषी विभाग	२७	१०१	१४४	१३८	४१०
एकूण	५७	१७३	२६०	२९४	७८४

(संदर्भ - प्रत्येक पंचायत समितीतील माहितीनुसार.)

(ब) १. समाज कल्याण विभाग :

अनुसूचित जाती व जमाती या वर्गाचे सामाजिक व शैक्षणिक जीवनमान उंचावणे व त्यांच्या उन्नतीसाठी शासनाच्या सामाजिक न्याय विभाग, जिल्हा परिषदेच्या समाज कल्याण विभागामार्फत वेगवेगळ्या योजना व उपक्रम राबविण्यात येतात, तसेच शासनाच्या धोरणात्मक आदेशानुसार जिल्हा परिषदांनी त्यांच्या उत्पन्नाच्या किमान २० टक्के निधी मागासवर्गीयांच्या कल्याणकारी योजनांवर खर्च करण्यासाठी सदर योजनाची अंमलबजावणी करण्यात येते.

समाज कल्याण विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या काही योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना परीक्षा फी व शैक्षणिक फी.
- २) माध्यमिक शाळेत शिकणाऱ्या मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती
- ३) इयत्ता ५ वी ते ७ वी मधील मागासवर्गीय मुलींना सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती
- ४) इयत्ता ८ वी ते १० वी मधील अनुसूचित जातीच्या मुलींना सावित्रीबाई फुले शिष्यवृत्ती
- ५) आंतरजातीय विवाहास प्रोत्साहनपर आर्थिक साहाय्य
- ६) अस्वच्छ व्यवसायात काम करणाऱ्या पालकांच्या मुलांना मॅट्रिकपूर्ण शिष्यवृत्ती

- ७) शासकीय औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेत प्रशिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन
- ८) शालान्तपूर्व शिक्षण घेणाऱ्या अपंग विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती
- ९) स्वयंसेवी संस्थांमार्फत चालविण्यात येणाऱ्या मागासवर्गीय अनुदानित वसतिगृहांना साहाय्य अनुदान - प्रति विद्यार्थी ९०० /- महिना परिपोषण अनुदान संस्थेत दिले जाते.
- १०) यशवंत घरकुल योजना
- ११) मागासवर्गीय महिलांना पिकोफॉल मशिन.
- १२) मागासवर्गीय महिलांना घरघंटी पुरविणे.
- १३) मागासवर्गीयांना सौर कंदिल.
- १४) गटई कामगारांना पत्र्यांचे स्टॉल पुरविणे.

(ब) २. महिला व बाल विकास विभाग :

महिला व बाल विकासाशी संबंधित कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावीपणे व्हावी या उद्देशाने शासनाने २४/४/१९९२ रोजी महाराष्ट्र अधिनियम ४/१९९२ अन्वये जिल्हा परिषदेमध्ये महिला व बाल कल्याण समितीची स्थापना केली.

जिल्हा परिषदेच्या स्वतःचे उत्पन्नातून १० टक्के रक्कम समितीकडे सोपविण्यात आलेल्या योजनांची अंमलबजावणी करण्याकरिता उपलब्ध करून देण्यात येते, तसेच अनुसूचित जाती उपाय योजना (विशेष घटक योजना) अंतर्गत अनुदान उपलब्ध होते.

महिलांना सर्व क्षेत्रात सक्षम करणेसाठी महिला व बाल कल्याण समितीने कोणकोणत्या योजना राबवाव्यात, याचे शासन निर्णय ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, मंत्रालय मुंबई यांचेकडून प्राप्त होतात. अनुदानाचे उपलब्धतेनुसार महिला व बाल कल्याण समिती योजना निश्चित करून योजनांची अंमलबजावणी करतात.

महिला व बाल विकास समितीमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) १० वी व १२ वी पास मुलींना एम. एस. सी. आर. टी. प्रशिक्षण
- २) ५ वी ते १० वी मध्ये शिकणाऱ्या मुलींसाठी सायकल
- ३) दारिद्र्यरेषेखालील महिलांना सौर कंदिल

- ४) दारिद्र्यरेषेखालील महिलांना पिठाची गिरणी
- ५) महिलांना शिवणयंत्रे
- ६) अपंग मुले व महिलांना कृत्रिम अवयव बसवून त्यांचे पुनर्वसन
- ७) गणवेश वाटप
- ८) कन्यादान योजना
- ९) बालिका समृद्धी योजना

(ब) ३. कृषी विभाग :

भारत हा कृषिप्रधान देश असून कृषी हा अर्थ व्यवस्थेचा आधारस्तंभ मानला जातो. देशाच्या स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा वाटा १३.७ % आहे. भौमितिक पद्धतीने वाढणारी देशाची लोकसंख्या पाहता कृषी उत्पन्नामध्ये वाढ होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शेतीविषयक आधुनिक तंत्रज्ञान, सुधारित बियाणे, खते, औजारे, पीक संरक्षण औषधे इ. बाबी शेतकऱ्यांना माफक दरात योग्यवेळी उपलब्ध होणे व त्यासाठी शेतकऱ्यामध्ये जाणीव-जागरूकता निर्माण करणे हे उद्दिष्ट ठेवून व 'बहुजन हिताय, बहुजन सुखाय' या उक्तीप्रमाणे कृषी विभाग कार्यरत आहे. जिल्हा परिषदेस तरतुदीमधून अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी, महिला शेतकरी व मागासवर्गीय शेतकरी यांच्यासाठी शेतीच्या उत्पन्न वाढीसाठी विविध योजना राबविण्यात येत आहेत.

कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- १) केंद्र पुरस्कृत गळीतधान्य विकास कार्यक्रम.
- २) केंद्र पुरस्कृत तृणधान्य विकास कार्यक्रम.
- ३) केंद्र पुरस्कृत मका विकास कार्यक्रम.
- ४) केंद्र पुरस्कृत ऊस विकास कार्यक्रम.
- ५) कृषी यांत्रिकीकरणाची १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना.
- ६) विशेष घटक योजना.
- ७) राष्ट्रीय बायोगॅस विकास योजना.
- ८) राज्य पुरस्कृत पिक संरक्षण योजना.

- ९) कडबाकुट्टी यंत्रे सवलतीचे दराने पुरविणे.
 १०) शेतकऱ्यांना ताडपत्री सवलतीचे दर्शन पुरविणे.
 ११) गांडुळ कल्चरला ५० टक्के अनुदान देणे.
 १२) सुधारित व संकरित बियाणे.
 १३) शेतकऱ्यांना पिक संरक्षण औजारासाठी ५० टक्के अनुदान.
 १४) शेतकऱ्यांना कोळपे सवलतीच्या दराने पुरविणे.
 १५) शेतकऱ्यांना युरीया ब्रिकेट पुरविणे.
 १६) शेतकऱ्यांना द्रवरूप खते पुरविणे.
 १७) शेतकऱ्यांना आपत्कालीन साहाय्यता योजना
 १८) जवाहर विहिर योजना

वरीलप्रमाणे तीनही विभागांतून या व अशाप्रकारच्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना जिल्हा परिषदांमार्फत राबविल्या जातात. प्रस्तुत संशोधन कालखंडात पुणे आणि सातारा जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण आणि कृषी तीन विभागांकडून प्रत्यक्षात वाटप करण्यात आलेले साहित्य व त्यांचे लाभार्थी यांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे-

तक्ता क्र. (ब) २

योजनेतून मिळालेल्या वस्तूचे वर्गीकरण

अ.क्र	योजनेतून मिळालेल्या वस्तूचे नाव	लाभार्थी संख्या
१	आपतग्रस्त अर्थसाहाय्य	१
२	शौचालय	७
३	सायकल	११६
४	पीठ गिरणी	३८
५	मिरची कांडप यंत्र	७
६	शिवण यंत्र	१०४
७	पिको फॉल मशिन	५४

८	लोखंडी स्टॉल	१३
९	शेळी पुरवणे	१२
१०	म्हैस पुरवणे	९
११	सौर कंदील	२९
१२	विद्युत मोटर	२०
१३	पानबुडी मोटर	१
१४	डिझेल इंजिन	१२
१५	कडबा कुट्टी यंत्र	१६
१६	सारा यंत्र	१४
१७	नांगर	१८
१८	स्प्रे पंप	९७
१९	सायकल कोळपे	२०
२०	विळे	२
२१	ताडपत्री	५३
२२	प्लॉस्टिक क्रेट्स	१
२३	पाईप	२५
२४	बियाणे	६६
२५	औषधे	४९
एकूण		७८४

नमुना निवडीत एकूण ७८४ लाभार्थी संख्या उपलब्ध झाली असली त्यातील २४ लाभार्थ्यांनी कृषी विभागातून योजनेचा दोन वळा लाभ घेतला आहे. त्यामुळे मुलाखतीसाठी ७६० लाभार्थ्यांकडून माहिती मिळाली आहे.

नमुना निवडीतील ७६० लाभार्थ्यांना एकूण २५ प्रकारच्या वस्तूंचा योजनेतून लाभ मिळाला आहे. समाज कल्याण विभाग व महिला व बाल विकास विभागाकडून आपदग्रस्त अर्थसहाय्य, शौचालय, सायकल, पीठ गिरणी (घर घंटी), मिरची कांडप यंत्र, शिवण यंत्र, पिको फॉल मशिन, लोखंडी स्टॉल, शेळी पुरवणे, म्हैस पुरवणे, सौर कंदील या वस्तूंचा लाभ लाभार्थ्यांना घेता आला आहे.

तर कृषी विभागाकडून सौर कंदील, विद्युत मोटर, पानबुडी मोटर, डिझेल इंजिन, कडबा कुट्टी यंत्र, चारा यंत्र, नांगर, स्प्रे पंप, सायकल कोळपे, विळे, ताडपत्री, प्लॅस्टिक क्रेटस, पाईप, बियाणे, औषधे या वस्तूंचा लाभ लाभार्थ्यांना घेता आला आहे.

थोडक्यात, शासनाकडून राबविल्या जाणाऱ्या योजनांमधून मिळणाऱ्या वस्तू शेती, उद्योग, व्यवसाय तसेच स्वतःच्या वापरासाठी उपयोगी पडणाऱ्या आहेत.

(ब) माहितीचे वर्गीकरण आणि विश्लेषण

प्रस्तुत संशोधनामध्ये जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून विकासयोजनांचा लाभ मिळालेल्या ७६० लाभार्थ्यांकडून प्रश्नावली, मुलाखती व निरीक्षणाद्वारे मिळालेल्या माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण केले आहे, ते पुढीलप्रमाणे-

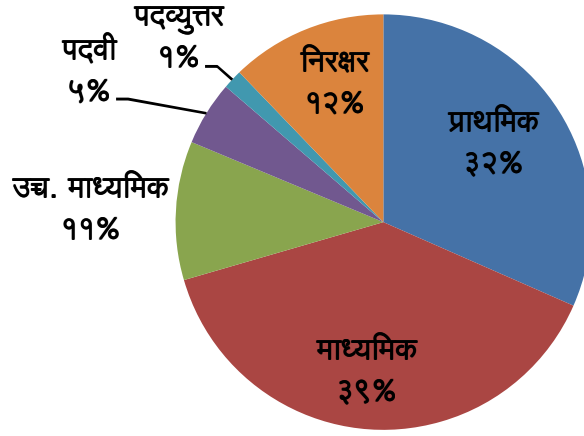
१. लाभार्थ्यांचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) ३

लाभार्थ्यांचे शैक्षणिक पात्रतेनुसार वर्गीकरण

शिक्षण	प्राथमिक	माध्यमिक	उच्च. माध्यमिक	पदवी	पदव्युत्तर	निरक्षर	एकूण
संख्या	२४०	२९६	८२	३८	११	९३	७६०
शे. प्रमाण	३१.६	३८.९	१०.८	५	१.५	१२.२	१००

लाभार्थ्यांचे शैक्षणिक पात्रतेनसार वर्गीकरण

भारतातील ग्रामीण विकासाच्या अनेक समस्यांची सत्यता आणि वास्तव पडताळून पाहण्यासाठी संशोधकाकडून नमुना पाहणी करण्यात आली. यासाठी नमुना म्हणून सातारा व पुणे जिल्ह्यातील एकूण ७६० लाभार्थीकडून त्यांच्या गावासंबंधी विकासविषयक तथ्य संकलित करण्यात आले. त्यानुसार लाभार्थींचे शैक्षणिक वर्गीकरण वरीलप्रमाणे-

प्राथमिक व पूर्व प्राथमिक शिक्षण घेतलेले लाभार्थी २४० असले तरी त्यांना लिहिता-वाचता येत नव्हते आणि ९३ लाभार्थी हे निरक्षर आहेत. शिक्षणाचा अभाव असल्याने ग्रामीण विकास योजनांबाबत फारशी माहिती या लाभार्थींना नाही.

उच्च शिक्षित लाभार्थी आहेत, त्यांनी स्वतः विकास योजनांबाबत माहिती मिळवली आणि योजनेचा लाभ मिळावा यासाठी प्रयत्न केले आहेत.

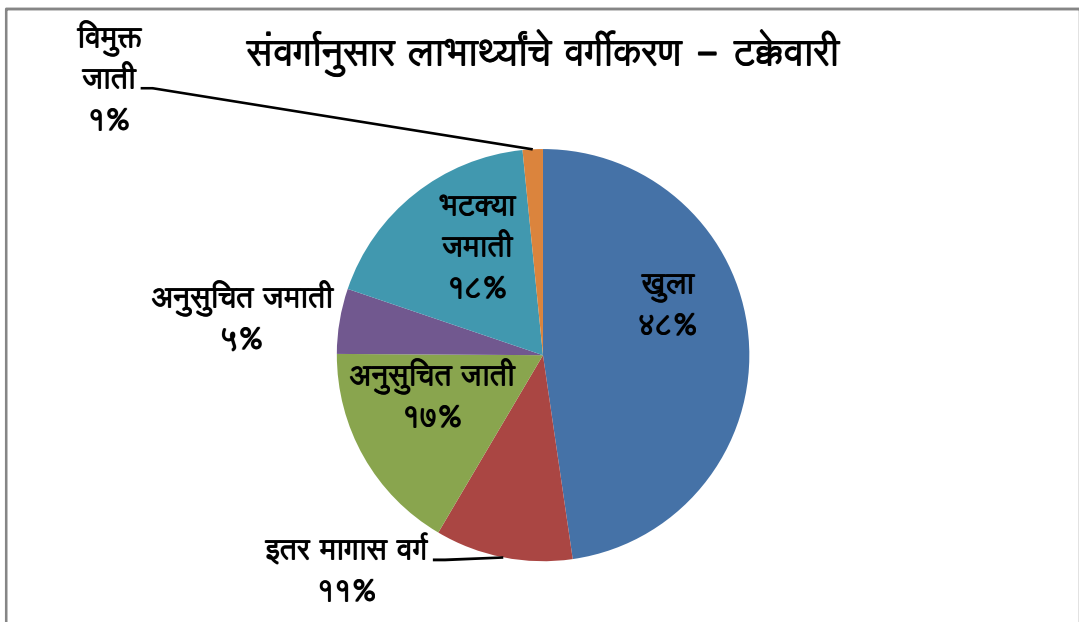
शिक्षणामुळे आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करून घेता येतो. विशेषतः शिक्षणाच्या माध्यमातून आपल्या हक्क व कर्तव्याची जाणीव होऊ शकते. परंतु कमी शिक्षण व निरक्षरता यामुळे शासनामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या ग्रामीण विकास योजना व कार्यक्रम याबाबत त्यांना फारशी माहिती नाही असे दिसून आले. यावरून असे स्पष्ट होते की, उच्चशिक्षित लोक नोकरीला प्राधान्य देतात. ग्रामीण भागात राहून शेती किंवा पूरक व्यवसाय करण्याकडे उच्चशिक्षितांचा कल दिसून येत नाही.

१. संवर्गानुसार लाभार्थ्यांचे वर्गीकरण

तक्ता क्र (ब) ४

संवर्गानुसार लाभार्थ्यांचे वर्गीकरण-

अ.क्र.	संवर्ग	संख्या	टक्केवारी
१	खुला	३६३	४७.७
२	इतर मागास वर्ग	८२	१०.८
३	अनुसुचित जाती	१२६	१६.६
४	अनुसुचित जमाती	३९	५.१
५	भटक्या जमाती	१३८	१८.२
६	विमुक्त जाती	१२	१.६
एकूण		७६०	१००

नमुना निवडीतील ३६३ (४७.७ %) लाभार्थी हे खुल्या प्रवर्गातील आहेत. इतर मागास वर्गातील एकूण ८२ (१०.८ %) लाभार्थी आहेत. अनुसूचित जमातीचे ३९ (५.१ %) लाभार्थी आहेत, तर भटक्या जमातीचे १३८ (१८.२ %), विमुक्त जातीचे १२ (१.६ %) लाभार्थी आहेत.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून अर्ध्या शतकापेक्षा जास्त काळ झाला तरी विकसित देशाचे स्वप्न पूर्ण झाले नाही. भारतातील अर्ध्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण भागाचा विकास झाल्याशिवाय देश विकसित होऊ शकत नाही.

केंद्र व राज्य शासनाने आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, अपंग, इतर मागासवर्ग, अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, भटक्या जमाती, विमुक्त जाती या सर्व घटकांसाठी ग्रामीण विकास योजना व कार्यक्रम कार्यान्वित आहेत.

थोडक्यात, वरील अवलोकनावरून असे स्पष्ट होती की, खुल्या संवर्गातील ३६३ (४७.७ %) लाभार्थी आहेत. यात मराठा, ब्राह्मण व गुजर या जातीचे लाभार्थी आहेत. त्यात मराठा जातीचे ३५३ लाभार्थी आहेत. जिल्हा परिषदेच्या महिला व बालकल्याण आणि कृषी विभागाच्या योजनांचा सर्वाधिक लाभ या सामाजाने घेतला आहे. यावरून असेही स्पष्ट होते की, मराठा समाज अजूनही शेती व्यवसायावर अवलंबून आहे. अनुसूचित जातीचे १२६ (१६.६ %) लाभार्थी असून त्यातील ९२ (१२ %) लाभार्थी हे नवबौद्ध आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, अनुसूचित जातीमध्ये नवबौद्ध समाज हा मातंग समाजापेक्षा तुलनेने जागृत असून, आर्थिक स्वावलंबनावर भर देणारा आहे.

वरील माहितीच्या विवरणावरून असे स्पष्ट होते की, जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून कृषी आणि महिला व बालकल्याण विभागांच्या योजनांचा सर्वाधिक लाभ खुल्या वर्गास, विशेषतः मराठा समाजास (४६.४%) झाला आहे. यावरून अेही स्पष्ट होते की हा समाज आजही शेती या पारंपरिक व्यवसायावर अवलंबून आहे. हा पारंपरिक व्यवसाय आणि स्थानिक राजकारणावर मराठा जातीचे प्राबल्य असूनही हा समाज आर्थिकदृष्ट्या मागासलेला आहे.

अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या लोकांना मिळालेल्या योजनांमध्ये ९९ % योजना या समाजकल्याण विभागाच्या आहेत. त्यातील १६५ पैकी १२६ लाभार्थी हे नवबौद्ध व महार जातीचे आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, अनुसूचित जाती व जमातीमध्ये नवबौद्ध समाज

शैक्षणिकदृष्ट्या जागृत असून त्याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते. हा समाज आर्थिक स्वावलंबनाच्या योजनांचा उपयोग आपल्या विकासासाठी करत आहे. संशोधनासाठी निवडलेल्या चार तालुक्यांपैकी खेड (पुणे जिल्हा) या तालुक्यामध्ये पश्चिम भागात आदिवासी समाज राहतो. त्यामुळे समाजकल्याण विभागाच्या योजना अनुसूचित जमातीला तुलनेने कमी मिळाल्याचे दिसून येते. असे असले तरी आदिवासी भागात जिल्हा परिषदेच्या विकास योजना पोहचत असल्याचे दिसून येते.

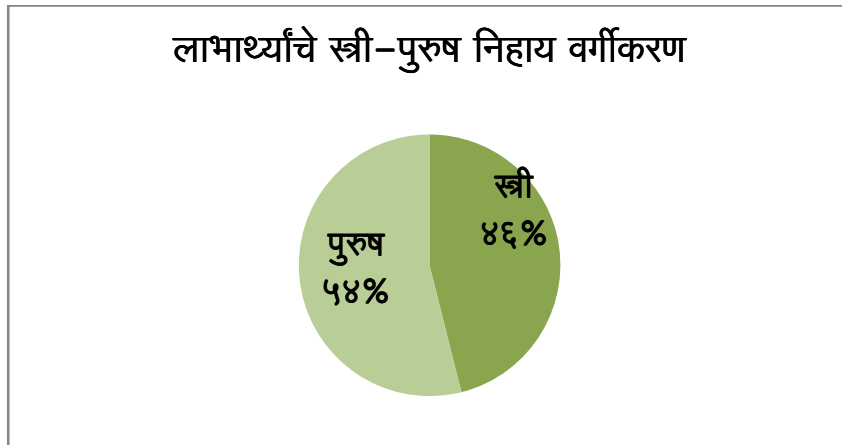
लाभार्थ्यांच्या मुलाखती घेताना निरीक्षणावरून असे स्पष्ट होते की, जिल्हा परिषद सदस्य किंवा पदाधिकारी कार्यक्षम असतील तर ते आपल्या मतदारसंघात जिल्हा परिषदेच्या विविध योजना पोहचविण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत. यावरून असे स्पष्ट होते की, शासनाच्या योजनांची यशस्वी अंमलबजावणी होण्यासाठी लोकप्रतिनिधी आणि जनता या दोघांची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

लाभार्थ्यांचे लिंगनिहाय वर्गीकरण

तक्ता क्र - (ब) ५

लाभार्थ्यांचे स्त्री-पुरुष निहाय वर्गीकरण -

घटक	स्त्री	पुरुष	एकूण
संख्या	३५०	४१०	७६०
शेकडा	४६.१	५३.९	१००

नमुना पाहणीत स्त्री-पुरुष असे वर्गीकरण केले असता एकूण ७६० लाभार्थ्यांपैकी ३५० (४६.१ %) स्त्री लाभार्थी आहेत, तर ४१० (५३.९ %) पुरुष लाभार्थी आहेत.

समाजात ५० % संख्येने असणारा महिला विभाग ग्रामीण विकासात सहभाग कमी असल्याने महिला व बालविकासाशी संबंधित कार्यक्रमाची अंमलबजावणी प्रभावीतपणे व्हावी या उद्देशाने शासनाने २४/४/१९९२ रोजी महाराष्ट्र अधिनियम ४/१९९२ अन्वये जिल्हा परिषदेमध्ये महिला व बाल कल्याण समितीची स्थापना केली गेली. जिल्हा परिषदेचे स्वतःच्या उत्पन्नातून १० टक्के रक्कम महिला व बालकल्याण समितीच्या योजनांची अंमलबजावणी करण्याकरिता उपलब्ध करून देण्यात येते.

महिला सर्व क्षेत्रात सक्षम करण्यासाठी महिला व बाल कल्याण समितीने कोणकोणत्या योजना राबवाव्यात, याबाबत ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग, मंत्रालय मुंबई यांच्याकडून प्राप्त होतात. अनुदानाच्या उपलब्धतेनुसार महिला व बाल कल्याण समिती योजना निश्चित करून योजनांची अंमलबजावणी करतात.

या योजनांमुळे महिलांचा ग्रामीण विकासातील सहभाग वाढला आहे, एकूण लाभार्थ्यांपैकी ४६.१ % (३५०) महिला लाभार्थी आहेत. जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना महिलांना आर्थिक स्वावलंबन व रोजगारासाठी उपयुक्त ठरल्या आहेत. महिला व बालकल्याण विभागाच्या सर्व योजना महिलांच्या आर्थिक विकासाला पूरक ठरल्या आहेत. तसेच समाजकल्याण व कृषी विभागांच्या योजनांचा लाभ महिलांना मिळू लागला आहे, ही बाब महिलांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेस पूरक ठरते.

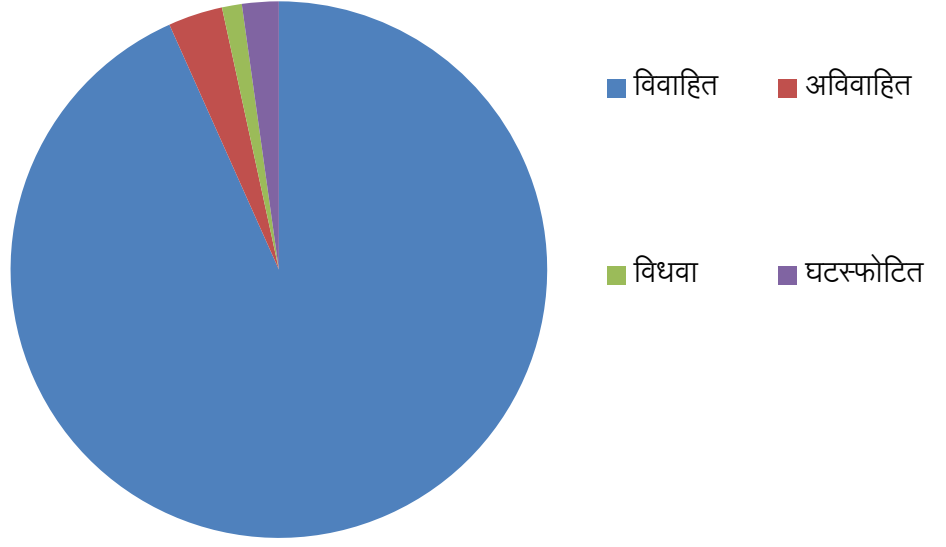
२. लाभार्थ्यांचे विवाहित /अविवाहित वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) ६

लाभार्थ्यांचे वैवाहिक वर्गीकरण

घटक	विवाहित	अविवाहित	विधवा	घटस्फोटित	एकूण
संख्या	७०९	२५	९	१७	७६०
शे. प्रमाण	९३.३	३.३	१.२	२.२	१००

लाभार्थ्यांचे वैवाहिक वर्गीकरण

नमुना निवडीतील एकूण ७०९ लाभार्थी विवाहित आहेत, तर २५ लाभार्थी हे अविवाहित आहेत. हे अविवाहित लाभार्थी मुली असून त्या शिक्षण घेत आहेत. त्यांना शिक्षण घेताना सायकलवाटप योजनेचा लाभ मिळाला आहे. तर ९ लाभार्थी विधवा व १६ घटस्फोटित महिला आहेत. त्यांना पुढील उदरनिर्वाह करता यावा म्हणून व्यवसायाच्या दृष्टिकोनातून योजनेचा लाभ मिळाला आहे.

यावरून असे दिसून येते की, आर्थिकदृष्ट्या कमकुमत असलेल्या कुटुंबातील मुलींना सायकल मिळाल्याने त्यांना शिक्षण घेताना येणारी अडचण कमी झाली. तसेच विधवा किंवा घटस्फोटित महिलांना त्यांचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी या योजना अधिक उपयुक्त ठरल्या आहेत. त्या स्वावलंबी होऊन आपल्या पाल्यांना शिक्षण देत आहेत.

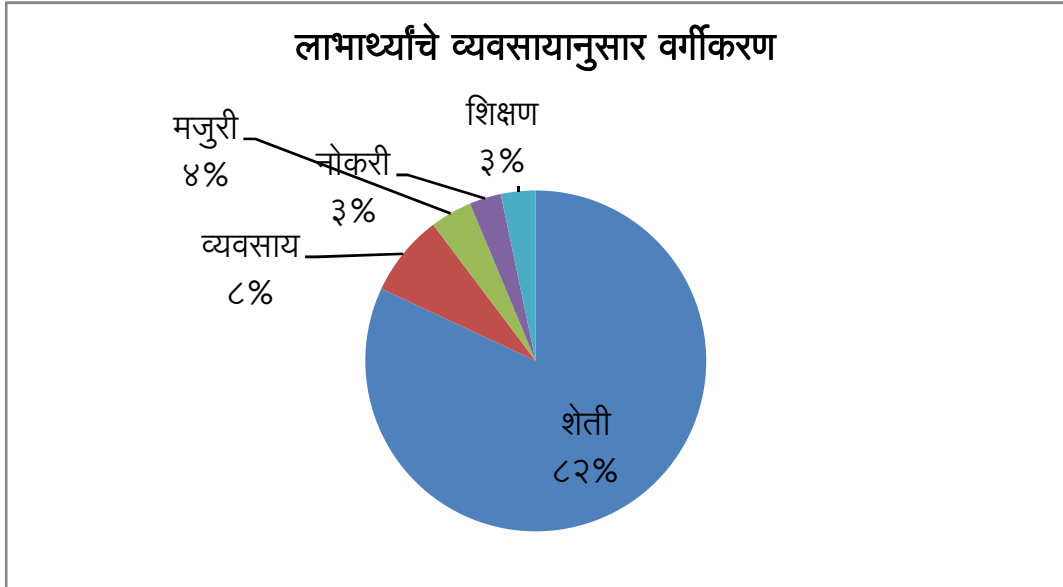
विवाह ही सामाजिक क्रिया आहे. या प्रक्रियेमुळे जीवनात फार मोठे परिवर्तन होत असते. नवीन जबाबदाऱ्या येतात. त्या पूर्ण करणे ही आवश्यक बाब आहे. एकूण ७०९ लाभार्थी विवाहित आहेत.

३. लाभार्थ्यांचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) ७

लाभार्थ्यांचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण

घटक	शेती	व्यवसाय	मजुरी	नोकरी	शिक्षण	एकूण
संख्या	६२३	५९	३०	२३	२५	७६०
एकूण	८१.९७	७.७६	३.९५	३.०३	३.२९	१००

भारत हा कृषिप्रधान व खेड्यांचा देश आहे. भारतातील आर्थिक संपत्तीचे प्रभावी साधन शेती आहे. ग्रामीण भागात शेतीवरून त्यांचा आर्थिक दर्जा ठरत असतो. ज्याच्याकडे शेती अधिक तो श्रीमंत आणि ज्यांच्याकडे शेती कमी तो गरीब आहे. म्हणून ग्रामीण भागात शेती हा आर्थिक परिस्थितीचा महत्त्वाचा निकष आहे. नमुना निवडीतील ६२३ म्हणजेच ८१.९७ % लाभार्थी हे शेतकरी आहेत. शेती उत्पन्नावरच त्यांचे कुटुंब अवलंबून आहे. हे सर्व अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी आहेत.

यावरून असे स्पष्ट होते की, ग्रामीण भागातील शेतकरी, शेतमजूर व व्यवसायिक यांच्या विकासात जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून मिळालेल्या योजना पूरक ठरल्या आहेत. मात्र

नोकरी करणाऱ्या (३ %) लोकांनीही नियमांचा आधार घेऊन जिल्हा परिषद योजनांचा लाभ घेतल्याचे दिसून येते. मात्र ते अल्प भूधारक आहेत.

नमुना निवडीतील ५९ (७.७६ %) लाभार्थी हे व्यवसायिक आहेत. यात पारंपरिक किंवा पिढीजात व्यवसाय करणारे जास्त आहेत, त्यात किराणामाल दुकान, छोटे हॉटेल, पीठ गिरणी, मिरची कांडप असे छोटे व्यवसाय करणारे लाभार्थी आहेत. नमुना निवडीतील ३० (३.९५ %) लाभार्थी हे मजुरी करून आपले पोट भरतात, तर २५ (३.२९ %) लाभार्थी हे शिक्षण घेत आहेत. घरापासून शाळा, कॉलेज लांब असल्याने त्यांना योजनांतगत सायकल मिळाल्या आहेत.

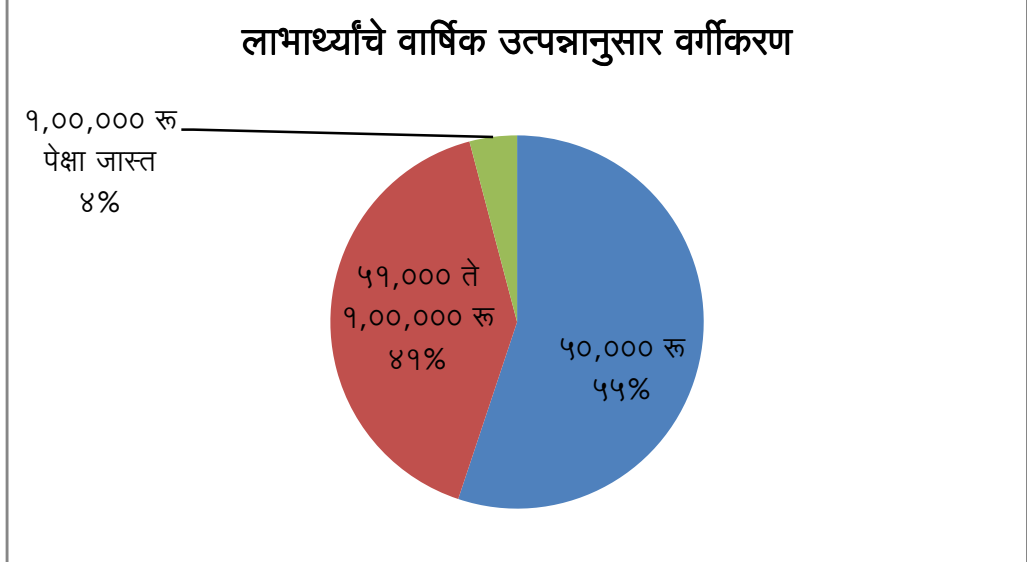
नमुना निवडीतील २३ (३.०३ %) लाभार्थी हे नोकरी करणारे आहेत. त्यात ३ इंजिनियर, २ डॉक्टर, १ नर्स, ६ प्राथमिक शिक्षक, २ माध्यमिक शिक्षक, ५ अंगणवाडी शिक्षिका व काही खासगी नोकरी करत आहेत. नोकरी करणारे हे सर्व लाभार्थी यांच्याकडे शेती आहे. कृषी विभागातून यांना योजनेचा लाभ मिळाला आहे.

४. लाभार्थ्यांचे वार्षिक उत्पन्नानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) ८

लाभार्थ्यांचे वार्षिक उत्पन्नानुसार वर्गीकरण -

उत्पन्न	५०,००० रु	५१,००० ते १,००,००० रु	१,००,००० रु पेक्षा जास्त	एकूण
संख्या	४९९	३९०	३९	७६०
टक्केवारी	५५.९	४०.८	४.९	१००

व्यक्तीच्या जीवनात आर्थिक घटक अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. जीवनातील प्रत्येक पैलूवर आर्थिक परिस्थितीचा म्हणजेच उत्पन्नाचा प्रभाव दिसून येतो. समाजात व्यक्तीचा प्रभाव त्यांच्या उत्पन्नावर अवलंबून असतो.

नमुना निवडीतील ४९९ (५५.९ %) लाभार्थ्यांचे उत्पन्न ५०,००० रुपये इतके आहे. असे जरी असले तरी एकंदरीत घराची परिस्थिती व कुटुंबातील इतर व्यक्तीचे उत्पन्न यांचा विचार करता काही लाभार्थ्यांनी त्यांचे खरे उत्पन्न सांगितले नाही, असे जाणवते. त्यांना उत्पन्नाबाबत अधिक प्रश्न विचारल्यानंतर त्यांनी प्रश्नाची उत्तरे देणे टाळले. यावरून हे जाणवते की, काही कुटुंबांची आर्थिक परिस्थिती बऱ्यापैकी चांगली आहे. म्हणजेच त्यांचे वार्षिक उत्पन्न ५०,००० रुपयांपेक्षा जास्त आहे.

तर नमुना निवडीतील ३९० (४०.८ %) लाभार्थ्यांचे उत्पन्न हे ५९,००० ते ९,००,००० रुपयापर्यंत आहे. या लाभार्थ्यांची घराची परिस्थिती बऱ्यापैकी चांगली होती.

नमुना निवडीतील ३९ (४.९ %) लाभार्थ्यांचे वार्षिक उत्पन्न ९ लाखापेक्षा जास्त आहे. हे लाभार्थी नोकरी करणारे आहेत, तसेच त्यांना शेतीचे उत्पन्न मिळते. असे दुहेरी उत्पन्नाचे साधन त्यांच्याकडे असल्याने त्यांची आर्थिक परिस्थिती उत्तम आहे. तरीदेखील या व्यक्तींनी ओळखीचा फायदा घेऊन योजनेचा लाभ मिळवला आहे.

थोडक्यात, वरील उत्पन्नाचे अवलोकन केल्यास असे आढळून येते की, काही लाभार्थ्यांनी आपले वार्षिक उत्पन्न खरे सांगितले नाही, तर काही लाभार्थ्यांची आर्थिक परिस्थिती चांगली असूनदेखील त्या व्यक्तींनी योजनेचा लाभ घेतला आहे.

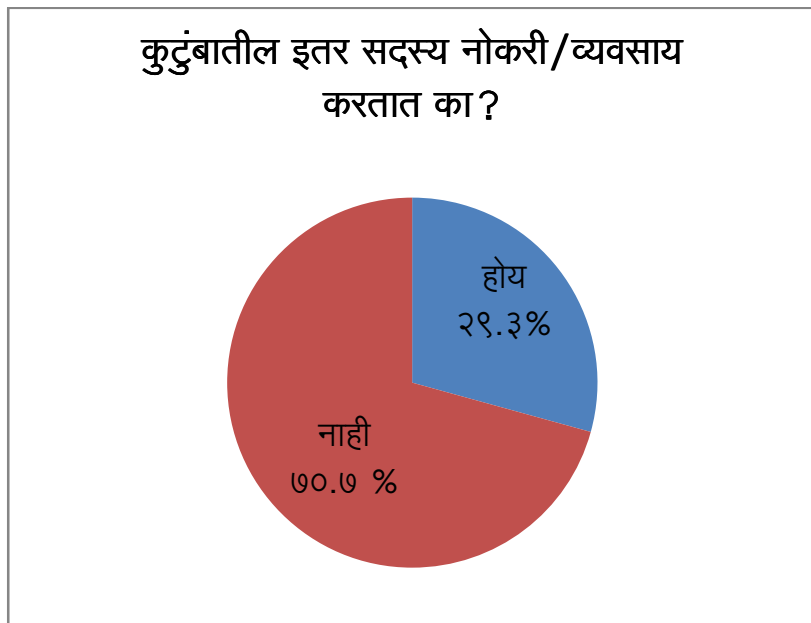
यावरून असे स्पष्ट होते की, ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांसाठी जिल्हा परिषदेच्या योजना पोहचल्या आहेत. त्यांच्या कौटुंबिक आर्थिक विकासाला व महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनास त्या उपयुक्त ठरल्या आहेत. ग्रामीण भागातील सामान्य जनतेचे जीवनमान उंचावण्यास या योजना उपयुक्त ठरल्या आहेत.

५. कुटुंबातील इतर सदस्य नोकरी/व्यवसाय करतात का, यानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) ९

कुटुंबातील इतर सदस्य नोकरी/व्यवसाय करतात का ?

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	२२३	५३७	७६०
टक्केवारी	२९.३	७०.७	१००

नमुना निवडीतील २२३ (२९.३ %) लाभार्थ्यांच्या कुटुंबातील इतर सदस्यही नोकरी व व्यवसाय करतात. काही जण खासगी नोकरी करतात. काही लाभार्थी कुटुंबाचे सदस्य आहेत, तर ५३७ (७०.७ %) लाभार्थी असे आहेत की कुटुंबात ते एकमेव कमवते सदस्य आहेत.

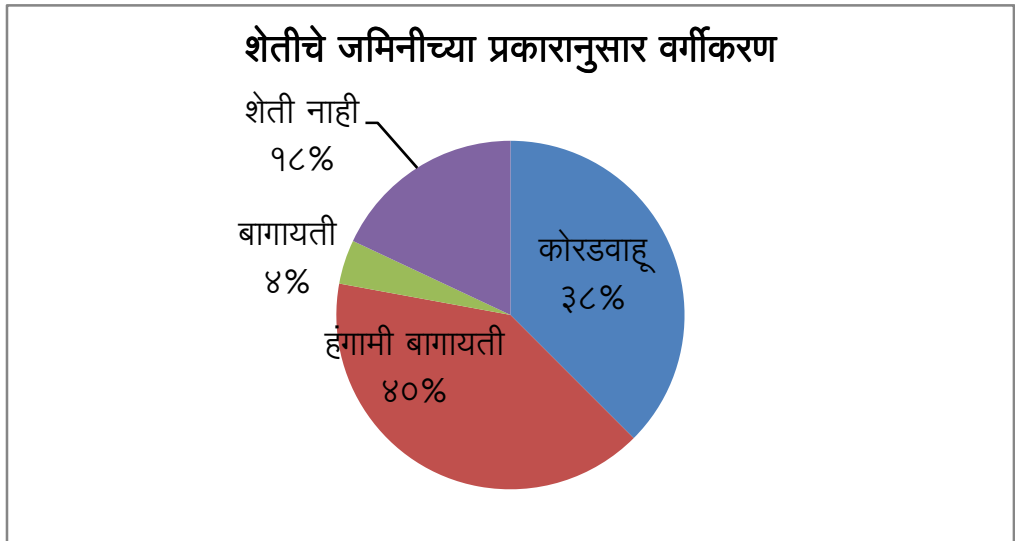
यावरून असे स्पष्ट होते की, २९.३ % लाभार्थी असे आहेत की त्यांची आर्थिक परिस्थिती साधारण आहे, तसेच या योजनांच्या माध्यमांतून त्यांच्या विकासाला मदत झाली आहे.

६. जमीन मालकीनुसार वर्गीकरण :

तक्ता क्र. (ब) १०

शेतीचे जमिनीच्या प्रकारानुसार वर्गीकरण

पर्याय	कोरडवाहू	हंगामी बागायती	बागायती	शेती नाही	एकूण
संख्या	२८५	३०७	३१	१३७	७६०
टक्केवारी	३७.५	४०.४	४.१	१८	१००

वरील वर्गीकरणावरून असे दिसून येते की, नमुना निवडीतील २८५ (३७.५ %) लाभार्थीची शेती कोरडवाहू आहे, तर ३०७ (४०.४ %) लाभार्थ्यांची शेती हंगामी बागायती

आहे. ती पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असल्याचे शेतकऱ्यांनी सांगितले, तर नमुना निवडीतील ३१ (४.१ %) लाभार्थी शेतकरी असे आहेत की, त्यांची शेती बागायती आहे. शेती कमी असली तरी बागायती शेती असल्याने चांगल्या प्रमाणात उत्पन्न शेतीमधून घेता येते, असे लाभार्थ्यांनी नमूद केले. तर १३७ (१८ %) लाभार्थी असे आहेत की, त्यांनी शेती नाही. काही लाभार्थी व्यवसाय करतात, तर काही नोकरी करणारे आहेत, तर काही लाभार्थी आणखीन शिक्षण घेत आहेत.

वरील वर्गीकरणावरून हे स्पष्ट होते की, ग्रामीण भागात जेथे कायम स्वरूपाची शेतीच्या सिंचनाची व्यवस्था नाही, तेथील शेती ही पावसावर अवलंबून आहे. अशा भूमिहीन, कोरडवाहू व हंगामी बागायती शेतकऱ्यांना जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून मिळालेल्या वस्तू/ यंत्राद्वारे व्यवसाय करत कौटुंबिक चरितार्थ चालवावा लागतो. यावरून ग्रामीण शेतकरी, शेतमजूर यांची पुढची पिढी शेतीपेक्षा नोकरीसाठी स्थलांतर करताना दिसते.

७. योजनांची माहिती कोणाकडून मिळाली, यानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) ११

योजनेबाबत माहिती कोणाकडून मिळाली ?

पर्याय	संख्या	टक्केवारी
१) सरपंच	५८	७.६
२) ग्रामपंचायत सदस्य	२१९	२८.८
३) पंचायत समिती सभापती	२२	२.९
४) पंचायत समिती सदस्य	६९	९.१
५) जिल्हा परिषद सदस्य	१६०	२१.०
६) ग्रामसेवक	११३	१४.९

७) कृषी अधिकारी	०६	०.८
८) सामाजिक कार्यकर्ते	४३	५.७
९) पक्ष नेते	३२	४.२
१०) शाळेतून	२५	३.३
११) स्वतः	१३	१.७
एकूण	७६०	१००

वरील वर्गीकरणानुसार असे दिसून येते की, नमुना निवडीतील ५८ (७.६ %) लाभार्थी असे आहेत की, त्यांना या योजनेची माहिती गावच्या सरपंचांकडून मिळाली, तर २१९ (२८.८ %) लाभार्थी यांना गावच्या ग्रामपंचायत सदस्यांकडून ह्या योजनेबाबत माहिती मिळाली आहे. नमुना निवडीतील ११३ (१४.९ %) लाभार्थ्यांना योजनेबाबत माहिती गावच्या ग्रामसेवकाकडून मिळाली आहे, तर ६ (०.८ %) लाभार्थी असे आहेत की, त्यांना कृषी विभाग योजनांबाबत माहिती ही कृषी अधिकाऱ्यांकडून मिळाली आहे. नमुना निवडीतील ४३ (५.७ %) लाभार्थ्यांना या योजनेचा लाभ मिळावा यासाठी सामाजिक कार्यकर्त्यांकडून मदत मिळाली आहे.

२२ (२.९ %) लाभार्थ्यांना पंचायत समिती सभापती यांच्याकडून या योजनेची माहिती मिळाली आणि ६९ (९.१ %) लाभार्थ्यांनी या योजनेबाबत जिल्हा परिषद सदस्यांकडून माहिती मिळाली आहे. तर ३२ (४.२ %) लाभार्थी असे आहेत की, त्यांना या योजनेची माहिती व या योजनेचा लाभ मिळावा म्हणून पक्ष नेत्याकडून मदत मिळाली आहे.

नमुना निवडीतील २५ (३.३ %) लाभार्थी हे शिक्षण घेत आहेत. त्यांना मिळालेल्या योजनेची माहिती शाळेतून मिळाली आहे, तर १३ (१.७ %) लाभार्थी असे आहेत की, त्यांनी स्वतः योजनेबाबत माहिती मिळवली आहे. हे सर्व लाभार्थी हे उच्चशिक्षित आहेत, असे अधिक माहितीवरून दिसून आले.

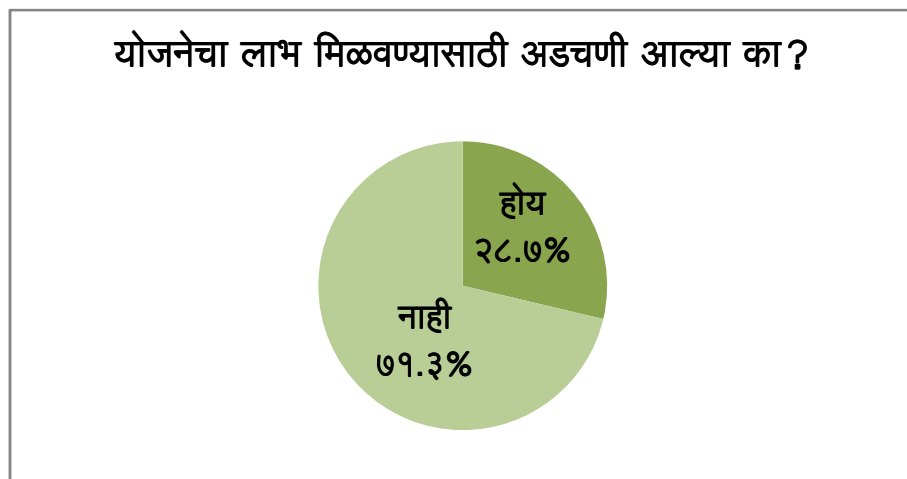
वरील वर्गीकरणावरून असे दिसून येते की, जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या विविध विकासयोजनांची माहिती गावपातळीवरील सरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य, ग्रामसेवक, कृषीविकास अधिकारी आणि स्थानिक पातळीवरील सामाजिक कार्यकर्ते यांच्याकडून सामान्य जनतेपर्यंत पोहचविली जाते. तसेच पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेचे पदाधिकारी योजनांबाबतची माहिती मतदारसंघातील जनतेपर्यंत पोहचवितात. यावरून असे स्पष्ट होते की, शासनाच्या विविध विकास योजना गावपातळीपर्यंत पोहचविण्यात स्थानिक स्वराज्य संस्था महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात.

८. योजनेचा लाभ मिळवण्यासाठी अडचणी आल्या का, यानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) १२

योजनेचा लाभ मिळवण्यासाठी आलेल्या अडचणी

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	२१८	५४२	७६०
टक्केवारी	२८.७	७१.३	१००

वरील वर्गीकरणातून असे स्पष्ट होते की, ७१ % लाभार्थ्यांना विकास योजनांचा लाभ मिळविण्यासाठी कोणत्याही अडचणी आल्या नाहीत. मात्र, २९ % लाभार्थ्यांना योजनांसाठी आवश्यक असलेली कागदपत्रांची पूर्तता करताना अडचणी आल्या, तसेच अधिकाऱ्यांकडून त्यांना आवश्यक मदत व मार्गदर्शन मिळाले नाही.

यावरून असे स्पष्ट होते की, जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या विकास योजना, त्याचे महत्त्व आणि त्यासाठी लागणारी कागदपत्रे याबाबतची माहिती स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून विशेषतः ग्रामपंचायतीकडून सामान्य लोकांना दिली जाते. त्यामुळे अशा योजनांचा लाभ मिळविण्यासाठी गरजूंना विशेष अडचणी येत नाहीत.

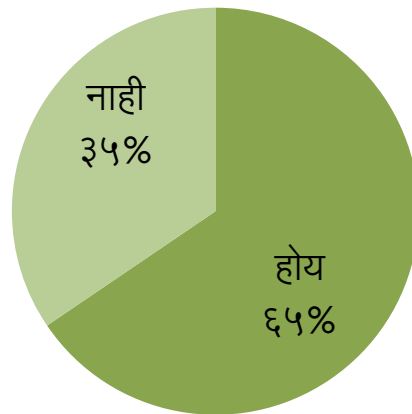
९. योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी विशेष सहकार्य मिळाले का, यानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब)१३

योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी विशेष सहकार्य मिळाले का ?

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	४९८	२६२	७६०
टक्केवारी	६५.५	३४.५	१००

योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी विशेष सहकार्य मिळाले का ?

वरील माहितीवरून असे स्पष्ट होते की, ६५.५ % लाभार्थ्यांना विकास योजनांचा लाभ मिळविण्यासाठी सरपंच, त्यांच्या वॉर्डातील सदस्य आणि ग्रामसेवक यांचे सहकार्य मिळाले. मात्र, ३४.५ % लाभार्थ्यांना आवश्यक मदत व मार्गदर्शन मिळाले नाही.

वरील वर्गीकरण आणि प्रत्यक्ष मुलाखतीवेळी केलेले निरीक्षण यावरून असे स्पष्ट होते की, सर्वसाधारणपणे गावपातळीवरील राजकीय मतभेद आणि गटातटाच्या राजकारणामुळे स्थानिक पातळीवरील सत्ताधाऱ्यांकडून विरोधी गटातील लोकांना विशेष सहकार्य मिळाले नाही.

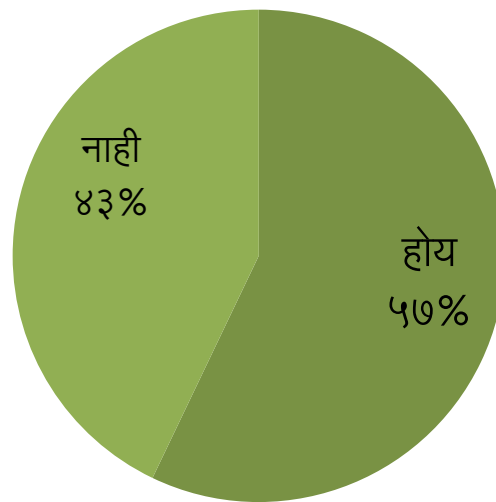
१०. योजनेमुळे आपली कौटुंबिक आर्थिक स्थिती सुधारली का, यानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) १४

योजनेमुळे आपली कौटुंबिक आर्थिक स्थिती सुधारली का ?

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	४३४	३२६	७६०
टक्केवारी	५७.१	४२.९	१००

योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी विशेष सहकार्य मिळाले का ?

नमुना निवडीतील ४३४ (५७.१ %) लाभार्थींनी मिळालेल्या योजनेच्या लाभातून आर्थिक स्थिती सुधारली, असे सांगितले. अधिकतर महिलांनी मिळालेल्या योजनेच्या लाभातून व्यवसायास सुरुवात केली असल्याचे नमूद केले. त्यामुळे कुटुंबास आर्थिक हातभार मिळत असल्याचे सांगितले, तसेच काही शेतकऱ्यांनी योजनेतून मिळालेल्या लाभातून शेतीचे उत्पन्न वाढण्यास मदत झाल्याचे नमूद केले आहे. नमुना निवडीतील ३२६ (४२.९ %) लाभार्थ्यांनी योजनेतून मिळालेल्या लाभातून कुटुंबाची आर्थिक स्थिती सुधारली नाही, असे नमूद केले आहे. योजनेतून मिळालेल्या वस्तूचा दर्जा चांगल्या प्रतीचा नसल्याचे नमूद केले, तर काही योजनांचा लाभ हा लाभार्थ्यांनाच मिळाला असल्याचे कुटुंबास त्या योजनेतून आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत झाली नाही.

वरील वर्गीकरणातून असे स्पष्ट होते की, जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून देण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजनांमुळे महिलावर्ग आर्थिक बाबतीत स्वावलंबी होण्यास मदत झाली आहे, तसेच कृषी विभागाच्या योजनांमधून शेतीचे उत्पन्न वाढल्याने शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारत आहे. असे असले तरी, या योजनांमधून वाटप करण्यात येणाऱ्या वस्तूचा दर्जा चांगला नसल्याने त्या जास्त काळ टिकत नाहीत.

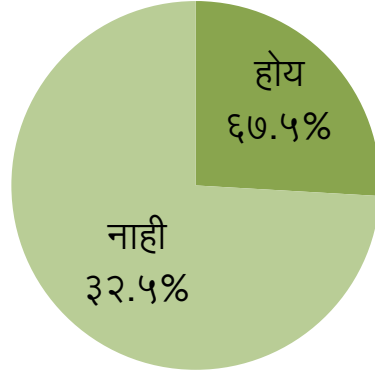
११. योजनेतून मिळालेली मदत पुरेशी आहे का, यानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) १५

योजनेतून मिळालेली मदत पुरेशी आहे का ?

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	२४७	५१३	७६०
टक्केवारी	३२.५	६७.५	१००

योजनेतून मिळालेली मदत पुरेशी आहे का ?

योजनेतून मिळालेली मदत पुरेशी आहे का ?, असा प्रश्न नमुना निवडीतील लाभार्थीनी केला असता २४७ (३२.५ %) लाभार्थीनी उत्तर 'होय' असे दिले. ज्या लाभार्थीना व्यवसायासाठी मदत मिळाली आहे, त्यात पीठ गिरणी, शिलाई मशिन, पिको फॉल मशिन, मिरची कांडप मशिन, कृषी विभागातून मिळालेल्या इलेक्ट्रिक मोटर अशांना योजनेतून मिळालेली मदत पुरेशी आहे, असे नमूद केले आहे. तर नमुना निवडीतील ५१३ (६७.५ %) लाभार्थीना एवढीच मदत पुरेशी नाही, असे उत्तर दिले आहे. त्या सर्व लाभार्थ्यांनी ही मदत पुरेशी नाही, असे नमूद केले आहे. या व्यतिरिक्त आणखीन लाभार्थ्यांनी ही मदत पुरेशी नसल्याचे नमूद केले.

वरील वर्गीकरणातून असे स्पष्ट होते की, जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण आणि कृषी विभागाच्या माध्यमातून वाटप करण्यात येणाऱ्या वस्तू संबंधित लाभार्थ्यांना उपयुक्त ठरल्या आहेत, तसेच त्यामुळे लाभार्थी स्वावलंबी होत असले तरी ग्रामीण भागातील परिस्थिती व त्यांना वेळोवेळी येणाऱ्या अडचणी यांमुळे या योजनांमधून होत असलेली मदत पुरेशी नाही.

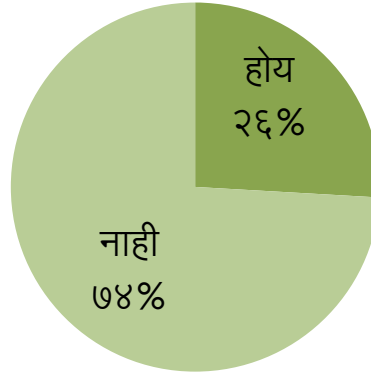
१२. योजना कौटुंबिक आर्थिक स्वावलंबनासाठी पुरेशी आहे का, यानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब)१६

ही योजना कौटुंबिक आर्थिक स्वावलंबनासाठी पुरेशी आहे का ?

पर्याय	होय	नाही	एकूण
संख्या	१९७	५६३	७६०
टक्केवारी	२५.९	७४.१	१००

ही योजना कौटुंबिक आर्थिक स्वावलंबनासाठी पुरेशी आहे का ?

जिल्हा परिषदेच्या योजना कौटुंबिक आर्थिक स्वावलंबनासाठी पुरेशी आहे का?, या प्रश्नाचे उत्तर नमुना निवडीतील १९७ (२५.९ %) लाभार्थ्यांनी 'होय' असे दिले. मात्र ५६३ (७४.१ %) लाभार्थ्यांनी कौटुंबिक आर्थिक स्वावलंबनासाठी ही योजना पुरेशी नाही, असे उत्तर दिले. त्यात कृषी विभागातील लाभार्थ्यांची संख्या अधिक आहे.

वरील वर्गीकरणातून असे स्पष्ट होते की, जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना महिला व अनुसूचित जाती-जमाती यांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी पुरेशा आहेत, मात्र या योजनांद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नातून संपूर्ण कुटुंब चालविणे शक्य होत नसल्याचे दिसून येते. अलीकडील काळात वाढत चाललेली महागाई, तसेच अन्न-

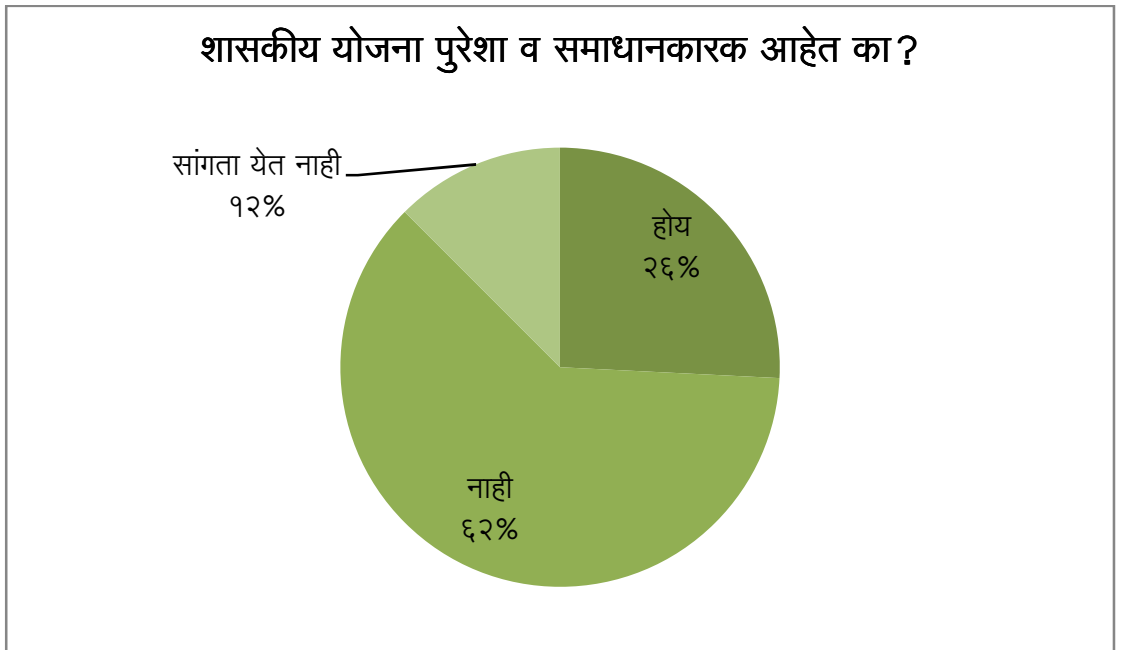
वस्त्र-निवाऱ्याबरोबरच शिक्षण, आरोग्य आणि मनोरंजन या माणसाच्या मूलभूत गरजा झाल्या आहेत, त्याची पूर्तता करण्यासाठी या योजनांमधून मिळणारे उत्पन्न अपुरे ठरते.

१३. शासकीय योजना पुरेशा व समाधानकारक आहेत का, यानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब)१७

शासकीय योजना पुरेशा व समाधानकारक आहेत का ?

पर्याय	होय	नाही	सांगता येत नाही	एकूण
संख्या	१९६	४६९	९५	७६०
टक्केवारी	२५.८	६१.७	१२.५	१००

शासकीय योजना पुरेशा व समाधानकारक आहेत का?, या प्रश्नाचे उत्तर नमुना निवडीतील १९६ (२५.८ %) लाभार्थी यांनी 'होय' असे दिले. मुलाखतीदरम्यान अधिक प्रश्न विचारले तेव्हा असे कळले की, योजनेतून मिळालेल्या लाभातून त्यांचे व्यवसाय सुरु झाल्याने

त्यांना चांगलाच फायदा झाल्याचे त्यांनी उत्तर 'होय' असे दिले. तर नमुना निवडीतील ४६९ (६१.७ %) लाभार्थ्यांनी शासकीय योजना पुरेशा व समाधानकारक आहेत का?, या प्रश्नाचे उत्तर 'नाही' असे दिले, तर ९५ (१२.५ %) लाभार्थ्यांनी 'सांगता येत नाही', असे उत्तर नमुद केले आहे.

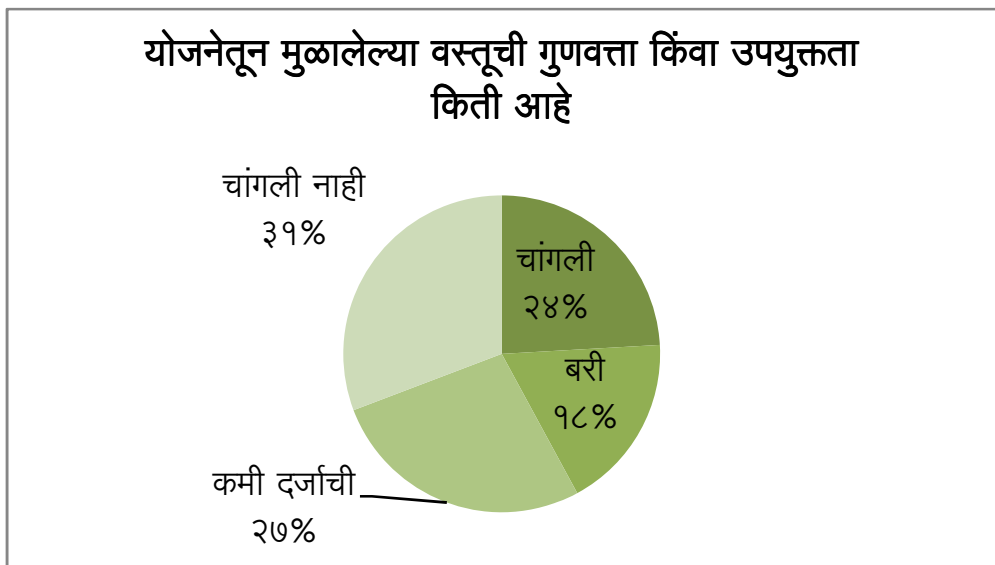
वरील वर्गीकरणातून असे स्पष्ट होते की, जिल्हा परिषदांच्या माध्यमातून देण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना कुटुंबाच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी पुरेशा व समाधानकारक नाहीत, कारण या योजनांमधून मिळणारे उत्पन्न तुटपुंजे आहे.

१४. मिळालेल्या वस्तूची गुणवत्ता किंवा उपयुक्तता किती आहे, यानुसार वर्गीकरण

योजनेतून मिळालेल्या वस्तूची गुणवत्ता किंवा उपयुक्तता किती आहे?

तक्ता क्र - (ब)१८

पर्याय	चांगली	बरी	कमी दर्जाची	चांगली नाही	एकूण
संख्या	१८३	१३७	२०६	२३४	७६०
टक्केवारी	२४.१	१८	२७.१	३०.८	१००

योजनेतील मिळालेल्या वस्तूची गुणवत्ता किंवा उपयुक्तता किती आहे?, या प्रश्नांचे उत्तर देताना नमुना निवडीतील १८३ (२४.१ %) लाभार्थींनी चांगली वस्तू आहे व तिची उपयुक्तता ही चांगली आहे, असे उत्तरात नमुद केले, तर १३७ (१८ %) लाभार्थींनी वस्तू बरी आहे, इतकेच नमूद केले आहे. तर नमुना निवडीतील २०६ (२७.१ %) लाभार्थींनी वस्तूचा दर्जा कमी प्रतीचा असल्याचे व वापर करण्यास फारसा उपयुक्त नसल्याचे नमूद केले आहे. तर नमुना निवडीतील २३४ (३०.८ %) लाभार्थ्यांनी वस्तू चांगली नाही, असे नमुद केले व वापरण्यास फारशी उपयुक्त नाही असे ही नमूद केले.

वरील वर्गीकरणातून असे स्पष्ट होते की, जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून देण्यात येणाऱ्या वस्तूंचा दर्जा चांगला नाही, गुणवत्ता चांगली नाही, त्यामुळे त्या फार काळ टिकत नाहीत. परिणामी शासकीय दफ्तरी योजनांची अंमलबजावणी व्यवस्थित होत असली तरी प्रत्यक्ष त्याचा हेतू साध्य होत नाही.

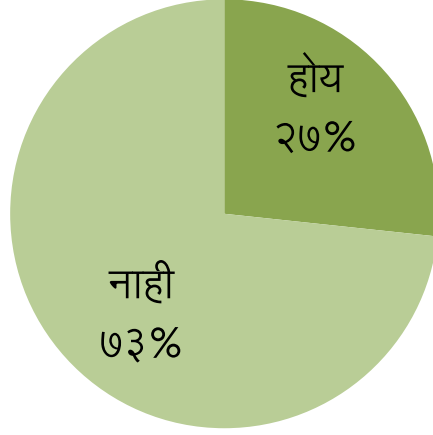
१५. योजनेचा लाभ घेताना पिळवणूक होते काय, यानुसार वर्गीकरण

तक्ता क्र. (ब) १९

योजनेचा लाभ घेताना अधिकारी किंवा पदाधिकारी यांच्याकडून पिळवणूक होते काय ?

	होय	नाही	एकूण
संख्या	२०३	५५७	७६०
टक्केवारी	२६.७	७३.३	१००

पिळवणूक होते काय ?

योजनेचा लाभ घेताना अधिकारी किंवा पदाधिकारी यांच्याकडून पिळवणूक होते काय?, या प्रश्नाचे उत्तर देताना नमुना निवडीतील २०३ (२६.७ %) लाभार्थ्यांनी उत्तर 'होय' असे दिले. योजनेबाबत पुरेशी माहिती दिली जात नाही. कागदपत्र पूर्तता करण्यासाठी अधिकारी वर्गाची मदत मिळत नाही, असे अधिक नमूद केले. तर नमुना निवडीतील ५५७ (७३.३ %) लाभार्थींनी उत्तर 'नाही' असे दिले.

वरील वर्गीकरणातून असे स्पष्ट होते की, काही प्रमाणात का होईना पण अधिकारी व पदाधिकाऱ्यांकडून योजनेचा लाभ मिळणाऱ्या लाभार्थींवर पिळवणूक होताना दिसून येते.

१६. जिल्हा परिषदेच्या योजनांची उपयुक्तता वाढवण्यासाठी कोणत्या सुधारणा आवश्यक आहेत ?

नमुना निवडीतील सर्व ७६० (१०० %) लाभार्थ्यांनी जिल्हा परिषदेतील योजनांची उपयुक्तता वाढवण्यासाठी पुढील सुधारणा सुचविल्या-

- १) योजनेतून मिळणाऱ्या वस्तूचा दर्जा उत्तम प्रतीचा हवा.
- २) त्या उपयोगात आणण्यासाठी किंवा व्यवसायाच्या दृष्टीने वापर करण्यासाठी त्याबद्दल पुरेशी माहिती मिळावी अथवा त्यासाठी छोटेसे ट्रेनिंग दिले जावे.

३) त्यामुळे वस्तू उपयोगात येऊ शकते किंवा त्यांचा वापर करून नवीन छोटा उद्योग सुरू करता येऊ शकतो.

४) स्थानिक गरजा विचारात घेऊन नवनवीन योजना राबवाव्यात.

यावरून असे स्पष्ट होते की, जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून वैयक्तिक लाभाच्या योजनांतर्गत वाटप करण्यात येणाऱ्या वस्तू किंवा यंत्रांचा दर्जा चांगला नसतो. त्यामुळे संबंधितांना त्याचा अधिक उपयोग होत नाही.

१७. नवीन कोणत्या योजना सुरू कराव्यात, असे आपणास वाटते ?

नमुना निवडीतील ४३ टक्के लाभार्थ्यांनी पुढील विविध योजना राबवाव्यात असे सुचविले-

१) महिला बचत गटांना पूरक ठरणान्या योजना सुरू कराव्यात.

२) अल्प भूधारक शेतकऱ्यांना शेततळ्यांसाठी १०० टक्के अनुदान द्यावे.

३) महिला बचत गटांच्या वस्तूंना हक्काची बाजारपेठ उपलब्ध करून द्यावी.

४) शेतमजुरांसाठी गावपातळीवर हक्काचा रोजगार मिळवून द्यावा.

५) स्थानिक पातळीवरील विविध उत्पादने सरकारने हमीभावाने खरेदी करावीत.

यावरून असे स्पष्ट होते की, ग्रामीण महिलांच्या विकासासाठी शासन किंवा जिल्हा परिषदेकडून सुरू केलेल्या योजनांमध्ये विविधता असावी. तसेच महिला बचत गटांनी उत्पादित केलेल्या मालाला हक्काची बाजारपेठ नाही, त्यांनी तयार केलेली उत्पादने हमीभावाने खरेदी होत नाहीत, त्यामुळे बचत गटातील महिला आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्यामध्ये मर्यादा येतात.

संदर्भ

१. डॉ. एकनाथ खांदवे, महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, आरती प्रकाशन, अहमदनगर २००४ पृ. १.
२. व्ही. एस. क्षीरसागर, अस्सा हा महाराष्ट्र, के सागर पब्लिकेशन, पुणे, आवृत्ती २०१२, पृ. ३२.
३. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा पुणे, २००३-२००४ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई विभाग १, पृ. २.
४. www.censusofindia.in
५. विवेक सौताडेकर, आपला पुणे जिल्हा, पुणे जिल्हा विशेषांक, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर पृ. ५, ६.
६. घोडके शरद, पुणे जिल्ह्यातील हिंदु खाटिक समाजातील राजकीय जागृती पी.एच.डी. पदवी शोधनिबंध टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ १९९५ (अप्रकाशित) पृ. २५.
७. व्ही. एस. क्षीरसागर, अस्सा हा महाराष्ट्र, उपरोक्त, पृ. ७९.
८. सातारा जिल्हा गॅझेटीअर २०००; दार्शनिक विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ. १०५.
९. उपरोक्त पृ. १२२.
१०. उपरोक्त पृ. १२७.

प्रकरण पाचवे
संशोधनाचे सारांश, निष्कर्ष व शिफारशी

- ५.१. संशोधनाचा सारांश
- ५.२. अभ्यासलेल्या ग्रामीण योजना आणि त्यांचे यश-अपयश
- ५.३. गृहीतकांची पडताळणी
- ५.४. निष्कर्ष
- ५.५. शिफारशी
- ५.६. पुढील संशोधनासाठी दिशा

प्रस्तावना

प्रस्तुत संशोधनात जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन केले आहे. त्यासाठी संशोधन विषयाची सैद्धांतिक ओळख स्पष्ट करताना ग्रामीण विकासाचे स्वरूप, ग्रामीण विकास योजना आणि ग्रामीण विकासाबाबतचे धोरण व प्रशासन याबाबतची सखोल चर्चा संशोधन प्रबंधात केली आहे, तसेच संशोधन विषयाशी संबंधित निवडक संशोधक व अभ्यासकांनी केलेल्या संशोधनाचा मागोवा घेतला आहे. प्रस्तुत संशोधनात जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण आणि कृषी विभागाच्या योजनांच्या अंमलबजावणी आणि उपयुक्तता याबाबतचा आढावा घेतला आहे.

१.१. संशोधनाचा सारांश

प्रस्तुत संशोधन हे जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात आलेल्या ग्रामीण विकास योजनांच्या अंमलबजावणीशी संबंधित आहे. भारत हा खेड्यांचा देश असून भारताचा विकास म्हणजेच खेड्यांचा विकास, असे गृहीत धरले जाते. भारत सरकारने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून भारताच्या ग्रामीण विकासाला पूरक ठरणारे उपक्रम राबविले. सामूहिक विकास योजना आणि राष्ट्रीय विस्तार योजना यांच्या माध्यमांतून विविध कार्यक्रम राबविले. मात्र, ते यशस्वी झाले नसल्याचे स्पष्ट झाल्याने बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार या योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन करण्यात आल्या. त्यामुळे सरकारच्या योजना गावपातळीपर्यंत राबविणे सोपे झाले, तसेच स्थानिक पातळीवरील लोकप्रतिनिधींमुळे व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमुळे केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध योजना गावपातळीपर्यंत पोहचल्या.

भारतामध्ये महात्मा गांधी, पंडित नेहरूंपासून अलीकडील श्री. अण्णा हजारे, डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम इत्यादींनी ग्रामीण विकासाबाबत मौलिक विचार मांडले. महात्मा गांधींनी ग्रामस्वराज्य, लोकशाही विकेंद्रीकरण आणि ग्रामीण विकास व सामान्य माणूस केंद्रबिंदू मानला. पंडित नेहरूंनी ग्रामीण विकासासाठी कृषी, सिंचन, वीज, दळणवळण याबाबतच्या सुधारणांना महत्त्व दिले. त्यानंतरच्या राजकीय नेतृत्वाने हीच भूमिका स्वीकारली.

ग्रामीण विकासासाठी श्री. अण्णा हजारे यांनी कृषिविकासासाठी जलसंधारणास प्राधान्य देऊन नसबंदी, नशाबंदी, चराईबंदी, कुन्हाडबंदी आणि श्रमदान ही विकासाची पंचसूत्री मांडली, तसेच डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी ग्रामीण विकासासंबंधी मांडलेले 'पुरा' मॉडेल महत्त्वाचे ठरले.

भारतामध्ये ग्रामीण विकासाच्या बाबतीत सर्व राज्यांत एकसमानता दिसून येत नाही. ग्रामीण विकासात आघाडीवर असलेली पंजाब, केरळ, महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक यांची कार्यशैली बिहार आणि उत्तर प्रदेशापेक्षा वेगळी आहे, तसेच अनेक समस्यांवर मात करत राज्यस्थान, मध्य प्रदेश व आंध्र प्रदेश विविध प्रयोगांद्वारे आपला विकास करताना दिसतात.

भारतामध्ये ग्रामीण विकास योजनांच्या अंमलबजावणीत स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा सहभाग महत्त्वाचा आहे. ७३व्या घटनादुरुस्तीने भारतातील सर्व राज्यांमध्ये त्रिस्तरीय संरचना असलेली पंचायतीराज व्यवस्था अस्तित्वात आली, तसेच महात्मा गांधींना अभिप्रेत असलेले लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे तत्त्व अमलात आले. या संस्थांच्या माध्यमांतून केंद्र व राज्य सरकारच्या विविध योजना स्थानिक पातळीपर्यंत राबविल्या जातात, तसेच विविध राज्यांमधील स्थानिक गरजा विचारात घेऊन या संस्था काही योजना कार्यान्वित करतात. त्यासाठी राज्यांकडून आर्थिक निधी उपलब्ध करून दिला जातो.

महाराष्ट्रामध्ये जिल्हा परिषद आणि पंचायत समिती अधिनियम १९६१ नुसार नागरी भाग वगळता उर्वरित क्षेत्रासाठी जिल्हा पातळीवर जिल्हा परिषद आणि तालुकापातळीवर पंचायत समिती या संस्था स्थापन केल्या आहेत, तसेच मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८ नुसार प्रत्येक गावासाठी ग्रामपंचायत स्थापन केली आहे. या संस्था कार्यक्षेत्रातील जनतेच्या विकासासाठी विविध विकास योजना राबवितात.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये पुणे आणि सातारा जिल्हा परिषदांच्या माध्यमांतून राबविण्यात आलेल्या वैयक्तिक लाभाच्या योजनांच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास केला आहे. त्यामध्ये या दोन जिल्हांतील परिषदा कार्यक्षेत्रातील खेड, वेल्हे, फलटण आणि खंडाळा या चार तालुक्यांत २००२ ते २०१२ या कालखंडात समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण आणि कृषी या विभागांद्वारे राबविण्यात आलेल्या योजनांचा अभ्यास केला आहे. प्रामुख्याने या तीन

विभागांकडून राबविलेल्या योजना ग्रामीण भागातील ८० टक्के लोकसंख्येसाठी असतात. त्यामुळे या तीन विभागांच्या योजनांची संशोधनासाठी निवड केली आहे.

१.२. अभ्यासलेल्या ग्रामीण योजना आणि त्यांचे यश-अपयश

प्रस्तुत संशोधनामध्ये अभ्यासलेल्या ग्रामीण योजनांचे यश-अपयश लक्षात घेता संशोधनातून पुढील बाबी समोर आल्या-

- १) ग्रामीण क्षेत्रातील बहुतांशी जनता निरक्षर असल्याने या विकास योजनांबाबत ग्रामीण भागात फारशी जनजागृती झालेली नाही, हे जरी वास्तव असले तरी ग्रामीण भागातील अनेक शिक्षित लाभार्थ्यांनी या योजनांची स्वतः माहिती घेऊन त्यांचा लाभ घेतला आहे.
- २) जातिनिहाय लाभार्थ्यांचे प्रमाण अभ्यासले असता योजनांच्या लाभार्थ्यांमध्ये ठराविक जातीच्याच लोकांची संख्या जास्त आढळून आली. म्हणजेच स्थानिक पातळीवर जात ही महत्त्वाची बाब असते. राजकारणावर प्रभुत्व असणाऱ्या जातीच्या लोकांनी त्यांच्या जवळच्या नातेवाइकांनाच या योजनांचा लाभ मिळवून दिलेला दिसून येतो. असे जरी असले तरी या विकास योजनांचा वंचित जातसमूहांनादेखील चांगला लाभ झालेला दिसून येतो. वंचित समाजातील जनतेला स्वतःच्या सर्वांगीण विकासासाठी या योजनांचा संधी म्हणून वापर करता आला.
- ३) ग्रामीण विकास योजनांमध्ये लाभार्थ्यांमध्ये लिंग गुणोत्तर प्रमाण तपासले असता पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना योजनांचा लाभ कमी प्रमाणात मिळाल्याचे निदर्शनास आले. यामुळे या योजनांमागील महिला विकास हा मुद्दा मागेच राहतो.

४) विकासयोजना राबवीत असताना पात्रतेचे निकष काटेकोरपणे पाळले जात नाहीत आणि त्यामुळे योजनेचे खरे लाभार्थी या लाभापासून वंचित राहतात, असे दिसून येते. संशोधनातून जिल्हा परिषदेमार्फत राबविल्या जाणाऱ्या ग्रामविकासाच्या योजनांमधील त्रुटी आणि अपयशाची बाजू समोर येत असली तरी उपरोक्त संशोधनातून या योजनांचे महत्त्व अधोरेखित होते, ते या प्रबंधात जागोजागी नमुद केले आहे. या ग्रामविकास योजनांचे ग्रामीण विकासात योगदान राहिले आहे, हे या संशोधनातून पुढे आले आहे.

५.३. गृहीतकांची पडताळणी

गृहीतकांची पडताळणी पुढीलप्रमाणे-

गृहीतक क्र. १ : ग्रामीण विकासासाठी शासकीय विकास योजना उपयुक्त आहेत.

भारताने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारली असून, त्याचा प्रत्यय भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांमधून येतो. ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी सरकारमार्फत आतापर्यंत विविध योजना राबविल्या आहेत, याची चर्चा 'संशोधन विषयाची ओळख' या पहिल्या प्रकरणातील (ब) विभागात 'महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण विकास योजना' यात केली आहे, तसेच प्रस्तुत संशोधनामधून हे स्पष्ट झाले आहे की, जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात आलेल्या विकास योजना ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती-जमाती, इतर मागासवर्ग, महिला व अल्प भूधारक शेतकरी या सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटक यांच्या विकासासाठी उपयुक्त ठरल्या आहेत. त्यामुळे हे गृहीतक सिद्ध होते.

गृहीतक क्र. २ : ग्रामीण विकास योजना ग्रामीण भागात गावपातळीपर्यंत राबविल्या जातात.

भारतामध्ये बलवंतराय मेहता समितीच्या शिफारशीनुसार पंचायतराज संस्था स्थापन करण्यात आल्या. ज्या घटक राज्यांनी त्यांच्या योजनांची अंमलबजावणी पंचायतराज व्यवस्थेवर सोपविली व त्यासाठी त्यांना अधिकार दिले तेथे विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी झाली, हे स्पष्ट झाल्याने ७३व्या घटनादुरुस्तीद्वारे सर्व राज्यांमध्ये समान त्रिस्तरीय संरचना असलेल्या स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात आल्या. यामुळे सत्ता व

अधिकारांचे विकेंद्रीकरण झाले, तसेच केंद्र व राज्य शासनाच्या विकासयोजना या संस्थांद्वारे गावपातळीपर्यंत राबविल्या जातात, तसेच जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविलेल्या ग्रामीण विकास योजना गावपातळीपर्यंत पोहचल्याचे प्रस्तुत संशोधनाद्वारे दिसून आले. यावरून हे गृहीतक सिद्ध होते.

गृहीतक क्र. ३ : ग्रामीण विकासासाठी अधिकारी व पदाधिकारी यांच्यात समन्वय असतो.

धोरणनिर्मिती प्रक्रियेमध्ये कायदेमंडळ आणि कार्यकारी मंडळाची मध्यवर्ती भूमिका असते, तर सरकारने तयार केलेल्या धोरणांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणीमध्ये प्रशासनाची भूमिका महत्त्वाची असते. त्यामुळे कोणत्याही विकास योजनांचे यशापयश अधिकारी आणि पदाधिकारी यांच्यातील समन्वयावर अवलंबून असते. प्रस्तुत संशोधनात जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात आलेल्या विकास कार्यक्रमांची माहिती ग्रामपंचायतीचे सरपंच व सदस्य, पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेचे सदस्य आणि ग्रामपंचायतीचे ग्रामसेवक, कृषी अधिकारी यांच्याकडून सामान्य जनतेला मिळाल्याचे दिसून आले. पदाधिकारी आणि अधिकारी यांच्यातील समन्वयामुळे आणि मार्गदर्शनामुळे जिल्हा परिषदेच्या योजना लाभार्थ्यांपर्यंत पोहचल्या आहेत. (तक्ता क्र. ४ (ब) १२) यावरून शासकीय अधिकारी व पदाधिकारी यांच्यात समन्वय आहे, ह्या गृहीतकाची सिद्धता दिसून येते.

गृहीतक क्र. ४ : शासनाच्या विकास योजनांचा लाभ ग्रामीण भागातील गरजूंना मिळत नाही.

शासकीय योजनांची अंमलबजावणी करताना लाभार्थींसाठी निकष निश्चित केले जातात. जिल्हा परिषदेच्या बहुतांश योजना अनुसूचित जाती-जमाती, ओबीसी, अल्पसंख्याक, महिला आणि आर्थिक दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी राबविल्या जातात. त्यामुळे योजनांसाठी निश्चित केलेले पात्रतेचे निकष पूर्ण करणाऱ्या व्यक्तींना या योजनांचा लाभ घेता येतो. पात्रतेचे निकष पूर्ण करणाऱ्यांची संख्या मोठी असते आणि त्या तुलनेत आर्थिक निधी तुटपुंजा असतो. अशावेळी राजकीय पदाधिकाऱ्यांच्या शिफारशीला महत्त्व प्राप्त होते. त्यामुळे नियमानुसार विकास योजनांची अंमलबजावणी होत असली तरी राजकीय पाठबळ नसल्याने ग्रामीण भागातील काही गरजू लोक योजनांच्या लाभापासून वंचित राहिल्याचे मुलाखतीवेळी झालेल्या

चर्चेतून दिसून आले, तसेच प्रस्तुत संशोधनामध्ये तीन टक्के लाभार्थी हे नोकरी करणारे असून पात्रतेचे निकष पूर्ण केल्याने त्यांनी योजनांचा लाभ घेतला आहे (तक्ता क्र. ४ (ब) ८), तसेच काही कुटुंबातील एकाहून अधिक व्यक्तींनी काही योजनांचा लाभ घेतल्याचे दिसून आले. त्यामुळे संबंधित गावांमधील काही गरीब व गरजू व्यक्ती योजनांच्या फायद्यापासून वंचित राहिल्याचे प्रत्यक्षदर्शी दिसून आले. त्यामुळे हे गृहीतक काही प्रमाणात सिद्ध होते.

गृहीतक क्र. ५ : शासकीय योजना सामाजिक व आर्थिक दुर्बल विकासासाठी उपयुक्त आहेत.

जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण आणि कृषी विभागाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील अनुसूचित जाती-जमाती, ओबीसी, अल्पसंख्याक, महिला आणि आर्थिक दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी राबविल्या आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने पीठगिरणी, मिरची कांडप, पिको-फॉल मशिन, सौर कंदील, लोखंडी स्टॉल, सारायंत्र, नांगर, कडबाकुट्टी, डिझेल इंजिन इत्यादी वैयक्तिक लाभाच्या वस्तूंचे वाटप केले आहे. या वस्तूंच्या आधारे केल्या जाणाऱ्या व्यवसायातून संबंधित लाभार्थ्यांना आर्थिक उत्पन्नाची साधने उपलब्ध झाली आहेत. त्यामुळे लाभार्थ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली आहे. (तक्ता क्र. ४ (ब) ९) ते स्वावलंबी झाले आहेत. यावरून हे गृहीतक सिद्ध होते.

गृहीतक क्र. ६ : शासकीय विकास योजना ग्रामीण विकासासाठी पुरेशा व परिपूर्ण नाहीत.

जिल्हा परिषदांमार्फत राबविण्यात आलेल्या विकास योजनांमुळे ग्रामीण भागाच्या विकासाला चालना मिळाली आहे. सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटक आणि महिला हे घटक मिळालेल्या वस्तू किंवा यंत्रे यांद्वारे व्यवसाय करून उदरनिर्वाह करतात. असे असले तरी हे उत्पन्न त्यांच्या दैनंदिन कौटुंबिक गरजांसाठी पुरेसे ठरत नाही. कारण, ग्रामीण भागात सुरु केलेले लघुद्योग हे नियमित चालणारे उद्योग नाहीत, तसेच शेती ही निसर्गावर अवलंबून असल्याने, अपुऱ्या सिंचन व्यवस्थेमुळे व शेती उत्पन्नातून त्यांच्या दैनंदिन कौटुंबिक गरजांची पूर्तता होत नाही (तक्ता क्र. ४ (ब) १५ ते १८), त्यामुळे जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविलेल्या विकास योजना ग्रामीण जनतेला आर्थिक विकासाला पूरक असल्या, तरी त्या पुरेशा व परिपूर्ण नाहीत, यावरून हे गृहीतक सिद्ध होते.

५.४. निष्कर्ष :

या संशोधन अभ्यासातून निघालेले प्रमुख निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे-

- १) ग्रामीण विकासाच्या योजना समाजातील सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी राबविल्या जातात. त्यामुळे त्यांचा व पर्यायाने राष्ट्राचा सर्वांगीण विकास होण्यास मदत होते. या योजनांतून दुर्बल घटक, शेतकरी, शेतमजूर, महिला, लहान मुले, विद्यार्थी इत्यादींना फायदे मिळणे अपेक्षित असते. जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविलेल्या या विकास योजना ग्रामीण भागापर्यंत पोहचल्या आहेत.
- २) स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या राजकारणात सक्रिय असलेल्या किंवा राजकीय नेतृत्वाशी जवळीक असलेल्या व्यक्तींना जिल्हा परिषदेच्या योजनांचा अधिक लाभ झाला आहे.
- ३) जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून वाटप करण्यात येत असलेल्या वस्तू/साहित्याचा दर्जा सुमार असतो. त्यामुळे त्या वस्तू अधिक काळ उपयोगात राहत नाहीत.
- ४) शासनाकडून किंवा जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या विकास योजना ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी पूरक व उपयुक्त आहेत, मात्र त्यांचा लाभ मिळण्यापासून खरे गरजू दूर राहिले आहेत.
- ५) शासकीय योजनांच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी राजकीय पदाधिकारी आणि प्रशासकीय अधिकारी यांचा समन्वय महत्त्वाचा ठरतो, तसे न झाल्यास या विकास योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी होत नाही.
- ६) जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना महिलांना आर्थिक स्वावलंबन व रोजगारासाठी उपयुक्त ठरल्या आहेत. महिला व बालकल्याण विभागाच्या सर्व योजना महिलांच्या आर्थिक विकासाला पूरक ठरल्या आहेत, तसेच समाजकल्याण व कृषी विभागांच्या योजनांचा लाभ महिलांना मिळू लागला आहे, ही बाब महिलांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेस पूरक ठरते.
- ७) आर्थिकदृष्ट्या कमकुमत असलेल्या कुटुंबातील मुलींना सायकल मिळाल्याने त्यांना शिक्षण घेताना येणारी अडचण कमी झाली, तसेच विधवा किंवा घटस्फोटित महिलांना त्यांचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी या योजना अधिक उपयुक्त ठरल्या आहेत. त्या स्वावलंबी होऊन आपल्या पाल्यांना शिक्षण देत आहेत.

८) आर्थिकदृष्ट्या सक्षम असलेले काही घटक शासकीय योजनांचा पात्रतेचा आधार घेऊन या योजनांचा लाभ घेतात. त्यामुळे काही खरे गरजू अशा योजनांच्या लाभापासून वंचित राहिले आहेत. त्यामुळे अशा योजनांसाठी पात्रतेबरोबरच आर्थिक उत्पन्नाचे निकष निश्चित करणे आवश्यक आहे.

९) जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात आलेल्या ग्रामीण विकास योजना आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या विकासाला व आर्थिक स्वावलंबनास उपयुक्त ठरल्या आहेत. त्यामुळे सामान्य जनतेचे जीवनमान उंचावले आहे, तसेच या योजनांच्या माध्यमांतून ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली आहे.

१०) ग्रामीण भागात जेथे शेतीच्या सिंचनाची व्यवस्था नाही, तेथील शेती ही पावसावर अवलंबून आहे. अशा भूमिहीन, कोरडवाहू व हंगामी बागायती शेती करणारे शेतकरी जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून मिळालेल्या वस्तू/ यंत्राद्वारे आपला व्यवसाय करतात.

११) जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या विविध विकासयोजनांची माहिती गावपातळीवरील सरपंच, ग्रामपंचायत सदस्य, ग्रामसेवक, कृषीविकास अधिकारी आणि स्थानिक पातळीवरील सामाजिक कार्यकर्ते यांच्याकडून सामान्य जनतेपर्यंत पोहचविली जाते, तसेच पंचायत समिती व जिल्हा परिषदेचे पदाधिकारी योजनांबाबतची माहिती मतदारसंघातील जनतेपर्यंत पोहचवितात. शासनाच्या विविध विकास योजना गावपातळीपर्यंत पोहचविण्यात स्थानिक स्वराज्य संस्था महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात.

१२) गावपातळीवरील राजकीय मतभेद आणि गटातटाच्या राजकारणामुळे स्थानिक पातळीवरील सत्ताधाऱ्यांकडून विरोधी गटातील लोकांना विशेष सहकार्य मिळत नाही.

१३) जिल्हा परिषदेच्या समाजकल्याण, महिला व बालकल्याण आणि कृषी विभागाच्या माध्यमातून वाटप करण्यात येणाऱ्या वस्तू संबंधित लाभार्थ्यांना उपयुक्त ठरल्या आहेत, तसेच त्यामुळे लाभार्थी स्वावलंबी होत असले तरी ग्रामीण भागातील परिस्थिती व त्यांना वेळोवेळी येणाऱ्या अडचणी यांमुळे या योजनांमधून होत असलेली मदत पुरेशी नाही.

१४) जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या वैयक्तिक लाभाच्या योजना महिला व अनुसूचित जाती-जमाती यांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी पुरेशा आहेत, मात्र या योजनांद्वारे मिळणाऱ्या उत्पन्नातून संपूर्ण कुटुंब चालविणे शक्य होत नाही.

१५) अलीकडील काळात वाढत चाललेली महागाई, तसेच अन्न-वस्त्र-निवाऱ्याबरोबरच शिक्षण, आरोग्य आणि मनोरंजन या माणसाच्या मूलभूत गरजा झाल्या आहेत, त्याची पूर्तता करण्यासाठी या योजनांमधून मिळणारे उत्पन्न अपुरे ठरते.

१६) जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून देण्यात येणाऱ्या वस्तूंचा दर्जा चांगला नाही, गुणवत्ता चांगली नाही, त्यामुळे त्या फार काळ टिकत नाहीत. परिणामी शासकीय दफ्तरी योजनांची अंमलबजावणी व्यवस्थित होत असली तरी प्रत्यक्ष त्याचा हेतू साध्य होत नाही.

१७) केंद्र व राज्य आणि स्थानिक संस्था यांच्यामार्फत ग्रामीण विकासाच्या योजना राबविल्या असल्या तरी आजही दुर्गम भागातील सामान्य जनतेपर्यंत या योजना पोहचल्या नाहीत.

५.५. शिफारशी :

१) शासकीय विकास योजनांची माहिती ग्रामसभेला देण्यासाठी आणि विविध योजनांच्यालाभार्थ्यांच्या निवडीसाठी प्रत्येक गावात एक समिती असावी. या समितीने गावातील खऱ्या गरजूंच्या नावांची यादी तयार करावी. या समितीला कायद्याचा आधार व संरक्षण असावे. निवड समितीने निश्चित केलेल्या लाभार्थ्यांच्या नावाला ग्रामसभेची मंजूरी घेण्यात यावी.

२) शासनाने योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी सुलभ व सोपी पद्धत अमलात आणावी. त्यासंबंधी कर्मचाऱ्यांना पुरेसे प्रशिक्षण देऊन त्यामध्ये सामाजिक जाणीव जागृती निर्माण करावी.

३) शासनाच्या व जिल्हा परिषदेच्या विकास योजना व कार्यक्रम यांची माहिती गावाच्या दर्शनी भागात लावून त्याबाबत जनजागृती करण्यात यावी आणि योग्य तो प्रचार-प्रसार करावा.

४) शासनाच्या व जिल्हा परिषदेच्या माध्यमातून राबविण्यात येणाऱ्या विकास योजनांतर्गत दिल्या जाणाऱ्या वस्तू चांगल्या दर्जाच्या असाव्यात.

५) विकास योजनांच्या कार्यक्रमात पारदर्शकता यावी, यासाठी अधिकारी व कर्मचारी वर्गास विकासाच्या समस्या व त्यांची भूमिका, समाजकार्य व नैतिकतेचे प्रशिक्षण द्यावे.

६) योजनेतून मिळणाऱ्या वस्तू उपयोगात आणण्यासाठी किंवा व्यवसायाच्या दृष्टीने वापर करण्यासाठी त्याबद्दल पुरेशी माहिती मिळावी अथवा त्यासाठी छोटेसे ट्रेनिंग दिले जावे, म्हणजे वस्तू उपयोगात येऊ शकते किंवा त्यांचा वापर करून नवीन छोटा उद्योग सुरू करता येऊ शकतो.

- ७) महिला बचत गटांनी उत्पादित केलेल्या मालाला हक्काची बाजारपेठ उपलब्ध करून देण्यात यावी. तसेच त्यांनी तयार केलेली उत्पादने सरकारने हमीभावाने खरेदी करावीत.
- ८) ग्रामीण भागाच्या शाश्वत विकासासाठी पाण्याची उपलब्धता महत्त्वाची असल्याने शासनाने जलसंधारणाच्या कामांवर अधिक भर द्यावा.
- ९) ग्रामीण विकासासाठी सरकारने कृषी विद्यापीठांच्या माध्यमातून कमी पाण्यावर उत्पादन देणाऱ्या बी-बियाणांच्या संशोधनाला प्राधान्य देऊन त्याबाबत ग्रामीण शेतकऱ्यांना प्रबोधन करावे.
- १०) शासनाच्या व जिल्हा परिषदेच्या योजना आदिवासी आणि दुर्गम भागातील जनतेपर्यंत पोहचविण्यासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात यावेत.

५.६. पुढील संशोधनासाठीची दिशा

पुढील संशोधनासाठी विषय पुढीलप्रमाणे-

- १) महानगरपालिकेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या शहरी विकास योजनांचे मूल्यमापन.
- २) पंचायत समितीमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांच्या अंमलबजावणीचे मूल्यमापन.
- ३) विविध आर्थिक विकास महामंडळांमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजनांचे मूल्यमापन.
- ४) आदिवासी विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विकास योजनांचे मूल्यमापन.
- ५) शासकीय विकास योजनांच्या धोरण निर्मितीत पदाधिकारी आणि अधिकारी यांची भूमिका.

संदर्भ ग्रंथ सूची

संदर्भ ग्रंथ (मराठी/हिंदी)

१. अवस्थी (डॉ.) ए. पी. विकास प्रशासन, लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आग्रा २००७.
२. आवाळे मनोज, 'पंचायतराज कार्यकायदा - योजना', अनुबंध प्रकाशन, पुणे, २०००.
३. आवळे मनोज, शेतकऱ्यांसाठी शासकीय अर्थसाहाय्याच्या विविध योजना, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, पुणे, २००९.
४. उपाध्यान विश्वमित्र, ग्रामपंचायतों को नवजीवन दे का समय, कुरुक्षेत्र, मार्च १९९३.
५. कटारिया (डॉ.) सुरेन्द्र और गुजन वैद, 'भारत में ग्रामीण विकास रणनीतियाँ एवं चुनौतियाँ', मालिक अँड कंपनी, जयपूर/नई दिल्ली, २००८.
६. कटारिया (डॉ.) सुरेन्द्र : पंचायतीराज संस्थाएँ: अतीत वर्तमान और भविष्य, नॅशनल पब्लिकेशन, जयपूर, २००७.
७. कटारिया (डॉ.) सुरेन्द्र, वैद्य मुजन, भारत में ग्रामीण विकास रणनीतियाँ एवं चुनौतियाँ, मालिक एण्ड कंपनी, जयपूर/दिल्ली २००८.
८. कन्हाडे बी. एम, शास्त्रीय संशोधन पद्धती, पिंपळापूर अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, दुसरी आवृत्ती, जुलै २००७.
९. कुमार (डॉ.) उमेश : विकासात्मक प्रशासन नोवेल्टी एन्ड कंपनी पटना
१०. के. सागर, अस्सा हा महाराष्ट्र, के'सागर पब्लिकेशन्स पुणे २०१२.
११. खंडेलवाल सुभाष : जनकल्याणकारी ग्राम अभियान; लोकराज्य, १९९४.
१२. खांदवे (डॉ.) एकनाथ महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण, आरती प्रकाशन, अहमदनगर, २००४.
१३. खान (डॉ.) इकबाल 'पंचायतीराज एवं ग्रामीण विकास योजनाएं', रितू पब्लिकेशन, जयपूर, २००८.
१४. गंगवाल (डॉ.) सुभाष, 'भारत का ग्रामीण विकास दशा एवं दिशा', मंगलदीप पब्लिकेशन, जयपूर, २००४.
१५. गंगवाडे के. डी., 'गांधीजी के आदर्श और ग्रामीण विकास,' राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २००८.

१६. गंगराडे के. डी. : गांधीजी के आदर्श और ग्रामीण विकास, राधा पब्लिकेशनश, दिल्ली, २००६.
१७. गांधी एम. के : हरिजन, ग्रामस्वराज्य का त्रिविध स्वरूप, पब्लिकेशन ब्यूरो : सूचना विभाग, लखनऊ, उत्तरप्रदेश, १९४५.
१८. गांधी एम. के., 'हमारे गांव का पुनर्निर्माण', संपादक- भारतन कूमारप्पा, नवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, १९५३.
१९. ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार : ग्रामीण विकास आवश्यक कार्यक्रम ब्रिजवासी आर्ट प्रेस, दिल्ली २००६.
२०. गिरे भारत, जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा, परभणी, अप्रतिम प्रकाशन औरंगाबाद, २००२.
२१. सिद्धराज : विकास का गांधी मार्ग, कुरुक्षेत्र, १९९४, दिल्ली.
२२. त्रिपाठी (डॉ.) रेणू : ग्रामीण विकास और निर्धनता उन्मुलन, ओमेगा पब्लिकेशनश दिल्ली, २००८.
२३. देशमुख प्रभाकर प्रा. जाजू नारायण आणि वनमाली बलराम : भारतीय ग्रामीण अर्थशास्त्र, विद्याप्रकाशन, नागपूर, १९९४.
२४. नारायण प्रकाश, समाजकल्याण के नूतन आयाम, बुक एनक्लेव, जयपूर १९९७, कुरुक्षेत्र, ऑक्टोबर, २००७.
२५. पंत (डॉ.) डी. सी., 'भारत मे ग्रामीण विकास', कॉलेज बुक डेपो, जयपूर, २००९.
२६. पलार डॉ. आर. एस. एवं डॉ. श्रीकांत शर्मा समन्वित ग्रामीण विकास एवं प्रादेशिक नियोजन डिस्कव्हरी पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, २००७.
२७. पाटील मनोज, नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकासाच्या योजना, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, पुणे-३०, आवृत्ती २०१५.
२८. बंग प्रा. के. आर : भारतातील स्थानिक स्वशासन विशेष संदर्भ महा. राज्य, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००५.
२९. बंग के आर : भारतीय प्रशासनाची रुपरेषा, विद्या बुक्स पब्लिकेशन, २००७.

३०. भांडारकर डॉ. पु. ल. 'सामाजिक संशोधन पद्धती', महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथ निर्मिती मंडळ, नागपूर गुरुनाथ नागगौडा, 'सामाजिक संशोधन पद्धती', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९६.
३१. भागवत विष्णु, विद्युत भूषण : लोकप्रशासन के. सिद्धांत, एस चंद्र अँड कंपनी लि. दिल्ली, छठा संस्करण, २००१.
३२. भारताचे संविधान, विधी व न्याय मंत्रालय, भारत सरकार, १९९६ (प्रास्ताविक).
३३. भावे विनोबा : गाँव सुखी-हम सुखी, सर्व सेवा संघ, वाराणसी १९६६.
३४. मिश्र आर. पी., ग्राम स्वराज्य - ग्रामीण विकास का आदर्श मॉडल, कुरुक्षेत्र, अक्टूबर, १९९४, नई दिल्ली.
३५. मिश्रा (डॉ.) महेंद्रकुमार, 'भारत का विकास', मार्क पब्लिशर्स, २००९.
३६. यमलवाड गोविंद, स्थानिक स्वराज्य संस्था कल्पना प्रकाशन, नांदेड, २००१.
३७. यशदा, ग्रामविकासाची दिशा आणि पंचायतराज प्रशासन पुणे, २००५.
३८. यशदा : 'भारतीय खेडी; स्वर्थ व राजकारण' यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ ज्ञानगंगा घरोघरी.
३९. यादव (डॉ.) आनंद : (लेख) ग्रामवेद, के. बी. रोहमारे, यशदा ग्रंथालय, पुणे.
४०. यादव रामजी : भारत में ग्रामीण विकास, अर्जुन प. हाऊस, २००८, नवी दिल्ली.
४१. यादव सुबेह सिंह, ग्रामीण विकास के नये क्षितीज, मानगक पब्लिकेशन प्रा.लि.दिल्ली, १९९४.
४२. रामजी श्री., 'भारत मे ग्रामीण विकास', अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, दिल्ली, २००८.
४३. वशिष्ठ निशा, 'भारत मे नैकरशाही कि कार्यप्रणाली', प्रिन्टवेल पब्लिकेशन्स, जयपूर, १९९५.
४४. शर्मा (डॉ.) ओ.पु. : भारत मे नियोजित विकास और आर्थिक उदारीकरण, आर.बी.एस. पब्लिशर्स, जयपूर, १९९९.
४५. शर्मा (डॉ.) सीमा, कवर डॉ. रमा, डॉ. राठोड, 'भारतीय ग्रामीण स्थानीय प्रशासन, पंचशील प्रकाशन, जयपूर, २००८.

४६. शिरसाठ शाम (डॉ.) प्रा. भागवानसिंह बैनाडे, पंचायती राज आणि नागरी प्रशासन, विद्या बुद्ध पब्लिशर्स, औरंगाबाद.
४७. सिन्हा अर्चना, त्यागी ओमवीर सिंग, ग्रामीण विकास में ऊर्जा की अवधारणा और योगदान – एक परिदृश्य, कुरुक्षेत्र, ऑक्टो. २००२.
४८. सिंह डॉ. धर्मेन्द्र, 'पंचायतीराज एवं ग्रामीण विकास', रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर, २००४.
४९. सौताडेकर विवेक, आपला पुणे जिल्हा, पुणे जिल्हा विशेषांक, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.
५०. हजारे अण्णा : (लेख) ग्रामवेद, के. बी. रोहमारे, यशदा ग्रंथालय, पुणे.
५१. क्षीरसागर व्ही. एस., अस्सा हा महाराष्ट्र, के सागर पब्लिकेशन, पुणे, आवृत्ती २०१२.

संदर्भ ग्रंथ (इंग्रजी)

52. Arora Ramesh & Co. The Indian Administrative System, Asso. publishing house, New Delhi, 1978.
53. Arora Ramesh K & co, The Indian administrative System, associated publishing house new Delhi.
54. Basu D.D., The Constitution of India, New Delhi, 1992.
55. Bhatnagar E. & Goel S.h. (E.d) Development, planing & Administration Deep & Deep Publication, New Delhi, 1992.
56. Das Basanti, Government Programmes for Rural Development, Discovery Publishing House, New Delhi, 2007.
57. Desmond Ancor, rural development problem and strategies, International lembar reviw, 1973.
58. HAJARY N : APH pulishing corporation new delhi 2006.
59. Hooja Rakesh & Pornamo K.K. (Ed) Development, Administration And Rural Development, Aalekh Publishers, Jaipur 2007.
60. Hoshir Singh, Amnisistration of Rural development in india, sterling publication.
61. Inamdar N.R., Development Administration India, Rawat Publication, Jaipur 1992.

62. Jean Dreze & Oldiges Christian, Work in progress, Frontline, February 27, 2009.
63. Lapawasky Albert, Administration; The Art & Science of organisation & Management 2nd Ed. (India), 1970.
64. Laxman T.K. & Narayan B.K. (Ed), Rural Development In India, Himalaya Publishing House, Bombay, 1987.
65. Pawar Minaxi, 'Panchayati Raj Rular Development', Classical Publising house, New Delhi – 2006.
66. Seltiz Jahoda and cook Research Methods in social Relations and Winston Int, New York, 1961.
67. Sing Hohiar, Indain Administration Kitab mahal, Alhabad, 2002 .
68. White L.D, Public Administration (Indian), 1956.

नियतकालिके (दैनिक/मासिके)

1. The Hindu (News Paper) April 30, 2009
2. Times of India (News Paper), New Delhi February 03, 2008
३. देवगिरी (दैनिक), दि. ३१ जानेवारी २००९.
४. लोकराज्य (मासिक), चंद्रकांत दळवी (उपसचिव), जुलै २००६, जून २००७, ऑगस्ट २००७, नोव्हेंबर २००८.
५. सकाळ (दैनिक) : दि. ४ जानेवारी २००७, ८ नोव्हेंबर २००८, २४ जानेवारी २००९, २१ फेब्रुवारी २००९, ११ मार्च २००९, ३० मे २००९, ३० ऑगस्ट २००७, ९ सप्टेंबर २००९, ९ ऑक्टोबर २००९, १५ नोव्हेंबर २००९, २६ डिसेंबर २००९, ३१ डिसेंबर २००९.
६. सकाळ (दैनिक), सप्तसंग (पुरवणी), २६ ऑक्टोबर ०८ (पाटील सतीश)
७. हरिजन (संपादक - गांधी एम. के.), अहमदाबाद : दि. ८ डिसेंबर १९२१, दि. २९ ऑगस्ट १९३६ , दि. १९ मार्च १९३९,

शासकीय अहवाल/जर्नल /वार्षिक अहवाल

1. Desh Ki Janata ko Hisab, Government of India, Ministry of Rural Development New Delhi, August 2008.
2. Government of India, India 2009, Op, Cit.
3. India 2009 Publication Division, Ministry of Information & Broadcasting,
4. Poverty Eradication in India (Report) Department of Rural Development, Government of India, 15 November 2008.
5. Report of the Expert Group on Programmes for Alleviation of Poverty Planning Commission, Government of India, Feb. 19
६. ग्रामीण पेयजल, राजीव गांधी राष्ट्रीय पेयजल मिशन, पेयजल पुरवठा विभाग, ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार
७. ग्रामीण विकास कार्यक्रमांची एक झलक, ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार, जानेवारी २००६.
८. ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार : केंद्रीय ग्रामीण साफसफाई कार्यक्रम (परिपत्रक), धरती प्रिंटर्स, नवी दिल्ली, फेब्रु. २००२.
९. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा पुणे, २००३-२००४ अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, महाराष्ट्र शासन मुंबई विभाग १,
१०. पारदर्शी पंचायत राज प्रशासन, महाराष्ट्र शासन ग्रामीण विकास व जलसंधारण विभाग, २००६
११. राजीव गांधी पेयजल मिशन, पेयजल पुरवठा विभाग, ग्रामीण विकास मंत्रालय भारत सरकार, प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना, ग्रामीण पेयजल (परिपत्रक) २००२
१२. वार्षिक अहवाल २००७-२००८ ग्रामीण विकास मंत्रालय, भारत सरकार
१३. सातारा जिल्हा गॅझेटिअर २०००; दार्शनिक विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई,.

वेबसाईट्स/इंटरनेट

1. www.censusofindia.in
2. www.maharashtra.gov.in
3. www.maharashtra.gov.in Dept. of rural development
4. www.maharashtra.gov.in <http://www.maharashtra.gov.in>

परिशिष्टे

परिशिष्ट क्र. १ : लाभार्थ्यांच्या गावांची तालुकानिहाय यादी

जिल्हा	तालुका	संशोधनासाठी निवडलेली गावे
पुणे	खेड (१८ गावे)	१) आखरवाडी, २) औंदर, ३) भोसे, ४) चिखलगाव, ५) धामनगाव खु॥, ६) गोलेगाव, ७) जऊळके खु॥, ८) कान्हेवाडी बु॥, ९) खरोशी, १०) कोयाळी, ११) मंदोशी, १२) पाभे, १३) साबुर्डी, १४) पिंपळगाव तर्फे खेड, १५) शेंदुर्ली, १६) तळवडे, १७) वराळे, १८) वाजवणे.

<p>पुणे</p>	<p>वेल्ले (१२ गावे)</p>	<p>१) अडवली, २) बार्शीचा माळ, ३) दादवडी, ४) घोडशेत, ५) कांबेगी, ६) खानु, ७) कोंढवली, ८) मालवली, ९) निगडे खु॥, १०) पिंपरी बु॥, ११) शिंगापूर, १२) वाजेघर बु॥</p>
<p>सातारा</p>	<p>फलटण (१३ गावे)</p>	<p>१) आदर्की बु॥, २) भाडळी खु॥, ३) ढवळ, ४) घाडगेवाडी, ५) जिंती, ६) खुंटे, ७) मानेवाडी,</p>

		८) नांदल, ९) राजुरी, १०) शेरेची वाडी, ११) सुरवडी, १२) तिरकवाडी, १३) वाघोशी.
सातारा	खंडाळा (७ गावे)	१) अंदोरी, २) बोरी, ३) कण्हेरी, ४) लोणी, ५) पळशी, ६) शिरवळ, ७) येळेवाडी.
२ जिल्हे	४ तालुके	एकूण ५० गावे

परिशिष्ट क्र. २

जिल्हा परिषद विकास योजनांच्या लाभार्थ्यांसाठी प्रश्नावली

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणेच्या सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखेंतर्गत राज्यशास्त्र विषयातील

पीएच. डी. पदवीसाठी भरावयाची प्रश्नावली

जिल्हा परिषदेमार्फत राबविण्यात येणाऱ्या ग्रामीण विकास योजनांचे मूल्यमापन

(२००२ ते २०१२) (विशेष संदर्भ - पुणे व सातारा जिल्हा)

संशोधकाचे नाव : प्रा. मुळूक सुरेश शंकर

दिनांक : / /

अ) वैयक्तिक माहिती :

१. लाभार्थ्याचे नाव :

२. लाभ घेतलेल्या योजनेचे नाव व वर्ष :

३. पत्ता :

.....

मोबाईल क्र. :

४. शिक्षण :

५. लिंग (पु/स्त्री) :

६. नोकरी/व्यवसाय :.....

७. अविवाहित/विवाहित/घटस्फोटित/विधवा/विधुर.....

८. जात / धर्म :

(ब) कौटुंबिक माहिती :

९. कुटुंबाचा प्रमुख व्यवसाय :.....

१०. कुटुंबाचे इतर व्यवसाय :.....

११. कुटुंबाचे अंदाजे वार्षिक उत्पन्न :.....

अ) ५० हजारपेक्षा कमी, ब) एक लाखापर्यंत क) एक लाखाच्या पुढे

१२. शेती : कोरडवाहू / हंगामी बागायती / बागायती

१३. कुटुंबातील सदस्य नोकरी/ व्यवसाय करतात का? - होय/ नाही

करत असल्यास कोणता आहे :

क) जिल्हा परिषदेच्या योजना :

१४. जिल्हा परिषद योजनांची माहिती कोणाकडून मिळाली?.....

.....

१५. योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी कोणत्या अडचणी आल्या?.....

.....

१६. योजनेचा लाभ मिळण्यासाठी कोणाचे विशेष सहकार्य लाभले?

.....

१७. या योजनेमुळे आपली कौटुंबिक आर्थिक स्थिती सुधारली का? कशी?

.....

.....

१८. असल्यास या योजनेतून आपला कोणता फायदा झाला ?.....

.....

१९. योजनेतून मिळालेली मदत पुरेशी आहे काय ? होय/नाही

२०. ही योजना पुढील आपल्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी पुरेशी आहे का ?.....

.....

ड) शासकीय योजनांची अंमलबजावणी बाबतची भूमिका :

२१. शासकीय योजना पुरेशा व समाधानकारक आहेत का ?

.....

२२. योजनेतून मिळालेल्या वस्तूंची गुणवत्ता किंवा उपयुक्तता किती आहे ?

.....

२३. योजनेचा लाभ घेताना अधिकारी किंवा पदाधिकारी पिळवणूक करतात का ?

.....

२४. जिल्हा परिषदेच्या योजनांची उपयुक्तता वाढविण्यासाठी काय सुधारणा आवश्यक आहेत ?

.....

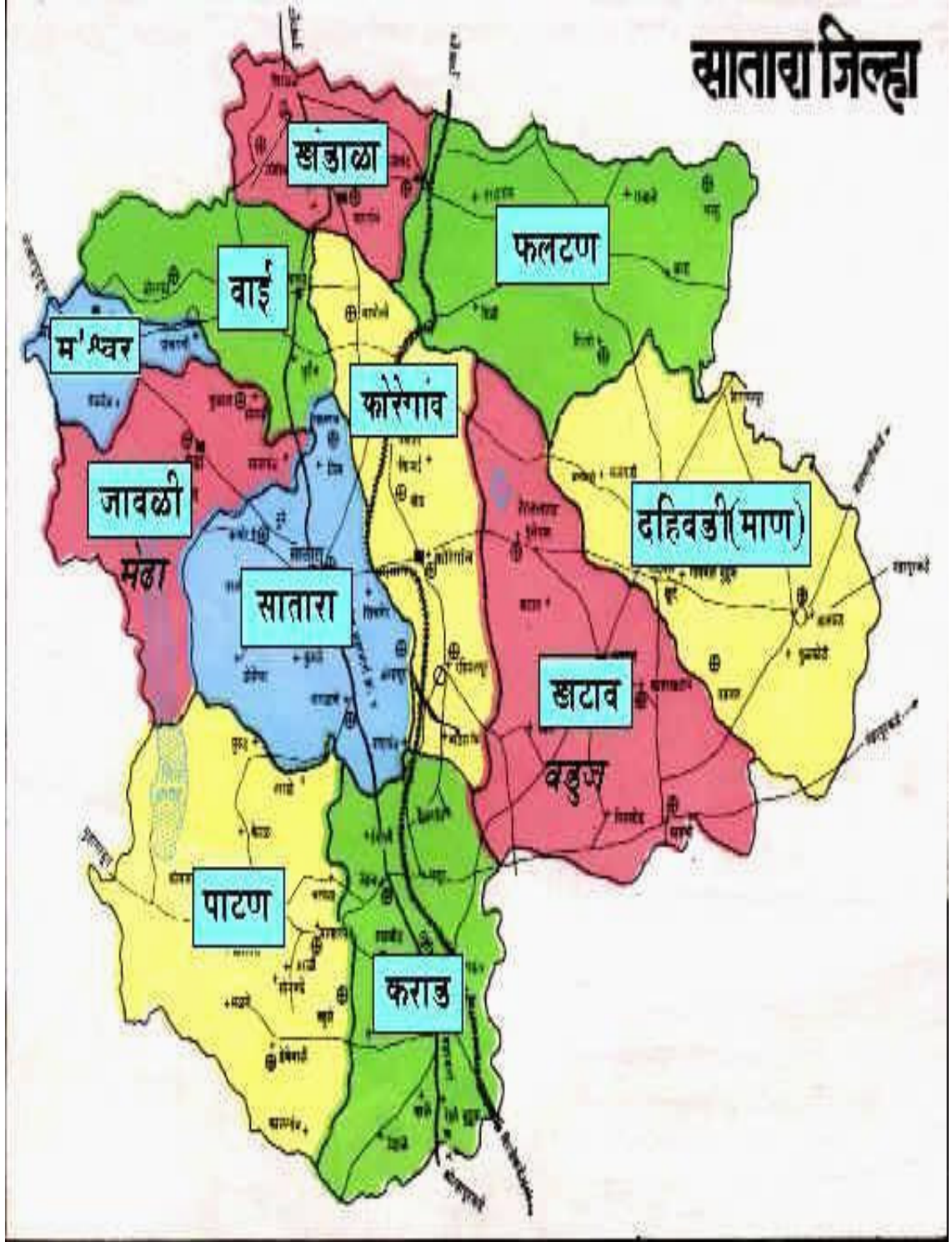
२५. नवीन कोणत्या योजना सुरू कराव्यात असे आपणास वाटते ?

.....

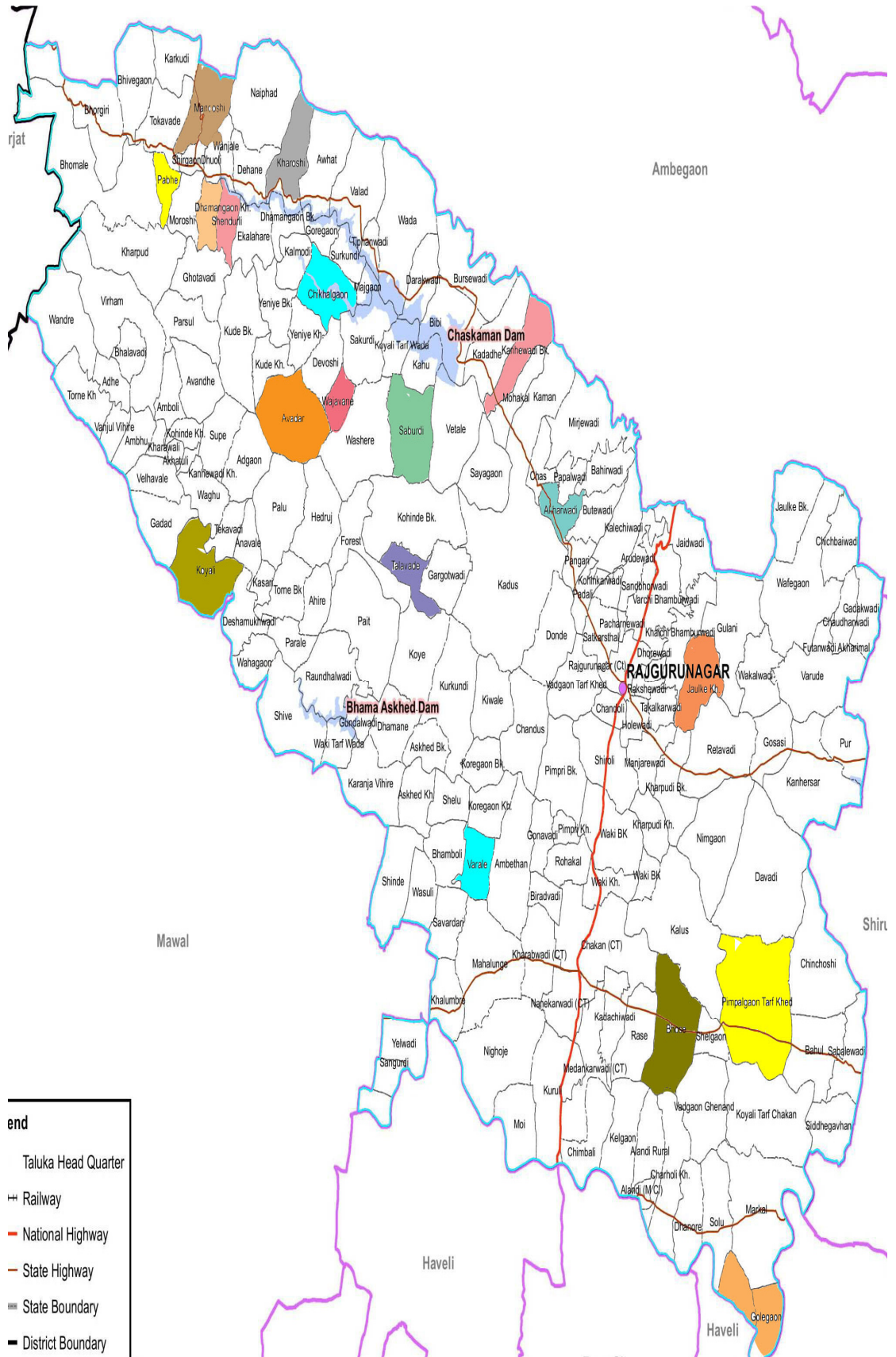
परिशिष्ट क्र. ३ (अ) : पुणे जिल्हा नकाशा

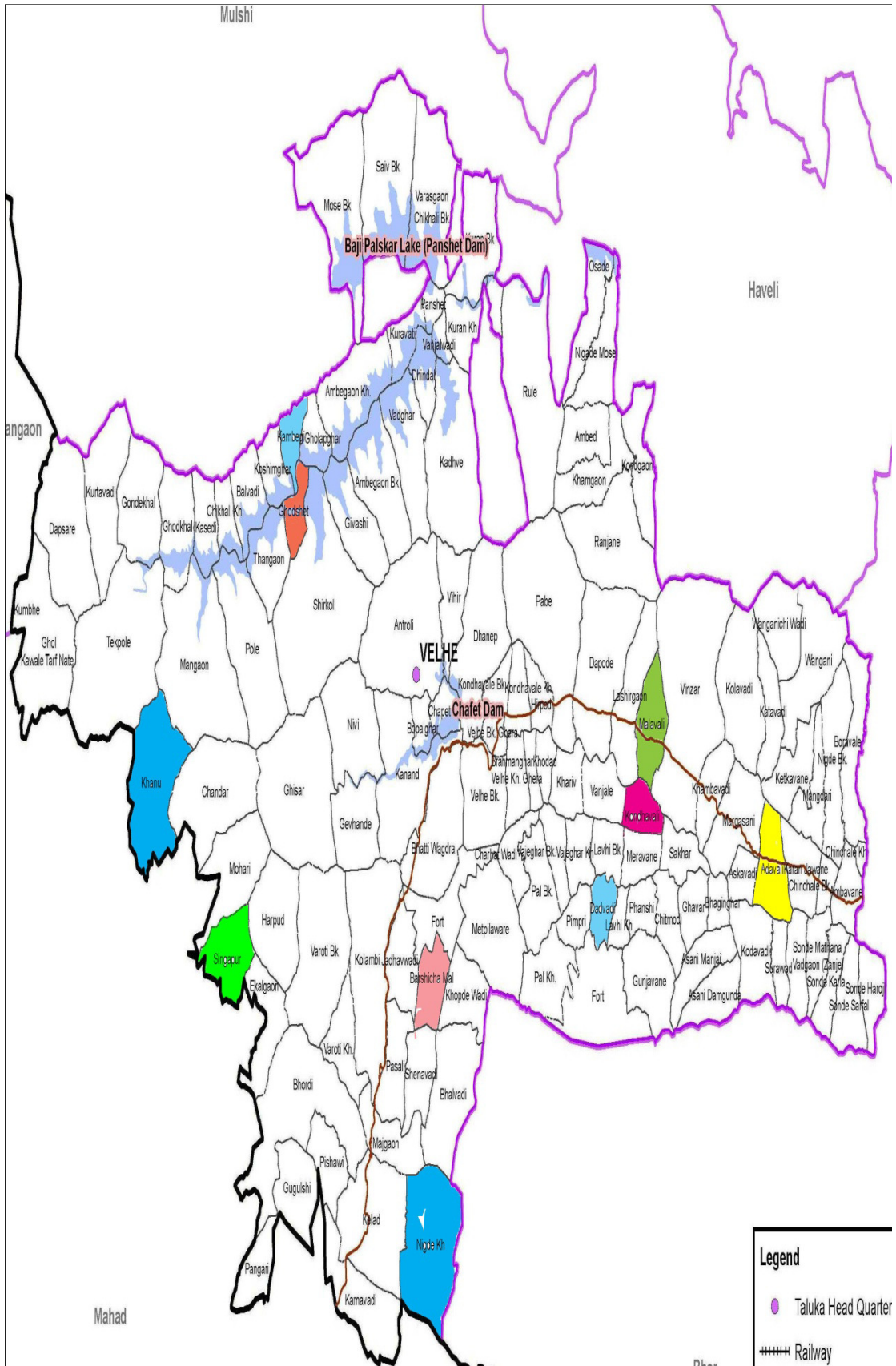
परिशिष्ट क्र. ३ (ब) : सातारा जिल्हा नकाशा

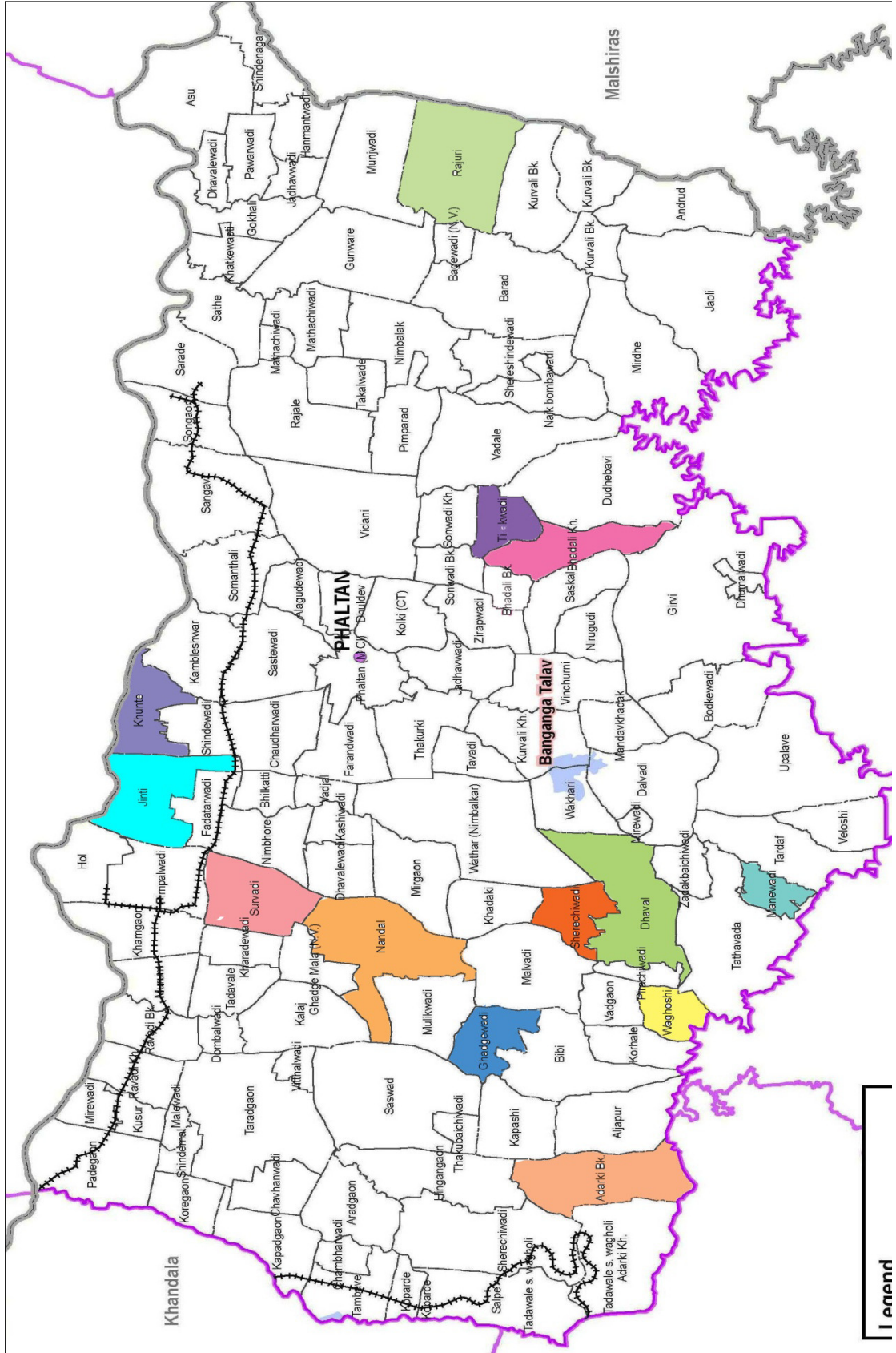
परिशिष्ट क्र. ३ (क) : खेड तालका नकाशा (पुणे जिल्हा)

परिशिष्ट क्र. ३ (ड) : वेल्हे तालका नकाशा (पुणे जिल्हा)

परिशिष्ट क्र. ३ (इ) : फलटण तालुका नकाशा (सातारा जिल्हा)

परिशिष्ट क्र. ३ (ई) : खंडाळा तालुका नकाशा (सातारा जिल्हा)

